

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 · 1991 årg. 76

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare: Fil.mag. John Strömberg

Skarpskyttegatan 18 A 33, 00150 Helsingfors

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Skriftliga hänvändelser rörande prenumerationer under redaktionens adress:

Berggatan 6 A 9, 5 vän., 00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande)

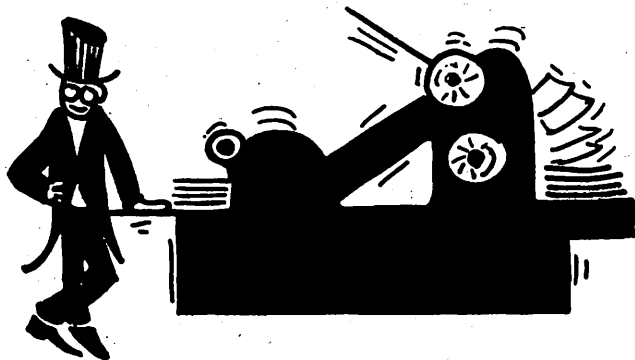
Martti Ahti · Max Engman

Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Meinander

Beatrice Moring · Alexandra Ramsay · Per Schybergson · Kerstin Smeds

Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

*När du har skrivit din
doktorsavhandling. . .*

. . . så trycker vi den

EKENÄS TRYCKERI AB

PB 26, Genvägen 4, 10601 Ekenäs, tel. 911-62800

Vad är allmänt i den allmänna historien?

I Finland har man en striktare eller längre förd tudelning av historien på universitetsnivå än i de flesta andra länder. Huvuduppdelningen består vid nästan samtliga universitet av två lärostolar och två läroämnen med olika kursfordringar. Det är alltså inte fråga om specialiseringsalternativ inom ett historieämne utan om två olika ämnen. Det ena är inhemsk historia – vanligen kallad Finlands historia, i två fall Finlands och Skandinaviens historia (den andra professuren i inhemsk historia vid Helsingfors universitet) respektive nordisk historia (Åbo Akademi) – det andra allmän historia. Också den nordiska historien är i praktiken normalt Finlands historia, eftersom forskning rörande Danmark och Norge eller Sverige efter 1809 är mycket ovanlig. Avgränsning enligt tidsperiod snarare än region är vanlig i många länder, men en sådan förekommer endast inom ämnet allmän historia vid Helsingfors universitet där gränsen mellan äldre och nyare historia dragits vid franska revolutionen.

Senare tillkomna historiska läroämnen, huvudsakligen i andra fakulteter än humanistiska, som politisk historia, ekonomisk och social historia, rättshistoria, kulturhistoria och idéhistoria har inte ändrat på den grundläggande uppdelningen, bl.a. för att de är företrädna endast vid några universitet och för att forskning åtminstone inom de tre förstnämnda huvudsakligen gäller det egna landet.

Gränsdragningen mellan de två historieämnena är alltså geografisk, gränsen löper längs Systerbäck på Karelska Näset och i Ålands hav respektive vid Danmarks sydgräns. Det som ligger innanför är Finlands respektive nordisk historia, det som ligger utanför är allmän. Det har på senare tider funnits tecken på att denna stela indelning håller på att luckras upp, men fortfarande kan man säga att den allmänna historien främst är negativt definierad, det är vad som blir kvar när fosterlandet och dess närmast omgivning fått sitt. På sina håll har detta också lett till missuppfattningen att ju avlägsnare i tid eller rum ett ämne är från dagens Finland, desto allmännare är det.

Att allmän ingalunda behöver uppfattas på detta sätt, utan också kan uppfattas i betydelsen universell, framhävdes redan av Frans Mikael Franzén, den förste som på ett mera teoretiskt plan sysselsatte sig med frågan i Finland. I en avhandling från 1806 skilde han mellan det kronologiska, det etnografiska och det synkronistiska sättet att skriva historia. Det första beaktade tiden, det andra granskade varje lands historia skilt och det tredje, som var att rekommendera, kombinerade tiden, olika folks öden och beröringspunkterna mellan dem. Franzén föregick med gott exempel då han 1810 föreläste över en integrerad Rysslands, Finlands och Sveriges historia. Den inhemska historien fick dock en nationsbyggande funktion och det var ingen tillfällighet att föreläsningar över en separat Finlands historia första gången hölls vid det autonoma Finlands universitet år 1816.

Den institutionella tudelningen av historien började med Zachris Topelius utnämning till extraordinarie professor i Finlands historia 1854. När den ordinarie professuren delades uppstod läroämnena allmän respektive Finlands, Nordens och Rysslands historia. Senare insnävades professuren i inhemska historia till Finlands historia vid de flesta universitet. Den professur i Rysslands historia som grundades vid sekelskiftet överlevde inte självständigheten.

De båda historieämnenas popularitet har växlat. Allmän historia var stark kring sekelskiftet, men senare skedde en vändning mot inhemska historia, som ytterligare betonades efter självständigheten. Under melankrigstiden dominerade den inhemska historien starkt, medan allmän historia var populär efter andra världskriget och på 1960-talet. Den inhemska historien stod åter rätt stark på 1970-talet.

*

Som en av fördelarna med uppdelningen har man anfört att den garanterar att det finns en forskning om icke-finländska frågor. På grund av den starka betoningen av materialinsamling i arkiven skulle de allmänna historikerna inte vid tjänstetillsättningar, stipendieansökningar m.m. ha kunnat göra sig gällande mot de inhemska med deras närhet till källorna. Det ligger otvivelaktigt något i argumentet, även om det bör sägas att andra länder har forskning i allmän historia utan motsvarande uppdelning. Argumentet att allmän historia är mera krävande är emellertid

ingen motivering för separata läroämnen. Separata lärostolar är på grund av historiens omfattning en nödvändighet, men allmän och inhemsk, äldre och yngre historia kunde finnas som specialiseringsalternativ inom ett integrerat historieämne.

Uppdelningen i allmän historia och inhemsk historia har haft flera olyckliga följder. Alltför länge gav den de inhemska historikerna ett alibi för att ignorera metodiska vinningar och resultat vunna i forskningen om andra länders historia samt att ensidigt bedriva historien som en av "de nationella vetenskaperna". Lösryckt från anknytningar till den inhemska historien och inhemsk kulturdebatt kunde den allmänna åter få en del esoteriska drag. Det var länge vanligt att allmänhistorikerna såg ned på de inhemska historikerna för att dessa var provinsiella. Det var ofta riktigt, men problemet är knappast så enkelt. Det är lika möjligt att vara "provinsiell" och inskränkt som expert på en detalj i antikens historia som på byråden i en österbottnisk socken, medan en undersökning av t.ex. Tammerfors industrialisering kan vara nog så universell och inte enbart för att företeelsen är näranog universell. Det avgörande är inte att ämnet är så avlägset från Finland som möjligt, utan såväl inom allmän som inhemsk kommer det givetvis an på ämnets betydelse, det metodiska greppet och resultatens bärvidd. I denna mening bör båda slagen av historia i lika mening sträva till att vara universella.

En olycklig följd av tudelningen har varit konsekvenserna för universitetsutbildningen och revirkonflikter. Det är olustigt att man kan bli historielärare med relativt sett obetydliga insikter i antingen allmän eller inhemsk historia. Gränsdragningen tenderar att betona skillnaderna mellan läroämnena, även om revirkonflikter normalt aktualiseras bara i samband med professorstillsättningar. De kanske direkt berör endast ett mindre antal personer, men kan icke desto mindre vara prövande för universitetssamfundet. I Finland fördes för ett antal år sedan en diskussion om huruvida man borde tillämpa "subjektprincipen" eller "geografiprincipen" för att avgöra om något var allmän historia eller inte. Var den transatlantiska emigrationens historia inhemsk historia därför att flyttarna var finländare eller allmän historia för att de flyttade till Nordamerika? Diskussioner av detta slag för knappast vetenskapen framåt.

Historikerna arbetade länge med att bevisa härskarhusets ålder, att Habsburgarna härstammade från Augustus eller att Erik XIV faktiskt var den fjortonde svenska konungen med detta namn. När monarken detroniserades eller blev mer eller mindre likgiltig för statsenheten ersattes han av Folket. Historikerna ändrade dock inte sin metod, nu gällde det att bevisa folkets ålder, att det varit först på plats eller att det överhuvudtaget hade ett långt och lysande förflutet.

Synsättet bortser från att folk efter romantiken, nationen och nationalstaten innebar något helt annat än tidigare. Nationsbildningsprocessen är universell, åtminstone sameuropeisk och i detta rum, grosso modo, samtidig. Hur skall vi kunna förstå denna process om våra redskap är härskarhushistorikerns och nationalstatsdyrkarens. Det mesta som skrivits måste betraktas som nationalstatens genealogi. Släktforskning är både lärorik och intressant. Den svarar också mot ett behov av "rötter". Som redskap för att förstå den moderna världens uppkomst är dess värde däremot begränsat. För att motverka dess inbyggda teleologi behövs en historia som i brist på bättre benämning kunde kallas allmän.

Det allmänna kan innebära forskning i universella frågor, d.v.s. frågor som är världsomfattande eller inträffat i de flesta länder. Ur den moderna historien kunde man nämna företeelser som urbaniseringen, industrialiseringen, nationalismen, kapitalismen, alfabetiseringen och populärkulturen. En annorlunda och minst lika om inte mer krävande uppgift är att sträva till en världshistoria, d.v.s. en historia som omfattar vår värld och dess olika kulturkretsar, av vilka många under långa perioder haft endast ringa kontakt med varandra, eller med vår egen kulturkrets. En världshistoria kräver inte bara att det finns tillförlitlig kunskap om olika regioner och kulturkretsar utan ställer också den som skriver inför den svåra uppgiften att väga dessa kulturkretsar och sammanfoga slutresultatet till en helhet. Den oundgängliga basen för ett sådant företag är specialforskning och synteser på lägre nivå, liksom även seriös forskning om andra kulturkretsar. Det är sannolikt att perspektiven och frågeställningarna blir mångsidigast om forskningen produceras såväl av forskare från det egna landet som av utlänningar. Här ligger en av de mera viktiga motiveringarna för en allmän historia i betydelsen icke-inhemsk historia.

Den allmänna historien kan förenklat uttryckt sägas ha fyra huvuduppgifter i ett land som Finland, vars egen historia inte omedelbart är världshistoria i den mening som fransk eller brittisk är det. En uppgift är att bidra till att utöka mänsklighetens vetande på något område alldeles utan sidoblickar på eget land. Om uppgiften är den första eller fjärde i prioriteringsordningen kan man ha olika åsikter om. Det säger sig självt att möjligheterna att göra sådana insatser är rätt begränsade för ett litet land. Därav följer att det vore motiverat att koncentrera dem, dels för att de skulle ge mest utbyte, dels för att de skulle kunna koncentreras på ett genomtänkt sätt till viktiga områden. Material- och litteraturanskaffning, kontaktnät, forskningsresor m.m. talar allt för koncentrerade insatser. Två av den finländska allmänna historiens tyngdpunktsområden fyller väl dessa kriterier. Antikforskningen motiverar sig själv genom det antika arvets betydelse för vår eftervärld och forskningen i baltisk historia av regionens betydelse för vår egen historia, som den dock endast kortare perioder varit direkt förenad med.

Den andra uppgiften, som kunde sägas vara att göra världen och det dagsaktuella skeendet historiskt förstäligt för finländarna, är intimt förenad med den förra, men står också i en viss motsättning till den. Om forskningsmässiga argument talar för projektliknande insatser på kraftigt avgränsade regioner, perioder och frågeställningar, talar "täcknings- och beredskapsargumenten" för en så bred uppläggning som möjligt. Det bör finnas en expertis som följer med forskningen om i princip alla världsdelar och tidsperioder, en expertis som både kontinuerligt och vid plötsliga ändringar i världsläget kan rapportera för forskarkolleger och en större allmänhet om bakgrunden och dagens vetande om olika frågor. Vi behöver s.a.s. en uppsättning "akademiska magar" som förädlar informationsflödet till en för andra mera lättsmält form.

Det kan vara svårt att förena bredd och djup, specialisering och överblick, men i någon mån borde dessa två uppgifter trots allt vara olika sidor av samma sak. En forskning om allmänhistoriska frågeställningar enbart för utländska forskarkolleger utan någon som helst återkoppling till hemlandet, inte ens i form av rapportering och popularisering för en bredare hemmapublik, ter sig som en ensam och i en mening oansvarig sysselsättning, elfenbenstornsvistelse upphöjd i potens. Också utan att ta till det i vetenskaps- och kultursammanhang tvivelaktiga argumentet om skattebetalarens rätt till valuta för pengarna, finns det inom huma-

niora en etisk forskarplikt att göra sina resultat och sitt vetande tillgängligt för de upplysta och intresserade medborgare som dock existerar också utanför de lärdas republik.

Å andra sidan kan man fråga sig om endast rapportering utan forskning kan ha behövt djup. Är det möjligt att bara sitta i Finland och läsa tidskrifter och monografier för att rapportera om man inte har en egen erfarenhet av och fortgående beröring med ifrågasvarande forskningsområde? Inom högskolevärlden har man sedan länge ansett att akademisk undervisning utan forskningsanknytning snabbt stelnar och föråldras. Detsamma torde gälla rapporteringen. Å andra sidan kan man säga att en väl genomförd rapportering kräver en institutionalisering, i stil med de "area studies" som förekommer på olika håll i världen. I Finland har ansatser i denna riktning tillsvidare endast förekommit vid några universitet.

Den tredje uppgiften, utforskning av Finlands kontakter med omvärlden, ankommer lika väl på den inhemska historien, men har av olika skäl i rätt hög grad kommit att utföras av forskare inom allmän historia. Detsamma kan sägas om forskningen rörande finländare i främmande länder. Samlingarna av källmaterial och litteratur är begränsade i Finland och det har då inom ämnet allmän historia fallit sig naturligt att en hel del lärdomsprov och undersökningar kommit att behandla Finlands relationer till andra länder. Det finns knappast några skäl för att dra upp skarpa revirgränser, men man kan säga att detta slag av forskning ligger väl till för allmänhistorikerna genom att de genom bl.a. utbildning och språkkunskaper borde ha förutsättningar att se relationerna också ur den andra partens synvinkel.

Den fjärde uppgiften, som borde vara gemensam för de båda historiska läroämnena, är den komparativa forskningen. Det är inte fråga om en specialisering eller ett "område", utan om en infallsvinkel och ett metodiskt grepp som börjar bli allt självklarare på de flesta sektorer av historisk forskning. Här finns en uppgift för båda de historiska specialiseringsalternativen. Utan en högklassig forskning om ett land, som beaktar internationella strömningar och publiceras på internationellt gångbara språk, faller Finland bort ur internationella jämförelser som görs i andra länder. Utan en livaktig forskning om andra länder saknar vi direkt anknytning till det jämförelsematerial som behövs för att få perspektiv på vårt eget lands historia.

*

Var står då *Historisk Tidskrift för Finland* i förhållande till allmän och inhemsk historia och i förhållande till den allmänna historiens olika uppgifter? Tidskriften grundades, såsom konstaterats i en uppsats i denna 75-årsjubileumsårgång, som en allmän historisk tidskrift, en svenskspråkig *Historische Zeitschrift für Finland*. Särskilt i början ingick också en del allmänhistoriska bidrag, men med åren blev de färre. Tidskriftens redaktörer tolkade dess namn så att den var ett organ "för och om" Finland och, i tillämplig grad, dess grannländer Sverige och Ryssland för de perioder då deras historia också var vår. Under de senaste decennierna har redaktionsrådet flera gånger fastställt att *HTF:s* främsta ansvarsområde är Finlands och Nordeuropas, d.v.s. Sveriges, övriga Nordens, nordvästra Rysslands och Baltikums historia. Tidskriften publicerar uppsatser och recenserar litteratur från dessa områden. Metodiska och historiefilosofiska frågor har alltid ansetts utgöra en självklar del av tidskriftens ansvarsområde.

Dessa gränsdragningar gäller vetenskapliga originalbidrag och recensioner av enskilda verk. Om en finländsk forskare producerar originalresultat i allmän historia, om t.ex. antikforskning eller utomeuropeisk historia, hör dessa inte hemma i *Historisk Tidskrift för Finland* utan bör givetvis publiceras på internationellt gångbara språk i tidskrifter och serier på respektive område där de kan bidra till den internationella debatten. Vare *HTF:s* utrymme eller tillgängliga personresurser räcker heller till för en tillfredsställande tackning av allmän historia i form av recensioner av enskilda nyutkomna verk. Det är en uppgift som t.o.m. de största historiska tidskrifterna numera har svårigheter med.

Det ovanstående är dock ingen motivering för att avstå från att rapportera från den allmänna historiens fält. *HTF* beslöt därför för en tid sedan att gå in för att publicera forskningsöversikter inom allmän och nordisk historia. Några sådana har redan ingått. Målsättningen är att presentera den nyaste forskningen på en sektor. Redaktionen strävar att engagera experter som ger en bild av forskningens läge för den inhemska publiken, såväl forskare, skollärare som en bredare allmänhet. För forskare blir det allt svårare att följa med utvecklingen på andra än sina specialområden och för historielärarna är det viktigt att på ett relativt lätt tillgängligt sätt kunna följa med forskningens nyaste rön. Den histo-

riskt intresserade kan i forskningsöversikter finna både information och vägledning för vidare läsning. För specialisten är forskningsöversikter åter en krävande genre, eftersom de bör skrivas på ett annat sätt än monografin eller den vetenskapliga uppsatsen. Samtidigt ger översikter av detta slag en möjlighet att föra ut sin sakkunskap och beläsenhet till en bredare läsekrets än specialistkollegerna.

*

Redaktionen har strävat att ge detta allmänhistoriska temanummer en uppläggnings där bidragen illustrerar den allmänna historiens uppgifter. Kaj Öhrnbergs uppsats behandlar G.A. Wallins forskning och forskningsresor, en aspekt av våra kontakter med omvärlden. Samtidigt visar den, liksom även Holger Weiss' och Sture Lindholms forskningsöversikter på Västerlandets ambivalens inför den utomeuropeiska världen, i detta fall den muslimska. Bidragen illustrerar en annan av den allmänna historiens uppgifter, den att göra också avlägsna och kulturellt mycket annorlunda områden begripliga för människor i vårt land och att samtidigt tjäna som en varning mot att överföra våra uppfattningar på andra kulturer och epoker.

Det är viktigt att belysa den på många håll livaktiga forskningen i utomeuropeisk historia eftersom den turbulenta utvecklingen i Europa under de senaste åren har tenderat att dra till sig all uppmärksamhet, vilket ytterligare har förstärkt en tendens att ignorera det som händer utanför den nordatlantiska kultursfären. Man kan inte annat än anse att det var dags att finländarna lärde sig skilja på slovenier och slovakier, men det är ingen orsak att ignorera skillnaden mellan Zaire och Zambia. Europeers och nordamerikaners forskning i utomeuropeisk historia är förenad med vissa motsättningar eftersom den i en del länder lätt uppfattas som kulturell imperialism samtidigt som västerländska forskare genom sin skolning och sina resurser kunnat göra och fortfarande kan göra viktiga insatser. På samma sätt uppfattades tidigare med större eller mindre rätt forskning om sovjetsamhället som politik med andra medel. För den som bekänner sig till rationell argumentering borde alla länders historia vara vidöppna fält i likhet med antikforskningen där som Christer Bruun visar forskare från olika kulturkretsar ger sina bidrag och gör det på minst fyra huvudspråk.

Att "utomstående" forskare kan göra en viktig insats på områden också inom europeisk historia har vi sett bevis på i vårt eget land där utlänningar bidrog till att rensa upp i apologin kring Finland och andra världskriget. Marianne Liljeströms översikt över kvinnofrågan i Sovjetunionen visar hur det varit nästan enbart utländska forskare som kommit med viktiga bidrag i en fråga som, i likhet med nationalitetsfrågan, betecknades som "löst" av den officiella ideologin.

Tom Gullbergs uppsats anlägger ett nytt jämförande perspektiv på två frågor som hittills behandlats som något *sui generis*. Han visar hur kejsardömenas upplösning, slagordet om nationell självbestämmanderätt och en förändrad, som hotfull upplevd statstillhörighet fick Åland och Vorarlberg att reagera på likartade sätt och med likartad argumentering.

Några bidrag belyser bakgrunden till aktuella skeenden: Tapio Bergholm forskningsläget och nytänkandet efter stormarna på den brittiska arbetsmarknaden, Hannes Saarinen och Kalervo Hovi tyskarnas respektive esternas sätt att förhålla sig till en historia som plötsligt fått helt nya dimensioner och Max Engman österrikarnas diskussion kring sin nationella identitet.

HTF avser att också i fortsättningen belysa både inhemska och icke-finländska historia i form av forskningsöversikter. Tidskriften avser inte att resa skiljelinjer mellan inhemska, allmänt och universellt, men kommer utgående från sitt arbetsfält att ta upp dem i något olika former.

Max Engman

”Långt skild från Europas flärd, fåfänga och öfverförfinade bildning”

G. A. Wallin, *Orienten och Europa*

KAJ ÖHRNBERG

Trots att Ryssland, enligt Aleksandr Herzen, inte är europeiskt, inte asiatiskt utan utgör en egen slavisk värld, som bidrar till Europas öden, men saknar dess historiska traditioner och är fritt från det förgångnas bördor, så var Storfurstendömet Finland på 1830- och 1840-talen en del av Europa. Studenter från Finland var välsedda gäster vid Europas universitet; de som studerade orientaliska språk bedrev fortsatta studier vid universiteten i Tyskland, i Paris, i London eller i S:t Petersburg, denna högst besynnerliga stad, som skiljer sig från Europas övriga städer enbart genom att likna dem alla.¹

Ålänningen och finländaren, den ryske undersåten och europén Georg August Wallin (1811–1852), vars intresse gällde den islamiska världen och Mellersta Österns arabisk-islamiska kultur, fortsatte sina studier i arabiska och persiska med infödda lärare vid såväl univeristetet som institutet för orientaliska språk i S:t Petersburg under åren

Artikeln är en något förkortad version av ett anförande som hölls på finska vid Historiallinen Yhdistys 100-årsfestseminarium ”Oppineet ja Eurooppa” den 15.11.1990.

¹ Herzen uttryckte tanken om Rysslands förhållande till Europa och Asien i ett brev till Turgenev (3.2.1857), citerat i Pertti Luntinen, *Keisari-Venäjään aatehistoria* (Helsinki 1981), s. 52; åsikten om S:t Petersburg, som också är Herzens finns återgiven hos S. Monas, 'St. Petersburg and Moscow as cultural symbols' i T.G. Stavrou (ed.), *Art and culture in nineteenth-century Russia* (Bloomington 1983), s. 33.

Beduiner i en typisk idealiserad 1800-talsframställning.

1840–42. Under sin resa till Orienten sommaren 1843 bekantade sig Wallin i Paris med sin tids förnämsta franska orientalister samt de talrika bibliotekens rika arabiska manuskriptsamlingar. På hemvägen uppehöll sig Wallin vintern 1849–50 i London över ett halvt år för att utarbeta en akademisk avhandling för den lediga professuren i orientalistisk litteratur samt för att bistå ostindiska kompaniet i dess strävanden att skapa en ny och noggrann karta över Arabiska halvön. Dessutom läste Wallin inför Royal Geographical Society upp en reseskildring över sin tredje ökenfärd. Herman Kellgren, Wallins efterträdare som professor i orientalistisk litteratur, studerade även han utomlands på 1840-talet, till en början i Tyskland för att sedan fortsätta med fördjupade studier i Paris och självständig forskning i London. Den humanistiska forskningens internationalisering är för Finlands del faktiskt inte något vi enbart behöver se fram emot.

Vantrivsel i den egna kulturen har alltid varit en betydelsefull drivkraft för forskning i främmande kulturer. Romantikens tidevarv ut-

tryckte sin vantrivsel med det industrialiserade, materialistiska och borgerliga Europa genom att i öst skapa *Orienten*, dagdrömmarnas och den erotiska eskapismens förlovade, exotiska värld. Missnöjda européer reste till Orienten för att möta människor som ännu inte drabbats av Västerlandets *mission civilisatrice*. Man sökte sig till den fria och otämda naturen som en motvikt till allt det konstlade och traditionsbundna, som man förknippade med civilisation.

Wallin hade tillbringat sin ungdom med Goethe, Rousseau, Schiller och Walter Scott. En återgång till naturen och ett innerligt hopp om att finna den ofördärvade människan bland naturfolken var det centrala målet för Wallins resor, alla vetenskapliga formuleringar till trots. Den från antiken härstammande myten om den "ädle vilden" hade återuppväckts av rousseauanerna, och den blev en väsentlig del av romantikernas eskapism: frihet, dygdighet samt idealism var något en kulturmänskliga inte längre kunde uppnå, de kunde enbart återfinnas hos naturfolken som levde ett liv ofördärvat av civilisationen. Den ädle vilden trodde sig Wallin ha funnit bland de frihetsälskande beduinerna i Arabiens öknar.

Orientaler och européer

Den akademiska världen och kammarlärdom förblev Wallin främmande under hans studietid i Helsingfors. Hans förhållande till Europa, dess kultur och traditioner kan väl sammanfattas i det citat ur hans brev till professor Gabriel Geitlin daterat i Bagdad 2.8.1848, som återfinns i rubriken till denna framställning: ju längre borta från Europas flärd, fåfänga och överförfinade bildning desto bättre! Detta var dessutom inte en flyktig tanke hos Wallin utan ledstjärnan för hela hans vistelse i Orienten: kultur och bildning var någonting negativt, det naturliga positivt. Men inte ens Wallin kunde vara helt konsekvent.

Då Wallin med briggen Active från Gamlakarleby seglade genom Greklands övärld måste han följaktligen konstatera, att

mitt dagliga studium under resan hade varit huvudsakligen Koran och andra Arabica; men alltsedan jag sett skymten af Greklands klassiska jord har sådant ej smakat, utan jag har känt ett oändligt behof och lust att här läsa Homerus, och bittert fått ångra min njugghet att i Paris ej hafva skaffat mig ett exemplar af honom. Det var dock egentligen ej af sparsamhet, utan fastmera av ifver för Muhammedanismen; men

al-Shīskīnīs värdshus i Kairo. Wallin bodde här 29.1–3.2.1844, omedelbart efter sin ankomst till staden. (Foto: Otso Kantokorpi 1982)

här såg jag att den ännu ej vunnit öfver det gamla klassiska. Dock till all lycka hade jag i Marseille laggt mig till Virgilius och honom tog jag nu fram och läste med stor nöje.²

En jämförelse mellan orientalen och européen påbörjades omedelbart vid Wallins ankomst till Alexandria i december 1843. Wallin ansåg att européerna där hade "det otäcka Europeiskt gläpiga och fadda i sig"³; ja hela staden var mera europeisk än arabisk. Däremot var Kairo mera i Wallins smak och "allt hvad jag sett i dag behagade mig mycket och tusenfallt bättre än i Alexandria. Franker ser man här föga, eller ock äro de klädda såsom infödingarne."⁴ Wallin fann t.o.m. européerna i Kairo mera sympatiska än de i Alexandria, "det är liksom en fläkt af de god-sinta och hjertliga Araberna här kommit äfven öfver Frankerna."⁵

² Dagbok 14.11.1843; *Georg August Wallins reseanteckningar från Orienten åren 1843–1849*, (utg. af S.G. Elmgren) I (W/E) (Helsingfors 1864), s. 97.

³ Dagbok 15.1.1844; W/E I, s. 232.

⁴ Dagbok 29.1.1844; W/E I, s. 253.

⁵ Dagbok 31.1.1844; W/E I, s. 258.

Jämfört med araberna ogillade Wallin perserna, de

äro fullkomliga Européer eller vesterlänningar till sina seder och tankar, ty ehuru de bekänna Islamläran har denna ingen rot i deras hjertan. Islam är en öknens planta, trives egentligen ej annorstädes och slår ej riktigt rot i någon annans, än en äkta Arabs hjerta; hos Turken och Persern är den en drifhusplanta, gödd af lättrogenhet, tanklöshet och gammal vana.⁶ Hvad hade ock Perserna att göra med Islam? den passar för öknen och dess söner, men för ingen annan. Så flitig än Persern är att göra sina böner och iakttaga andra religions-föreskrifter, så är dock en Beduin, som alldrig i sin lefnad hållit de föreskrifna bönerna eller fastat någon *ramadan* igenom, vida renare och bättre *muslim* än den lärdate Persiska *mulla*.⁷ Jag träffade [i Persien] åter den flinighet, eller det vidriga bemödande att tvinga sitt ansigte till miner, som icke afspegla hjertat och naturen, hvilket man i så rikt mått får se i Europas salonger.⁸

På sin tredje ökenfärd tillbringade Wallin i mars 1848 en dryg vecka hos en beduinschejk. Han blev förtjust i dennes 17 årige dotter Amsha, som var en av de vackraste kvinnor han någonsin sett, "fastän ingen egentlig Arabisk öken-skönhet, utan nästen en Europeisk blondine."⁹ Wallin lekte med tanken att stanna hos dessa beduiner: "Hvad har jag vidare att göra i Europa, det jag nästan vant mig ifrån? nog kan jag min öfriga tid lefva ibland öknens barn, få mig kameler och fårahjordar, samt trivas i öknens enkla förhållanden, långt skild från Europas flärd, fåfånga och öfverförfinade bildning."¹⁰

Detta öken-romantiska förslag förverkligades dock aldrig, ty "i verkligheten kan dock ingen annan än den i öknen födda och fostrade uthärda dess lif eller fullt förstå dess förhållanden, hvarförutan jag redan på nära håll sett förmycket af Beduinernas villor och felsteg, för att betvifla det lifvet bland dem i längden blefve tungt."¹¹

Det var med tungt hjärta Wallin beslöt sig för att återvända till Europa; de omfattande ökenfärderna på den Arabiska halvön måste uppskjutas till framtiden: "Jag börjar dessutom nu alltmer inse nödvändigheten att snart återvända till Europa; ty jag börjar småningom glömma våra vetenskaper och våra sträfvanden, fruktar äfven att mitt sinne alltför

⁶ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 13.9.1848; W/E IV, (Helsingfors 1866), s. 132.

⁷ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 15.4.1849; W/E IV, s. 266.

⁸ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 15.4.1849; W/E IV, s. 165.

⁹ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 2.8.1848; W/E IV, s. 112.

¹⁰ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 2.8.1848; W/E IV, s. 113.

¹¹ Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 2.8.1848; W/E IV, s. 113.

mycket smittats af orientalism genom det lif jag fört, dels med god vilja, dels tvungen af omständigheterna."¹²

Tillbaka i Europa

Den 9 augusti 1849 gick Wallin ombord i Alexandria för att återvända till Europa. "I Triest, en uppstigande, ungdomlig handelsstad, dröjde jag ungefär 4 dagar, en tid som jag alltför väl behöfde för att hemta mig ur min förvåning öfver det ovant blefna Europeiska lifvet, i hvilket jag, skam till sägandes, icke fann något synnerligt nöje att inträda. Här fann jag allt så konstladt och onaturligt, allt så onödigt förmycket, jag kände nogsamt att det ej var med friskt mod som jag återgick till det öfverförfinade Europa."¹³ "Ty efter 6 i ett okonstladt naturlif tillbragta år förvånade mig det civiliserade Europa, såsom du lätt kan föreställa dig, så att allt här var nästan mera främmande för mig nu, än orientens förhållanden varit det vid min första ankomst dit."¹⁴ "Om jag i orientens städer blef trött af det eviga förfallet och ruinerna, som mötte mig öfverallt, så kände jag mig här nästan ändå tröttare af det alltid återkommande öfverflödet och den flärdfulla lyxen, i hvilken den fåfänga Europén är snärd."¹⁵

Som resesällskap från Alexandria hade Wallin haft en ung polsk naturforskare från S:t Petersburgs universitet, L.S. Cienkowski (f. 1822), som nu återvände från en nära två år lång resa till Central-Afrika. Wallins omdöme om sin resekumpan är typiskt: "Äfven i Egypten var han missnöjd: han tycktes ej kunna fatta det naturliga friska i lefnaden i södern: han är slav, af en ung, ännu ej långt framkommen nation, och hans ideal är det förfinade och förbildade Europa: han känner än ej behofvet af en återgång till naturen."¹⁶

Då Wallin färdades längs Rhen, som jämförd med Nilen blott var en ström av andra klass, från Mainz till Köln, mötte han ett sällskap på 14

¹² Brev till Gabriel Geitlin, Baghdad 13.9.1848; W/E IV, s. 134.

¹³ Brev till Henrik Borgström, London 11.10.1849; W/E IV, s. 340.

¹⁴ Brev till Gabriel Geitlin, London 26.10.1849; W/E IV, s. 354.

¹⁵ Brev till Gabriel Geitlin, London 26.10.1849; W/E IV, s. 356.

¹⁶ Dagbok 21.8.1849; *Bref och dagboksanteckningar af Georg August Wallin*, (utg. af Knut Tallqvist) (W/T), Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland LXX (Helsingfors 1905), s. 163.

إلى محضر العالم العاكس ملكة العلماء المحضين
 انصار أهل الفضل والنقد من محضهم عليه السلام
 وترددت على يدك عند كرامتك يسألونك عن
 محمد عباد أهل الدنيا حبيزة وافاض عليه حبرانه اجبر

حسبه لاجل بررى بنسى استجلا بوجاهة فرائد الدر والمجان فلهذا امر
 ليام ان سالت عنى فاني احمد الله الذي جعل في قلبي ما تمنى به علي من مصالحه العظام
 واثاره الجسام واسأل الله الكريم الموفق الربيع ان يثبت لكم النعيم والنجاة
 المحمدين فاما من قبلت سفري بن جلالكم ورحمتكم الى هذه المدينة فاعرفوا اني توليت
 من المدينة التي اتم اليها ايام التعمير من قبلت في اوله من صلواتي في العداة التي وبتونج
 معي من بعد صغيره تبعته من تير برق حياة وادفعه عشر ورسته تقربا وحملت
 الى واحد حبيبي وكانت عنده ملكة القلعة محمية من متقنين وبنين هذه اجباي
 . انسلت هناك جدا وفي ملك المدينة في اقارب واحباب جدا وقصدت هناك
 جهة ثم سافرت ومرت على مدينتين اسم واحدتهما افريد وكسهم والآخر
 لوبرن ووصلت يوم الاحد الى مورغو وفي ايضا مدينة صغيرة في ساحل البحر
 وخصيت ذلك اليوم عند واحد خليبي وهو افضل الشعرا في بلدي وعلقه
 مشهوره وانسلت جدا جدا من صحبتته واسر بعرفه ايضا من الصبيت
 وانا لبالسالي عن احوالهم وعلومهم وانا شرفنا في سلكهم على حسب
 ما عاده صدي ثم سافرت من هناك اليوم الثاني ووصلت الليل الى هذه
 المدينة وكان الهوا طيب طول السد فسراني اجلوت الدنيا سدة معدودى في
 في وبيوتهم وبعثهم فعملوا من هناك نزل الخي وتهيؤ الرد حتى يصير الطريق
 اجل العرات المعلق في الاو عدا منى وانقى وانقى واقار - ببرم وبه
 احباب من نقبين ورفاق من نقبين و- ذلك انا دائما شمس على محمد
 انقشتمه التي محسنه بها في المجالس المذ-

Konzept till Wallins brev på arabiska till sin lärare al-Tantāwī i S:t Petersburg i
 februari-mars 1842. (Helsingfors universitets bibliotek)

personer av samma släkt, som ämnade sig till Amerika: "De voro mig
 exemplar på europatrötta människor, ehuru troligen ej af sig själfva utan
 genom förhållanden tvungna därtill, och jag kände på mig själf, att jag
 ej mera var för Europa; jag tyckte nu, i ett ögonblick åtminstone, att jag
 utan tvekan och utan tillbakatanke kunnat ge ryggen åt Europa, ej för
 att gå med dem till Amerika men för att gå att lefva återstoden af mitt
 lif i österlanden."¹⁷ Men bara några timmar efter denna episod sitter

¹⁷ Dagbok 21.9.1849; W/T, s. 229.

Fröken Johanna Ramstedts ur minnet gjorda profiltäckning av Wallin.

Wallin i teatern i Köln och njuter av Beethovens Fidelio: "Här hade jag nu kanske den njutningsfullaste afton jag haft sedan min återkomst till Europa: jag narr! jag kunde ej hålla tårarna tillbaka, som vätte och fördunklade mina glasögon, och det var första gången någon tvekan uppstått i mitt sinne, att jag möjligen dock kunde få svårt att lämna Europa för alltid. Jag narr!"¹⁸

Denna ständiga tvekamp mellan Orienten och Europa, mellan det naturliga och vissa av civilisationens frukter (såsom t.ex. musiken) går igen i det mesta Wallin skrev under sin närmare sju år långa frånvaro från Finland. "O ve, o ve, den stund, då jag måste åter tillbaka till de rödhåriges och blåögades land!!! Och dock, huru mycket kärt lockar mig dit med sirenstämma!"¹⁹

¹⁸ Dagbok 21.9.1849; W/T, s. 230.

¹⁹ Dagbok 27.3.1847; W/T, s. 123.

Trots att Wallin på ort och ställe hade övertygat sig om att allting i Orienten måste iakttagas på avstånd för att inte illusionerna om *Orienten* skulle sönderfalla, påbörjade han omedelbart efter sin ankomst till Finland förberedelserna för en ny resa till Arabien. Det finns dessutom skäl att anta att Wallin som känslomässigt förälskat sig i Arabiens öknar, beduinen och dennes sätt att leva, inte skulle ha återvänt till Europa från den resa till Orienten han nu planerade. I sin dagbok skrev han hösten 1849: ”Ja, en skithög är hela världen, old England ej mindre än vårt Finland, och måtte Herren unna mig att få lägga mina arma ben engång till hvila i öknens sand!”²⁰

Ett par år senare återkom han i ett brev något mera utförligt till samma tanke:

Det är hufvudsakligen ur tvänne olika synpunkter dessa planer kunna ställas i verket och under tvänne olika förhållanden jag kan återvända dit; antingen för att såsom Europeisk resande utforska i vettenskapligt hänseende Arabiens *Terra incognita* och till den vettgiriga Western och hufvudsakligen Londons lärda sällskaper lämna resultaterna och detaljerna af mina forskningar; eller ock för att för eget nöje och egen tillfredsställelse i öknens friska natur söka en undflykt från Europas tryckande atmosfære och i Beduinens fria muntra och raska lif [i] lugn och ro från Westerns fåfånga flärd och conventionella tvång och såsom en fri beduin få lefva och dö bland öknens fria söner. Att sålunda vända ryggen mot vester och ansigtet mot öster är mig lätt och står mig till buds när helst jag vill: skall ock verkställas för eller sednare.²¹

Wallins överraskande död den 23 oktober 1852 satte dock ett stopp för förverkligandet av dessa planer.

Omdömen om Wallin i Finland

Wallins resor hade inte motsvarande nationella målsättningar som de forskningsresande som sökte sig till bl.a. Sibirien. I den akademiska världen förstod man sig inte på Wallins resor till Orienten, i varje fall

²⁰ Dagbok 26.10.1849; W/T, s. 282.

²¹ Brev till den svensktalande sekreteraren för Royal Geographical Society, Norton Shaw, Helsingfors 13.1.1851; *Royal Geographical Society; Correspondence, 1851–60*.

Gatuscen i Kairo från 1830-talet av Robert Hays.

inte i jämförelse med Matthias Alexander Castréns prestationer. Man undrade vilken nytta universitetet och fosterlandet skulle ha av Wallins företag. Professor J.J. Nervander uppmanade dock sina kolleger att glömma alla kortsynta nyttoberäkningar och hellre tänka på den ära som även universitetet skulle komma att åtnjuta ifall Wallin skulle kunna förverkliga sin reseplan.²² Utanför universitetet, bland den stora allmänheten, tycks Wallin närmast ha väckt nyfikenhet med det exotiska i sina tilltag. I denna anda kunde t.ex. Wallins lärare och vän professor Gabriel Geitlin skriva till honom i London, "att Du som en fulländad

²² Helsingfors universitet: Kanslersämbetets arkiv, brevakter 23/1847.

Beduin med långt skägg och i din i Arabien begagnade orientaliska dräkt måtte först uppträda, derom har mången bett mig bedja Dig.”²³

När Wallin år 1846 från Kairo sökte om förlängning på sitt reseunderstöd var hans medtävlare medicine adjunkten, doktor Knut Felix von Willebrand. Då latinisten, professor Linsén framförde sin åsikt om von Willebrands förträfflighet nedvärderade han på samma gång i mer eller mindre förtäckta ordalag de resor Wallin redan gjort och samtidigt hans person. Linsén ansåg ”ändamålet för adjuncten von Willebrands resa sannt vetenskapligt, fordrande en alfvarlig och ihärdig forskning, förknippad med ingenting för inbildningen lekande, ingenting romaneskt, ingenting, som kunde exaltera ett äfventyrarsinne.”²⁴ I ungefär liknande ordalag hade professor Tengström bedömt Wallins person i ett brev till sin svärson Herman Kellgren 27.5.1848: ”Att inga frukter af forskningen kommit från hans hand i dagen och synts till, härleder jag icke af ett sträfvande efter grundlighet (fullkomning i detaljer, hvilka enligt sin natur äro ändlösa), utan deraf, att han, som jag tror, är road af helt annat eller intet annat än äfventyr, vågspel det ena på det andra, ett hjeltemod som intet reelt innehåll och ändamål har.”²⁵

Wallin kan beskrivas som en fantasirik äventyrare och svärmare, men då måste vi hålla i minnet att envar som på 1800-talet tog sig till Arabiska halvön och islams heliga städer Mekka och Medina i högsta grad måste vara besatt av ett exalterat äventyrarsinne. Men Wallin var också en forskare, även om det värdefullaste han presterade ingår i hans dagböcker och brev, inte i de rätt så fåtaliga lärda avhandlingarna. Wallins iakttagelser från Egypten, den Arabiska halvön och Persien har säkerligen bevarat sitt intresse för eftervärlden i mycket högre grad än någonting von Willebrand presterat, och detta tack vare det romaneska i Wallins person.²⁶

²³ Ristmäki 8.7.1849; Helsingfors universitets bibliotek.

²⁴ Helsingfors universitet: Kanslerämbetets arkiv, brevkarter 23/1847.

²⁵ Gunnar Castrén, *Herman Kellgren. Ett bidrag till 1840- och 1850-talens kulturhistoria*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland CCCII (Helsingfors 1945), s. 207.

²⁶ Utförligare om Wallins resor kan man läsa i bl.a. Kaj Öhrnberg, 'Suomalaiset Arabian-kävijät' i *Matka-arkku*, toim. Markku Löytönen (Helsinki 1989), s. 36–77 och Kaj Öhrnberg. 'Den överdrivne älskaren: Georg August Wallin i Arabien' i *Islam i forskningens ljus*, red. av Nils G. Holm, Religionsvetenskapliga skrifter nr 21 (Åbo 1991), s. 19–43.

Den utomeuropeiska forskningens ställning

Om utforskandet av icke-europeiska kulturer på 1840-talet för en stor del av den akademiska världen i Finland var svärmeri och äventyr utan verkligt innehåll, hurudan är situationen i dag, 150 år senare?

Mina forskningsobjekt eller i varje fall deras efterkomlingar, har under de senaste decennierna högljutt angripit praktiskt taget alla västerländska arabister och islam-forskare genom att ifrågasätta dessas forskningsmotiv och forskningsmoral. Araberna och muslimerna anser, att den västerländska islam-forskningen alltid präglats av en fientlig, på den kristna tron uppbyggd hållning samt dessutom att forskningsexpertisen tjänat kolonialmakternas exploaterings- och förtryckspolitik. Dagens arab är allt oftare av den åsikten, att endast en arab kan förstå och sålunda bedriva forskning om araberna; likaledes att endast en muslim kan förstå och sålunda bedriva forskning om islam. Frågan mina forskningsobjekt ställer mig lyder: "med vilken rätt forskar du i vår historia?"

Men är allt annorlunda, bättre här hos oss i Finland? Man kunde ju tänka sig att vår historiesyn skulle ha vidgats under de senaste åren med allt tal om internationalisering, ja, med digra kommittébetänkanden på över 500 sidor, som framhåller betydelsen av kunskaper om utomeuropeiska kulturer och språk.²⁷ Tyvärr är detta inte fallet. Den allmänna västerländska synen på världshistoria, där Europas och den västerländska kulturens frammarsch uppfattas som uppfyllelsen av hela mänsklighetens historia, som historiens mål, är också den finländske historikerns vision av allmän historia, av världshistoria.

Det är sålunda skäl att påpeka, att även om den västerländska kulturens identitet i mångt och mycket bygger på det grekisk-romerska och det judisk-kristna arvet, så kultiverades såväl jord som *anima* redan före grekerna och att det bortom Bibelns översvämningar finns andra, tidigare översvämningar. Det dröjde länge innan vi var benägna att medge att den västerländska kulturens ursprung kunde föras till Främre Orientens forna flodkulturer i Mesopotamien och Egypten.

Men historien från dessa flodkulturer via Bibeln och grekerna till dagens Europa och de, som man kunde kalla "neo-Europas" är inte heller

²⁷ *Betänkande avgivet av kommissionen för utomeuropeiska kulturer och språk*. Kommittébetänkande 1986: 1 (Helsingfors 1986).

det världshistoria. Vi med vår eurocentriska historiesyn har ansett att en stor del av världens folk och kulturer saknat historia fram till den lyckliga dag då de kom i kontakt med den västerländska kulturen.

När man sedan i Finland diskuterat forskningen kring dessa utomeuropeiska kulturer så har man ansett arkiven och biblioteken i de forna kolonialmakternas centra Paris, London, Rom vara tillräckliga för denna forskning – inte Kairo eller Saigon. För att nu inte tala om det onödiga i att lära sig dessa främmande kulturers språk. Frågan som t.o.m. docenter i allmän historia ställer mig här i Finland lyder: "Varför skulle vi forska i deras historia; låt dem själva göra det!

Ja, varför överhuvud forska i t.ex. den arabisk-islamiska kulturens historia i Finland? Ett välformulerat svar till denna fråga har euroromantikern och motståndaren till världshistoria, professor Matti Klinge gett:

Grundlig och även förtjänstfull forskning rörande främmande länder kan ur Finlands synvinkel förbli en perifer företeelse om inte resultaten och de perspektiv den öppnar görs till en del av den finländska kulturen. På längre sikt kan endast denna aspekt motivera en omfattande forskning kring främmande länder. Resultatet av forskningen är inte – eller åtminstone: borde inte vara – endast en bok, artikel eller annan publikation, utan också en lärd människa, som med sin insats kan utöka och vidga kulturlivet i Finland.²⁸

Jag har ovan genom Georg August Wallins person försökt återge en lärd finländares – låt vara exceptionella – syn på Europa under 1840-talet, en syn jag anser vara förstäelig och även aktuell än i dag. 1990-talets "Europa-hysteri" framträder för mig som både överraskande och problematisk. Problematisk därför, att man inom den akademiska världen i Finland medvetet vill avgränsa en del av världen som någonting där finländsk forskning är överflödigt, ett äventyr utan verkligt innehåll. Överraskande därför, att vi sedan länge har varit (och är) en del av Europa. Eller kanske har jag misstagit mig? Kanske är det så att vårt förhållande till Europa är lika komplicerat som det ryska?

Då författaren Aleksandr Serebrov erinrade sig sitt första möte med Tjechov i början av seklet, berättade han om farbror Kostja, förvaltaren på Savva Morozovs gods, vars största glädje i livet var en nyligen i hu-

²⁸ Matti Klinge, *Kulttuurista* (Helsinki 1986), s. 72.

set installerad uppvärmd vattenklosett vars spolning lät som Niagara. När farbror Kostja kom från klosetten fingrade han sina åtsittande byxor av parkum, som i brådskan alltid förblev oknäppta, och utropade varje gång lika salig: "Detta är – Europa!"²⁹

²⁹ A. Serebrov-Tichonov, 'O Tjechove' i *A.P. Tjechov v vospominanijach sovremennikov* (Moskva 1986), s. 584.

Åland och Vorarlberg

Nationell självbestämmanderätt efter första världskriget

TOM GULLBERG

Den 24 juni 1921 avgavs Nationernas förbunds utslag i Ålandsfrågan. Det blev en dyster midsommar för de ålänningar som från och med augusti 1917 arbetat för en återförening med Sverige. Många hade vigt de fyra föregående åren av sina liv åt kampen. De flesta, t.ex. Ålandsrörelsens starka ledarduo Johannes Sundblom och Carl Björkman, reste sig ur besvikelsen och fortsatte framgångsrikt sin verksamhet inom ramen för den nya åländska självstyrelsen. För några blev beslutet i Geneve dock en oöverkomlig besvikelse. Bankdirektören Arthur Ekman, som från allra första början tillhörde rörelsens inre krets, tog sitt liv, av allt att döma som en konsekvens av NF:s beslut och tyngd av de ekonomiska bekymmer som finansieringen av Ålandsrörelsen givit upphov till.¹

Ålänningarna kände sig dock inte enbart besvikna. De kände sig också svikna. Den åländska delegation, som anlände till fredskonferensen i Paris i januari 1919 bara några dagar efter att den öppnats, meddelade att ålänningarnas krav helt och hållet baserade sig på principen om den nationella självbestämmanderätten. Till de amerikanska delegaterna sade de att de inte kunnat tänka sig att resa till Paris utan kännedom om president Wilsons fjorton punkter. De sade sig inte kunna förstå på vilket sätt deras fall skilde sig från den danska befolkningens i Nordslesvig.²

¹ Se t.ex. Martin Isaksson, *Carl Björkman, Ålands första lantråd* (Borgå 1988) s. 168.

² James Barros, *The Aland Island Question. Its Settlement by the League of Nations* (London 1968) s. 130.

Efter NF-beslutet ansåg ålänningarna att segrarmakterna brutit mot principen om självbestämmanderätt.

Ålänningarna var dock inte ensamma om sin besvikelse. Det är knappast troligt att de åländska ledarna hört talas om österrikarna Ferdinand Riedmann och Otto Ender. Under ett hektiskt år efter det habsburgska kejsardömet's upplösning hade dessa tillhört den grupp som arbetat hårdast för en anslutning av Österrikes västligaste hörn, Vorarlberg, till Schweiz. Under andra världskriget satt Ender i husarrest i Wien och tecknade ned sina minnen från den tid han var med om att försöka göra Vorarlberg till en schweizisk kanton. Modet att öppet och kraftigt kämpa för en anslutning till Schweiz, skrev han, "gab das Vertrauen auf die Zusicherung, die Neugestaltung Europas erfolge auf Grund des Selbstbestimmungsrechtes der Völker".³

Av samtida skildringar inser vi att ålänningarna upplevde NF:s beslut som en tragedi. NF:s beslut om Ålands statsrättsliga status var dock inte den enda territoriella lösningen efter första världskriget som gick emot den berörda befolkningens manifesterade vilja. Avsikten med denna uppsats är att placera in den åländska frågan i ett större europeiskt sammanhang. Den kan m.a.o. betraktas som ett bidrag till forskningen kring den nationella självbestämmanderättsprincipens betydelse för omstruktureringen av det europeiska statssystemet efter första världskriget.

Ålands- och Vorarlbergsfrågorna inträffade under en av de mest omfattande brytningsperioderna i Europas historia. På en gång upplöstes de ryska, österrikiska, tyska och ottomanska imperierna, och en rad nya och nygamla nationalstater bildades. Det handlade om en ofantligt förvandlingsprocess som inte kunde genomföras utan att en mängd olika problem och konflikter uppstod. Olika typer av krav på nationell självbestämmanderätt kan räknas i flera tiotal. I flera av de fall där självbestämmanderätten blev aktualiserad arrangerades folkomröstningar, som av segrarmakterna, åtminstone officiellt, ansågs vara ett behändigt och rättvist sätt att avgöra gränskonflikter i enlighet med nationalitetsprincipen. Kraven på självbestämmanderätt hängde således i allmänhet ihop med folkomröstningsmodellen. Olika folkgrupper runt omkring i

³ Otto Ender, *Vorarlbergs Schweizer-Anschluss-Bewegung von 1918 bis 1924*, *Schriften zur Vorarlberger Landeskunde* (Dornbirn 1952) s. 6.

Europa, med en klar tyngdpunkt på Central- och Östeuropa, krävde att deras framtida öde skulle avgöras genom en folkomröstning. Tyskar i Böhmen, sydslaver i Banatet samt rutener i Galicien är bara några exempel på folkgrupper som inte fick sina folkomröstningskrav accepterade av segrarmakterna. Den polska historikern Andrzej Ajnenkiel har noterat att de olika självbestämmanderättskraven berörde ungefär 70 miljoner européer, medan de av segrarmakterna verkställda folkomröstningarna inte berörde flera än omkring 3,5 miljoner. I några av de regioner som vid fredskonferensen i Paris inte beviljades en folkomröstning föranstaltades i stället på eget initiativ spontana folkomröstningar. I diskussionen om självbestämmanderättens förverkligande är det således viktigt att göra en distinktion mellan de internationellt verkställda folkomröstningarna (Nordslesvig, Oberschlesien, Sydkärnten, Marienwerder och Allenstein i Ostpreussen, Sopronregionen i Burgenland, samt i Saar år 1935) och de ensidiga spontant föranstaltade folkomröstningarna (Åland och Vorarlberg). De internationellt erkända och övervakade omröstningarna betecknas här efter som "territoriella folkomröstningar" ("plebiscite" på engelska), medan de ensidiga folkomröstningarna kallas "unilaterala konsultationer".⁴

Av de folkomröstningskrav som inte hörsammades av segrarmakterna hör de åländska och vorarlbergska till de mera intensiva och seriösa. Så bör man tolka det faktum att Åland och Vorarlberg var de enda regioner i vilka det verkställdes unilaterala konsultationer under år 1919. Ålänningarna och vorarlbergarna var således de enda av de ovan nämnda talrika folkgrupperna som själva arrangerade folkomröstningar. De följande unilaterala konsultationerna föranstaltades i Tyrolen och Salzburg först i april 1921, och bör bedömas mot bakgrund av händelseförloppet under perioden 1919–1921.

⁴ Andrzej Ajnenkiel, "European Plebiscites after World War I", *Polish Western Affairs*, vol. XX, 2, 1979. För en översikt av territoriella folkomröstningar och unilaterala konsultationer efter första världskriget: Sarah Wambaugh, *Plebiscites since the World War* (Washington 1933). För terminologi och kopplingen mellan självbestämmanderätt och folkomröstningar: Tom Gullberg, "Gränsfolkens röst. Folkomröstningen som instrument för lösning av gränskonflikter i Europa efter första världskriget", opublicerad avhandling pro gradu i allmän historia, (Åbo Akademi 1990). Denna uppsats ansluter sig till min licentiatavhandling "Gränsfolkens röst. Principen om nationernas självbestämmanderätt och territoriella folkomröstningar i Europa efter första världskriget".

En allmän tendens i samband med debatten om Ålandsfrågan, och även i samband med andra frågor av liknande karaktär, har varit att tillmäta principen om nationernas självbestämmanderätt en alltför stor och självklar betydelse. Sålunda skrev Matts Dreijer så sent som 1988 att "Nationernas Förbund hade visserligen grundats för att övervaka, att den av både Lenin och Wilson proklamerade folkrättsregeln om nationaliteternas självbestämmanderätt tillämpades. Men det enda domslut förbundsrådet fattade den 24 juni 1921 var en kränkning av denna rätt".⁵ Det är sant att principen om självbestämmanderätt var ett mycket centralt begrepp i de allierades fredsliturgi, men forskningen kring fredsprocessen efter första världskriget visar att dess praktiska betydelse inte skall överskattas.⁶ När en annan ålänning, Johannes Salminen, något resignerat konstaterar att frågan om Ålands statstillhörighet lär "att ett folks eller en folkspillras rätt att leva sitt eget liv ytterst är en fråga om makt, om volym, om resurser i förening med lämpliga konjunkturen" gör han troligtvis självbestämmandeprincipens reella betydelse större rättvisa.⁷

Självbestämmanderättens teoretiska dilemma

Som begrepp var principen "nationell självbestämmanderätt" inget nytt fenomen när första världskriget bröt ut. Principens två historiska rötter har dock skapat en del förvirring. Ur de amerikanska och franska revolutionernas folksuveränitetsidéer uppstod den s.k. konstitutionella linjen, enligt vilken existerande statsgränser erkändes och kravet på en demokratisk författning stod i förgrunden. Ur den tyska romantiken uppstod en kulturell-nationalistisk linje, enligt vilken varje nation skulle ha rätt att bryta sig ut ur multinationella imperier och antingen bilda en egen stat eller välja i vilken stat man ville ingå. Rent scematiskt kan det

⁵ Matts Dreijer, 'Åland i praktverket Suomen historia', *Åländsk Odling* 1988, s. 156.

⁶ Se t.ex. Inga Floto, *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference 1919* (Århus 1973) och Kay Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A study of the policies of the Great Powers and the Poles 1918-1919* (Odense 1979).

⁷ Johannes Salminen, 'Aspekter på Ålandsfrågan', *Slavar kastar ingen skugga* (Borgå 1972) s. 142.

sägas att den konstitutionella innebörden dominerade under perioden 1789–1848, varefter den nationalistiska inriktningen tog över.⁸

Nationalismens tilltagande inflytande på självbestämmanderättsprincipen ledde till ett synnerligen svårt tolkningsproblem. Vem skulle tilldelas självbestämmande? Vem var principens "själv", d.v.s. nationen? Kraven på självbestämmanderätt initierade således en debatt om nationsbegreppet. Johann Bluntschli aktualiserade på ett mycket konkret sätt nationalitetsprincipens betydelse för statsbildning i *Allgemeine Staatslehre* (1866), i vilken han fastslog att "Jede Nation sei ein Staat, jeder Staat eine Nation".⁹ Detta nya synsätt kopplat till principen om självbestämmanderätt gav upphov till ett svårösligt problem. Mot bakgrund av att principen saknade en exakt statsrättslig definition är det ingen överraskning att så många kände sig manade att hörsamma löftet om självbestämmanderätt. Uppfattningen att nationen är statens grundläggande enhet ledde till en ökad officiell medvetenhet om den nationella identitetens betydelse. För etablerade stater gällde det att skapa en homogen nation, och för folkgrupper som gjorde anspråk på självbestämmanderätten gällde det att påvisa nationell enhetlighet. Man kan fråga sig om inte den nationella självbestämmanderättens ökade inflytande i flera fall tvingade territoriellt avgränsade folkgrupper att skapa en nationell identitet, som inte fanns.

Lorenz Rerup har gjort det viktiga påpekandet att den nationella självbestämmanderätten i dess praktiska utförande är territoriell. Detta innebär att två suveräna stater på basen av den berörda befolkningens manifesterade vilja utväxlar ett specifikt territorium. Det är således i allmänhet invånarna i ett specifikt avgränsat territorium som utövar självbestämmanderätten, inte hela nationer.¹⁰

⁸ Øivind Østerud, *Nasjonenes selvbestemmelserett* (Drammen 1984) s. 34–36, 69–77.

⁹ Kurt Rahl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker. Geschichtliche Umriss der gegenwärtigen Bedeutung. Ein Versuch* (Köln, 1973) s. 24–29.

¹⁰ Lorenz Rerup, 'Den territoriale selvbestemmelseret', *Scandia* 35 (2), 1969, s. 149–150.

Wilson's principer lanseras

Ålänningarnas och vorarlbergarnas och flera andra folkgruppers förhoppningar gavs näring främst av den amerikanska presidenten Woodrow Wilson, som lanserade nationalitetsprincipen och principen om nationernas självbestämmanderätt som en lösning på de problem som världskriget givit upphov till. Wilson återvaldes till presidentämbetet år 1916 mycket tack vare löftet att hålla USA utanför kriget, men tvingades in i kriget redan därpå följande år. I krigets slutskede såg han sin stats dominans (inte minst ekonomiskt) som en möjlighet att ta offensiva initiativ i fredsförhandlingarna. I sitt första viktigare utrikespolitiska tal, "The Peace without Victory" den 22 januari 1917, talade han om att skapa en fred utan segrare, baserad på rätten om nationernas självbestämmande.¹¹ Det främsta resultatet av Wilsons ansträngningar blev de Fjorton punkterna, som han presenterade i början av januari 1918, och som allmänt uppfattades som mer eller mindre bindande för de kommande fredsförhandlingarna.¹²

Den åländska bondeledaren Johannes Eriksson påstår i sina minnesanteckningar, skrivna år 1923, att han på hösten 1918 insåg att eftersom förhandlingarna mellan Finland och Sverige inte föreföll att ge önskat resultat "... stod icke någon annan utväg öppen för oss ålänningar än att göra hänvändelse till de allierade makterna, som då segrat i det stora världskriget, och anhålla att genom deras förmedling få Ålandsfrågan löst efter det åländska folkets enhälligt manifesterade vilja. Denna strävan kunde stödjas med åberopande av president Wilsons framlagda 14 punkter".¹³ Även om de fjorton punkterna ofta nämndes i dylika sammanhang är det uppenbart att det viktigaste stödet för en allmän självbestämmanderätt fanns i Wilsons "fyra principer", som han framförde

¹¹ Woodrow Wilson inför USA:s senat, 22.1 1917. Se R. S. Baker och W. E. Dodd (eds.), *The Only Authorized Edition of the Public Papers of Woodrow Wilson*, vol. II (New York 1926) s. 407–414.

¹² Wilson inför USA:s kongress, 8.1 1918, Baker & Dodd, vol. III, 1927, s. 155–162.

¹³ Johannes Eriksson, "Mina minnen och upplevelser i Ålandsfrågan 1917–1921", i Wilhelm Virgin, *Ålandsfrågan 1917–1921, Minnen och upplevelser* (Stockholm 1961) s. 43.

i februari 1918. Dessa principer är den bästa sammanfattningen av de idéer som Wilson lanserade inför fredsförhandlingarna. De två principer som tydligast appellerade till de folkgrupper som önskade uppnå en statsrättslig statusförändring var den om att "peoples and provinces are not to be bartered about from sovereignty to sovereignty as if they were mere chattels and pawns in a game" samt den om att "every territorial settlement involved in this war must be made in the interest and for the benefit of the populations concerned, and not as a part of any mere adjustment or compromise of claims amongst rival states". Det är dock skäl att notera att Wilson i den fjärde principen slog fast att inga lösningar skulle tillåtas skapa nya eller fördjupa gamla motsättningar.¹⁴

Varken i Mariehamn eller i Vorarlbergs centralort Bregenz hade man dock någon kännedom om innehållet i de samtal som fördes längs axeln Washington-London-Rom-Paris. I december 1918 var det en allmän uppfattning att Wilsons principer hade antagits av samtliga parter som utgångspunkt för fredsförhandlingarna. Tyskland hade redan den 6 oktober 1918 i en not till Washington erbjudit ett omedelbart vapenstillestånd mot att fredsförhandlingarna i gengäld skulle ske utgående från Wilsons principer. Det som däremot inte noterades omedelbart var att USA:s europeiska allierade redan i vapenstilleståndsforhandlingarna inlett det maktpolitiska spelet. Sålunda kom t.ex. demarkationslinjen mellan Österrike och Italien att fastställas i enlighet med det hemliga Londonfördraget av år 1915, som USA inte ansåg sig bundet av och som ingalunda var förenligt med nationalitetsprincipen.¹⁵

För utomstående var det omöjligt att förstå hur bräcklig Wilsons position egentligen var. Det är viktigt att slå fast att hans fredsplan lanserades i en mycket bestämd politisk situation. Det var ingen tillfällighet att Wilsons utspel inträffade mitt under förhandlingarna i Brest-Litovsk. Händelserna i Ryssland hade onekligen ett stort inflytande på Wilsons agerande under våren 1918. Även Lenin hade, av helt andra strategiska skäl än Wilson, accepterat principen om nationernas självbestämmande-

¹⁴ W. Wilson inför USA:s kongress, 8.1 1918, Baker & Dodd, s. 182-183

¹⁵ I. Floto, 1973, s. 44-45, samt Harold Nicolson, *Peacemaking 1919* (London 1933), s. 160-161.

rätt.¹⁶ Wilsons agerande skall sättas i samband med de allierades målsättning att förhindra en stärkning av de revolutionära krafterna i Europa.

När fredskonferensen öppnades i Paris den 18 januari 1919, d.v.s. över ett år efter att de fjorton punkterna hade lanserats, hade Wilsons position undergrävt både bland de europeiska allierade staterna och på det inrikespolitiska planet i USA. De krafter han stödde sig på när han förde fram sina principer hade försvagats kraftigt under det år som gått. Något som utomstående bedömare inte kunde känna till var att Wilson även till stora delar saknade stöd inom den egna amerikanska delegationen, vilket åtminstone delvis berodde på att han aldrig brydde sig om att klargöra sina ståndpunkter tillräckligt tydligt. Hans kraftigt försämrade hälsotillstånd under våren 1919 bidrog givetvis även till hans försvagade ställning.¹⁷ När kraven på nationellt självbestämmande formulerades var utgångsläget således ett helt annat än när principen om självbestämmanderätten lanserades.

Uppfattningen att principen om nationernas självbestämmanderätt upphöjts till en bindande folkrättslig regel var en annan utbredd felbedömning. USA:s utrikesminister Robert Lansing, som p.g.a. sin negativa inställning påtvingades en mycket undanskymd roll under fredskonferensen, varnade för att doktrinen skulle "raise hopes which can never be realized".¹⁸ Lorenz Rerup har med en beskrivande formulering påpekat att Wilsons löfte riskerade att "virke som en fakkel i en höstak, når den grep om sig i områder, hvor stats- og folkegrænser ikke faldt sammen".¹⁹ Eftersom Europa är en världsdelen som kännetecknas av att "stats- og folkgrænser inte sammanfaller" fick principen just denna "fackeleffekt". I sin egenskap av jurist kunde Lansing inte acceptera att ett så inexakt begrepp skulle få styra förhandlingarna om världsfreden.

¹⁶ En fördjupad diskussion om Lenins inställning till nationernas självbestämmanderätt förs av Jyrki Iivonen i: *Independence or Incorporation? The Idea of Poland's National Self-Determination and Independence within the Russian and Soviet Socialism from the 1870s to the 1920s* (Helsinki 1990) s. 17–26.

¹⁷ I. Floto, 'Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik', *Historisk Tidsskrift* 12, IV, 1969, s. 124–126, samt 1973, s. 130.

¹⁸ Cit. i Michla Pomerance, *Self-Determination in Law and Practice* (Haag 1982) s. 5.

¹⁹ Lorenz Rerup, s. 180.

Frustrerad antecknade han i sin dagbok att ingen tycktes veta om det var frågan om "a race, a territorial area or a community".²⁰ En annan jurist, J.H.V. Verzijl, har senare något ironiskt påpekat att "The right of selfdetermination has ... always been the sport of national and international politics".²¹

För dem som litade på att självbestämmanderätten verkligen var en primär folkrättslig princip blev insikten om att motsatsen var fallet ett hårt slag. Samtidigt är det viktigt att notera att många var medvetna om detta, men utnyttjade principen som ett politiskt vapen. För vissa av de allierade delegaterna var detta en självklarhet från första början, men för andra kom insikten först under fredskonferensens gång. Den unga brittiska diplomaten Harold Nicolson fick en ordentlig tillrättavisning av statssekreteraren vid utrikesministeriet, sir Eyre Crowe, när han inspirerad av Wilsons tankar dristade sig till att föreslå att grekerna på Cypern borde ges självbestämmanderätt. Crowe konstaterade att i så fall borde självbestämmanderätten utövas även i Indien, Egypten, Malta och Gibraltar. Han uppmanade Nicolson att omedelbart lämna Paris om han var beredd att gå så långt. Nicolson stannade kvar i Paris, men med en helt annan uppfattning om självbestämmanderättens användbarhet.²² Så långt som till att skapa farliga prejudikat var segrarmakterna således inte beredda att gå.

En historisk-geografisk översikt

Åland är en liten ögrupp i Bottenhavet, Vorarlberg en kuperad region i det centraleuropeiska alplandskapet. De båda regionerna har således mycket olika geopolitiska utgångslägen.

Vorarlberg kallas det område i Österrike som i väster avgränsas av Rehn och i öster av alpkedjan Arlberg. Det är således fråga om ett väl avgränsat territorium som breder ut sig över drygt 2 600 kvadratkilometer.

I början på 1920-talet var närmare hälften (48,8 %) av den arbetsföra

²⁰ Cit. i Pomerance, s. 18.

²¹ J. H. V. Verzijl, *International Law in Historical Perspective, vol. I* (Leiden 1968) s. 324, 328–332.

²² Paul Johnson, *Moderna tider. Tjugotal till åttiotal*, (Stockholm 1991), s. 46.

befolkningen i Vorarlberg sysselsatt inom industri och hantverk. Tillammans med St. Gallen bildade Vorarlberg ett enhetligt område för textilindustri. Den avgörande utvecklingen inom industrin skedde under 1900-talets första årtionde, vilket även framgår av befolkningsstatistiken, som uppvisade en ökad inflyttning. Förutom det habsburgska imperiets egna undersåtar tog även en hel del tyskar och italienare anställning vid industrierna i Vorarlberg. Det första betydande tillskottet av utländsk arbetskraft kom till regionen i början av 1880-talet i samband med byggandet av Arlbergbanan, som förband Vorarlberg med Tyrolen. År 1907 bestod närmare 45 procent av industrins totala arbetskraft av italienare och tyskar. Enligt språkstatistiken av år 1910 var 4,4 % (5 857 personer) av Vorarlbergs befolkning italienare.²³

Det geografiska läget mellan Rhen och Arlberg har haft en central betydelse för regionens historiska utveckling. Före de moderna kommunikationerna fanns det inga förutsättningar för en naturlig kontakt över Arlberg, som i stället hade en effektivt avgränsande funktion. För befolkningen i Vorarlberg var det av geografiska orsaker lättare att skapa kontakter över Rhen. Sålunda kom Arlberg att fungera som östgräns för den romerska provinsen Rätien (Raetia), och trots det ökade germanska inflytandet i grannregionerna Württemberg och Bayern förblev Vorarlberg länge en del av den rätoromanska sfären. När området öster om Arlberg, d.v.s. Tyrolen, germaniserades av bayerska inflyttare, förblev det latinska inflytandet ännu starkt i Vorarlberg. För den historiska argumenteringen blev det av stor betydelse att den tyska invandringen till Vorarlberg verkställdes av alemanner (schwaber), och inte av bayrare. Från och med 1200-talet anses Vorarlberg ha varit en del av den germanska sfären, och kom därefter att uppfattas som en etnografisk- och språklig "buffertzoon" mellan den västliga romansk-alemanniska och den östliga germansk-bajerska sfären. Under det habsburgska huset lades Vorarlberg först 1375, d.v.s. ungefär ett århundrade senare än de habsburgska kärnområdena i Österrike. Av de områden som efter första världskriget blev republiken Österrike har Vorarlberg således i många

²³ Gerhard Wanner, "Vorarlberg", i Erika Weinzierl och Kurt Skalnik (eds), *Österreich 1918–1938, Geschichte der Ersten Republik*, 2 (Graz 1983) s. 1011, 1014, 1022, samt Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in der zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, (Wien 1983) s. 250.

avseenden haft en annan historisk utveckling än de övriga österrikiska delarna. Barbara Jelavich noterar att Vorarlberg som enda delen av det moderna Österrike tillhört Konstanzsjö-Schweizregionen, och således varit avskilt från de övriga delarna av det tyskspråkiga Österrike.²⁴

Den starka samhörigheten över Rhen bevarades ända in på 1900-talet. Den gemensamma industrin skapade ett mycket nära samarbete över Rhen. Bara säsongen 1838-1839 färdades 93 956 personer med färja mellan Vorarlberg och St. Gallen, och i slutet av 1800-talet förenades de båda områdena av hela 13 broar. Från och med 1904 deltog de vorarlbergiska studenterna vid universitetet i München i de schweiziska studentföreningarnas verksamhet. Daniel Witzig påpekar att Vorarlbergs geografiska läge efterlämnat flera schweiziska än "habsburgska" spår i den vorarlbergiska mentaliteten. Vorarlberg hade hamnat – för att tala med Witzig – mellan en maktstat öster om Arlberg och en folkstat väster om Rhen.²⁵

Kontakten till Tyrolen blev livligare först under 1800-talet. År 1820 färdigställdes den första landsvägen över Arlberg, men den verkliga vändpunkten i förbindelserna mellan Vorarlberg och Tyrolen skedde i.o.m. invigningen av Arlbergbahn år 1884. Någon revolutionerande betydelse för vorarlbergarnas personliga inställning till det övriga Österrike hade järnvägen inte. Den administration som den habsburgska centralmakten byggde upp under 1800-talet närde, skulle det visa sig, en "separatistiskt mentalitet" hos vorarlbergarna. Vorarlberg utgjorde tillsammans med Tyrolen en gemensam administrativ enhet, med den regionala makten, ståthålleriet (k.k. Statthalterei), stationerad i Tyrolens centralort Innsbruck. "Los von Tyrol" blev ett slagord som bör anses ha medverkat till att skapa en vorarlbergsk identitet redan långt före 1900-talets Vorarlbergsrörelse.²⁶ Det fanns således en långvarig tradi-

²⁴ Benedict Bilgeri, "Geographische Grundlagen der Geschichte Vorarlbergs", *Heimat und Volkskunde Vorarlbergs*, Heft 3/4, 1964, s. 180-181, samt Barbara Jelavich, *Modern Austria. Empire and Republic 1800-1986* (Cambridge 1986) s. 3-4, 77.

²⁵ Daniel Witzig, *Die Vorarlberger Frage. Die Vorarlberger Anschlussbewegung an die Schweiz, territorialer Verzicht und territoriale Ansprüche vor der Hintergrund der Neugestaltung Europas 1918-1922* (Basel 1974) s. 37-39, 46, 55, 60.

²⁶ Ernst C. Hellbling, "Die Landesverwaltung in Cisleithanien", i Adam Wandruschka och Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, II, Verwaltung und Rechtswesen* (Wien 1975) samt Witzig, s. 63-64.

tion i förbindelserna mellan Vorarlberg och Östschweiz, även om det aldrig funnits ett statsrättsligt förhållande som det mellan Sverige och Åland. Det fanns – ur en geografisk, etnografisk och administrativ synvinkel – en traditionell motsättning mellan Vorarlberg och det övriga Österrike.

Ett intressant inslag i diskussionen om ålänningarnas rätt till självbestämmanderätt och ögruppens statstillhörighet var den debatt mellan svenska och finländska historiker, som Ålandsfrågan gav upphov till. Speciellt från finländsk sida ansågs det vara av avgörande betydelse att Ålandsöarna redan från och med 1300-talet hade haft en administrativ anknytning till Finland. Det slogs fast att Åland tillhörde Åbo stift under biskop Bengts tid (1321–1339), liksom att ögruppen lytt under slottshövdingen i Åbo fr.o.m. mitten av 1320-talet. När det svenska riket fick sin länsindelning blev Åland en del av Åbo- och Björneborgs län. De svenska historikerna gick emot den finländska uppfattningen om att denna administrativa anknytning till Åbo skulle vara av avgörande betydelse. Ett av de mera tungt vägande argumenten i debatten var, som Harald Hjärne påpekade, att Finland inom det svenska riket inte var annat än ett geografiskt begrepp av samma art som "Svealand" eller "Norrländ". Likheten med Karl Marx berömda uttalande om, att ifall Tyskland av historiska skäl gjorde anspråk på Elsass-Lothringen så fick tyskarna inte glömma att Preussen i sin tur en gång i tiderna varit polsk vasall, är påtaglig. Eller för att använda en av Johannes Salminens stiliga formuleringar: "Livet bryter sig nya vägar, och det är inte meningen att folken skall behöva vara det förflutnas fångar".²⁷ Därmed inte sagt att de historiska argumenten i varje debatt om den nationella självbestämmanderätten inte i praktiken spelat en viktig roll. Man bör alltid notera, skriver Daniel Witzig, "dass der Heftig diskutierte staatsrechtliche Anspruch auf die Selbstbestimmung weitgehend eine Frage der geschichtlichen Legitimation ist".²⁸

För diskussionen om Ålands statstillhörighet är fredsfördraget i Fred-

²⁷ Dan Nordman, 'Historiker kämpar om Åland. Om de svenska och finländska historikernas argumentering i Ålandsfrågan 1917-1921', i Sune Jungar och Nils-Erik Villstrand, *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*, (Åbo 1986) s. 139–158, J. Salminen, 1971, s. 147.

²⁸ Witzig s. 62.

rikshamn av år 1809 en mera relevant utgångspunkt än debatten om ögruppens administrativa anknytning inom det svenska riket. I Fredrikshamn försökte Sverige utan framgång behålla Åland, som ur en militärstrategisk synvinkel redan då länge varit "nyckeln till Bottniska viken". Efter Krimkriget fördes försiktiga diskussioner om att Sverige skulle återfå Åland, men i stället skapades det s.k. Ålandsservitutet; fördraget om de åländska öarnas demilitarisering.

Ålänningarna hade goda kontakter över Ålands hav även efter år 1809, på samma sätt som vorarlbergarna, sin statstillhörighet till trots, reste flitigt över Rhen. När Johannes Eriksson och August Karlsson under NF:s första behandling av Ålandsfrågan i London den 9 juli 1920 fick frågan om Ålands handel gick till Finland eller Sverige svarade de "att vad kolonialvaror beträffar, hämtas det mesta från Åbo emedan det icke finns något upplag på Åland, men maskiner och jordbruksredskap köpas från Sverige. Vad vår salumarknad med kött, fisk och ved beträffar så har Stockholm alltid varit Ålands förnämsta avnämnaire".²⁹ Den tilltagande handeln med det finländska fastlandet under 1800-talet bör sättas i samband med den ryska tullpolitiken. Speciellt de öståländska skärgårdsgrupperna Brändö, Kumlinge och Kökar hade sina viktigaste marknadsplatser i Åbo och Helsingfors. De västra delarna av den åländska ögruppen hade livliga handelsförbindelser med Roslagen, även om de geografiska förhållandena inte medgav lika livliga kontakter som mellan Vorarlberg och St. Gallen.

Av de så kallade auktoriteterna i det åländska bondesamhället – prästerna och lärarna – var de flesta av kyrkoherdarna från det finländska fastlandet, medan folkskollärarna till övervägande del var ålänningar som fått sin utbildning vid seminarierna i Ekenäs och Nykarleby. "Via seminarier och andra bildningsenheter på fastlandet fick Åland en kader av kulturaktiva som sjöng Vårt land utan någon falsk åländsk skorning", noterar Salminen. En av dessa folkskollärare var Ålandsrörelsens mest framträdande ledare, Julius Sundblom.³⁰

²⁹ J. Eriksson, s. 57–58.

³⁰ Gyrid Högman, 'Ålänningarna och Ålandsfrågan', i Jungar & Villstrand, s. 117 samt J. Salminen, *Ålandskungen* (Mariehamn 1980), s. 52.

Kampen om självbestämmanderätten inleds

De åländska och vorarlbergiska frågorna var inte enbart en konsekvens av principen om nationernas självbestämmanderätt. De habsburgska och romanovska imperiernas upplösning var en förutsättning för att dylika problem kunde uppstå. Alternativen var många när ett så komplext system föll ihop på en gång. Habsbawm konstaterar att det efter år 1871 hade blivit en utbredd uppfattning att några större förändringar av den europeiska kartan inte skulle ske, möjligen med den polska frågan som det viktigaste undantaget. Vid den internationella statistikkongressen i St. Petersburg år 1873 var det därför ingen av Europas stora nationella stater som motsatte sig att i samband med folkräkningarna även bokföra språktillhörigheten. Man väntade sig inga större omvälvningar. I själva verket skapade detta beslut ett av nationalitetsprincipens viktigaste vapen, språkstatistiken.³¹

Någon form av folklig manifestation är ett väsentligt kriterium för att ett självbestämmanderättskrav skall anses vara seriöst. Ålänningarna arrangerade en namninsamling redan i december 1917, och arrangerade en folkomröstning (d.v.s. en unilateral konsultation) i juni 1919. I Vorarlberg arrangerades en namninsamling i november 1918, medan en unilateral konsultation föranstaltades i maj 1919.

Men vad var då orsaken till dessa krav? Här står ofta ord mot ord. Frågan om återföreningsviljans kontinuitet tillhör onekligen de mera kontroversiella i sammanhanget. Var kraven ett resultat av en långvarig undertryckt känsla, eller en följd av en tidsbunden omständighet? Daniel Witzig konstaterar att den vorarlbergiska rörelsen är att betrakta som ett resultat av en latent stämning, som aktiverades tack vare de efterkrigstida omständigheterna. Under kriget stödde över hälften av vorarlbergarna det konservativa kristsociala partiet, och Gerhard Wanner, som studerat den vorarlbergiska kristsociala pressens (*Vorarlberger Volksblatt*) verksamhet under världskriget finner inga antihabsburgska stämningar så länge som kejsardömet höll ihop. T.ex. kejsar Karls besök i Vorarlberg i juni 1917 beskrevs i tidningen i synnerligen positiva ordalag: "In anderen Reichen mögen Throne stürzen, Kronen rollen: bei uns

³¹ E. J. Habsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) s. 42–43.

schlägt der Stamm Habsburg die Wurzeln seiner Liebe und Kraft tiefer denn je in Volk und Reich" (här bör givetvis den rådande presscensuren vägas in). Även på Åland föreföll ålänningarna att under en stor del av 1917 acceptera det rådande systemet, eftersom tidningen Åland, som ett par månader senare blev språkrör för den åländska separatismen, gick till lantdagsval i oktober med parollen "För fosterlandet". Av de röstberättigade ålänningarna gick 67,7 % till valurnorna.³²

Göran Rystad, som systematiskt undersökt den inledande fasen av Ålandsrörelsen, har slagit fast att det hos ålänningarna inte är möjligt att påvisa en djup och långvarig längtan till återförening med Sverige. Han understöder i stället tanken om de historiska omständigheternas betydelse: "När den politiska utvecklingen plötsligt syntes erbjuda möjligheten att realisera denna aldrig uppgivna dröm, bröt längtan med oemotsändlig kraft fram och manifesterade sig i en så gott som total uppslutning bakom återföreningstanken". Betonandet av den kontinuerliga urgamla längtan till Sverige var resultatet av en psykologisk rationaliseringsprocess, och därtill nödvändig för rörelsens politiska överlevnad.

Den aktiva delen av den åländska separatismen inleddes tidigare än den vorarlbergiska, p.g.a. att det habsburgska kejsardömet bevarades ett år längre än det romanovska. En av de främsta ledarna för Ålandsrörelsen, Carl Björkman, som för övrigt inte själv var infödd ålänning, skriver att utvecklingen i Ryssland ledde till att man började diskutera tanken på en återförening till Sverige. Björkman skriver i sina minnesanteckningar att "han är böjd att förmoda" att aktiviteten uppstod i en snäv krets som en följd av att de unga åländska studenterna och jägarna Jan Sundberg och Nandor Johansson Stenlid i Stockholm uppsnappat att den svenska regeringen inte skulle motsätta sig en åländsk vädjan om återförening.

Före denna brytningstid hade det hos den åländska befolkningen inte uppfattats som meningsfullt, eller ens aktuellt, att diskutera ögruppens statstillhörighet. På och omkring Ålandsöarna inträffade under perioden 1915–1919 en rad händelser som ledde till att öarnas framtid inte längre

³² G. Wanner, 'Vorarlbergs übergang von Monarchie zur Republik (1918–1919). Der Wunsch nach der Demokratischen Monarchie', *Montfort. Vierteljahrsschrift für Geschichte und gegenwart Vorarlbergs*, 32 (2), 1980, s. 104, Witzig, s. 23, Salminen, 1971, s. 140.

var lika tydligt utstakad. Den statsrättsliga anknytningen till Ryssland innebar att öarna, Ålandsservitutet till trots, befästes redan år 1915. Ett krig som ålänningarna inte ville ha något med att göra drog sålunda in över öarna. Under periodens lopp skulle de åländska öarna hemsökas av militära förband under rysk, tysk och svensk flagg, samt av representanter för de båda stridande parterna i det finländska inbördeskriget.³³

Omvälvningarna i Ryssland och utvecklingen i Finland hade en avgörande betydelse för uppkomsten av Ålandsrörelsen. Dessa faktorer dominerade t.ex. det referat, som Björkman lade fram vid den kulturella föreningen "Ålands vänners" sammanträde den 19 december. Faran för att bolsjevismen skulle spridas till Åland ansågs vara överhängande. Den åländska konservatismen fick samtidigt en språklig aspekt, eftersom de fåtaliga vänsterelementen till största delen fanns bland den inflyttade finska arbetskraften. Faran för en förfinskning och den språkliga samhörigheten med Sverige blev längre fram ett allt viktigare argument, men under hösten 1917 dominerade ändå farhågorna för vad ett bolsjevistiskt maktövertagande i Finland skulle innebära. Ett brev från jägaren Sundberg till bonden Johan Jansson i Svartsmara visar dock att identifieringen med svenskheten var viktig: "Vi äro svenskar och det vilja vi bliva och kunna det lättast genom att komma under Sverige. En förening till Sverige skulle enligt Sundberg leda till att "all oro för framtiden i ett slag skulle bortfalla". Denna aspekt hade även en central position i Johannes Erikssons tankegångar: "Vi kunde förutse faran av att den större finska nationen med finskt språk komme i språkligt-nationellt avseende förtrycka den till numerären mindre svenska befolkningen i landet". Så länge nationalitetsprincipen styrde fredskonferensen ansågs den språkliga dimensionen vara av avgörande betydelse. Den amerikanska expertkommissionen, The Inquiry, föreslog i ett tidigt skede att öarna skulle tilldelas Sverige, eftersom Åland var "purely Swedish in race and language".³⁴

³³ Göran Rystad, 'Återförening med moderlandet. Ålandsrörelsens uppkomst'. *Scandia*, 38 (2), 1972, s. 192–195, 214. Om Ålands militärstrategiska betydelse: Rystad, 'Die deutsche Monroedoktrin der Ostsee. Die Ålandsfrage und die Entstehung des deutsch-schwedischen Geheimabkommens vom Mai 1918', i Rystad och Sven Tägil (eds), *Probleme deutscher Zeitgeschichte*, Lund Studies in International History, 2 (Lund 1970) s. 1–76.

³⁴ Sundberg t. Jansson, 29.8 1917, cit. i Rystad, 1972, s. 203–205, G. Högman, s. 123, J. Eriksson, s. 22, J. Barros, s. 110.

Den åländska rörelsens inledande fas kan således dateras till sommaren 1917. Förutom juristen Björkman var bonden Johannes Eriksson en mycket central person under inledningen, medan Julius Sundblom, som personifierat den åländska rörelsen, inte kom med på allvar förrän på senhösten 1918. De första planerna på ett återföreningskrav skall ha diskuterats i april 1917. Offentlig blev återföreningsplanerna efter den s.k. kommunalstämman i Finström den 20 augusti 1917. Mötets laglighet och representativitet har starkt betonats och givits en avgörande roll för kampens fortsättning, främst för att denna stämma hölls före den finländska självständighetsdeklarationen.³⁵ Å andra sidan har Gyrid Högman kunnat fastslå att samtliga kommuner inte var representerade vid stämman. Därtill är det troligt att de närvarande ombuden inte i förväg visste vad stämman skulle behandla, eftersom den officiellt sammankallats för att diskutera upprättandet av brandkårer. Man kan således förutsetta att ombuden inte i förväg kunde höra sig för om kommuninvånarnas åsikter i frågan.³⁶ Stämman beslöt att en åländsk delegation skulle sändas till Stockholm för att "bringa till den svenska regerings och representations kännedom, at på grund af särskilda orsaker den åländska befolkningen lifligt åstundade sina öars förening med Sveriges rike".³⁷ I efterhand ter det sig lite tragikomiskt att denna delegation, som så kraftigt ivrade för en anslutning av Åland till Sverige, på grund av ogynnsamma väderleksförhållanden aldrig lyckades ta sig från Mariehamn över Ålands hav till Stockholm. Johannes Salminen noterar att "bilden av de utsända värmande sig vid en nattlig stockeld djupt inne i skogen på en holme i Lumparland hör till Ålandsrörelsens mest dramatiska". Synen på Lumparland kunde onekligen fungera som en färgstarkt och känslomässig internationell symbol för det "lilla folkets" kamp för den egna självbestämmanderätten. Det blev till sist de redan nämnda jägarna som tillsammans med en annan ung ålänning, Uno Jansson, som på Lucia-dagen 1917 överlämnade detta budskap på det svenska utrikesdepartementet.

Det är värt att notera att argumentet "självbestämmanderätt", som framöver så flitigt skulle anföras, inte lyftes fram under Ålandsrörelsens

³⁵ 35. Se M. Dreijer, 1988, s. 157, och även Dreijer, 'Den historiska bakgrunden till Ålands självstyrelse', *Åländsk Odling* 1971, s. 21–23.

³⁶ G. Högman, s. 121.

³⁷ Cit. i Rystad, 1972, s. 200.

inledande fas. Eftersom Wilson formulerade sina fjorton punkter först den 8 januari 1918 kan det fastslås att Ålandsrörelsen uppstod utan stöd av den internationellt erkända nationella självbestämmanderättsprincipen.³⁸

Ålandsfrågan blir internationell

Den åländska agitationen för en anslutning till Sverige inleddes den 5 december 1917 i.o.m. publiceringen i tidningen Åland av artikeln "Sanningen", som således publicerades dagen före den finländska självständighetsdeklarationen. Artikeln kan samtidigt ses som Ålandsrörelsens programförklaring. Faran med vänsterkrafternas frammarsch betonades särskilt: "de experiment på det sociala området, varåt landets nyaste lagstiftning hemfallit" ansågs inte alls tilltala den konservativa åländska själen. Under december kom även Julius Sundblom mera synligt och helhjärtat med i återföreningsrörelsen. Som åländsk lantdagsman var han starkt involverad i den finländska frihetskampen, och han hade ditills haft svårt att till fullo acceptera den åländska taktiken. Den 20 december publicerade han dock i några fastlandstidningar artikeln "Finland fritt – Åland svenskt", som även ingick som ledare i den egna tidningen *Åland* den 29 december 1917. Artikeln skulle av allt att döma förbereda ålänningarna för den namninsamling, som Ålandsrörelsen samtidigt planerade. När artikeln publicerades var insamlingen, som företogs under juldagarna, redan avslutad. Under en knapp vecka insamlades 7 135 namn, vilket enligt Johannes Eriksson utgjorde 96 % av Ålands befolkning, men om en jämförelse görs med det redan nämnda lantdagsvalet i oktober, när röstningsprocenten var 67,7 och de röstades antal uppgick till drygt 8 000 personer, förefaller Erikssons siffra väl optimistisk. Eriksson ingick själv i den delegation som överlämnade adressen till kung Gustav V i början av februari 1918. Adressen överlämnades enligt Eriksson med orden "Inom kort skola ett flertal undertryckta nationers öden erhålla sin framtida gestaltning, och finna Ålands inbyggare därför stunden inne att öppet uttala sin oförytterliga vilja, att det forna grevskapet Åland varder återförenat med Sverige". Eriksson uppges att kungen blev mycket "rörd och överraskad" av uppvaktnings-

³⁸ J. Salminen, 1980, s. 56, G. Rystad, 1972, s. 200.

en.³⁹ I och med detta överlämnande hade Ålandsfrågan även fått en internationell dimension.

När både Sverige och det självständiga Finland lärt känna de åländska ambitionerna inleddes ett diplomatiskt nervkrig mellan de båda grannstaterna. Tidningarna i Sverige var välvilligt inställda till de åländska planerna, och de fylldes nu med, som det skulle visa sig, överdrivna rapporter om den ryska arméns "terroraktioner" mot ålänningarna. Det hela slutade med att Sverige ett par veckor efter det åländska adressöverlämnandet sände en militär expedition till Åland. Det militära läget på Åland hade tillspetsats under februari p.g.a. den vita Nystadskårens ankomst till öarna. Den svenska expeditionen fann sig snart i en medlarfunktion mellan de vita och röda på Åland, och det hela resulterade i ett avtal som förpliktade både finländska och ryska soldater att lämna Åland. "Att svenskarna lyckades få i väg både finländarna och ryssar innan Åland hann göras till ett rykande slagfält var en bragd som ålänningarna den dag som är borde minnas med tacksamhet", anser Johannes Salminen. Senaten i Vasa uppfattade dock inte den svenska inblandningen på detta sätt i den not som sändes till Stockholm: Sverige anklagades för att blanda sig i interna finländska angelägenheter. Erik Palmstierna, svensk marinminister (senare utrikesminister) och djupt involverad i Ålandsfrågan, skriver i sin dagbok den 5 april 1918 att "Finnarna äro besvärliga ... Vårt svar blir skarpt. I detta avseende hävda vi en rättsståndpunkt, och då pläga man ej tveka i Sverige!".⁴⁰

Under hösten 1918 började ålänningarna använda den nationella självbestämmanderätten som primärt argument. Tidsmässigt faller detta mycket väl in i det allmänna europeiska mönstret. Sverige, med Palmstierna som självutnämnd "chefsideo-log", förefaller att ha del i detta nya grepp. Redan den 22 april noterar han i sin dagbok att han uppmanat ålänningarna att organisera ett eget landsting, eftersom "Det är genom uppbyggande av självstyrelseorgan frigörelsen grundläggas". Detta ille-

³⁹ G. Högman, s. 123–125, J. Eriksson, s. 30–31. M. Dreijer, 1971 (s. 23) kallar denna namninsamling för en "frivillig folkomröstning rörande Ålands framtida status", medan J. Barros (s. 69) benämner samma namnadress för "a sort of a plebiscite".

⁴⁰ J. Barros, 89–93, Sune Jungar, 'Sovjetryssland och Ålandsfrågan 1917–1921', i Jungar & Villstrand, s. 162–165, J. Salminen, 1971, s. 144, Erik Palmstierna, *Orostid, Politiska dagboksanteckningar*, II, 1917–1919, (Stockholm 1953) s. 158.

gala åländska landsting upprättades i juni 1918. När Sundblom besökte Palmstierna i slutet av oktober 1918 kom de överens om att det åländska landstinget för segrarmakterna borde föreslå att den åländska frågan skall lösas med en folkomröstning. Den 9 november färdigställde det åländska landstinget en skrivelse, i vilken det vädjade till de allierade regeringarna om att Ålands statsrättsliga status skulle avgöras med en folkomröstning, i enlighet med president Wilsons principer. Dokumentet överlämnades med svensk hjälp till de allierades sändebud i Stockholm den 11 november. ”Jag fick lov att korrigera deras dokument i vissa delar, särskilt beträffande finsk-svensk kontroll över omröstningen, som inte bör föreslås, utan en under opartisk ledning stående kontroll”, skriver Palmstierna. Den svenska ministern visade här prov på framsynthet, eftersom det var just på detta sätt Pariskonferensens folkomröstningar skulle genomföras. Den svenska regeringen dröjde till den 19 november med att meddela Finland att den önskade att Ålandsfrågan skulle lösas med en folkomröstning. Sverige tvingades vänta på ett svar ända till början av juni följande år.⁴¹

Ålänningarnas första besök vid fredskonferensen i Paris exemplifierar att självbestämmandepincipen blivit rörelsens huvudstrategi. Den åländska delegationen anlände till Paris vid en tidpunkt när det ännu allmänt fanns en stark tilltro till Wilsons principer. Resan till Paris innebar samtidigt att Julius Sundblom brutit med Finland. Han hade dittills fortsatt att delta i lantdagsarbetet i Helsingfors, men den 28 december skaffade han sig ett sjukintyg i Mariehamn, och bara några veckor senare dök denna sjukskrivna lantdagsman upp i Paris som ledare för den åländska rörelsen.⁴² I Paris blev den åländska delegationen vänligt bemött, Johannes Eriksson berättar om operabesök och om en utflykt till krigsskådeplatserna i norra Frankrike. Den 12 februari 1919 fick de möta en av de mera inflytelserika amerikanska delegaterna, ambassadören Henry White, och inför denne underströk de åländska deputerade att deras resa var en naturlig konsekvens av president Wilsons löften. Den amerikanska ambassadören fick veta att hela det åländska folket berördes så kraftigt av den amerikanska presidentens ”ädla principer”, att de omedelbart inlett kampen för en återförening med Sverige. I själva

⁴¹ Palmstierna, s. 225, 235–236, J. Barros, s. 100–101.

⁴² J. Salminen, 1980, s. 74.

verket hade ju, som redan påpekats, denna agitation inletts redan före Wilson formulerat sina principer. Enligt James Barros innehöll Henry Whites rapport till Wilson angående mötet med ålänningarna ingen noggrannare beskrivning av hur återföreningstanken uppstått. De åländska delegaterna var mycket nöjda efter hemkomsten, medan Palmstierna noterade att "italienarna använde dem som propagandaföremål för sina Fiumeintressen".⁴³

Unilateral konsultation på Åland

I mars 1919 ansågs sig den svenska regeringen ha väntat tillräckligt länge på ett svar på noten av den 19 november 1918, och Palmstierna konstaterade att det "blir ingen annan råd, än att vi utan vidare framföra Ålandsfrågan till fredskonferensen".⁴⁴ Den 24 mars uppmanades den svenska ministern i Paris, Albert Ehrensvärd, att preliminärt meddela om Sveriges intresse att få upp Ålandsfrågan vid konferensen, eftersom de bilaterala förhandlingarna inte givit något resultat. Den 22 april överlämnade den svenska Parisdelegationen, under ledning av Hjalmar Branting, ett memorandum till fredskonferensen. Svenskarna valde fortsättningsvis att primärt åberopa den nationella självbestämmanderätten, t.ex. Sveriges uppenbara militärstrategiska intressen nämndes inte alls. Skrivelsen innehöll även ett förtäckt konflikthot, en mycket vanlig strategi bland de stater som i Paris gjorde territoriella anspråk: "...it should be stated that a solution of the Åland problem in conformity to the wishes of the population ... constitutes an absolute condition for the cordial understanding between Sweden and Finland". Den svenska skrivelsen kulminerade i ett förslag om att frågan skulle lösas med en folkomröstning. För Palmstierna började det dock gå upp att de wilsonska principerna inte hade en så stark genomslagskraft i Paris som man eventuellt räknat med under hela varen: "Vilken figur gör inte Wilson. Hög ideell Deklamation, men realiteterna", beklagade han den 11 maj 1919.⁴⁵

Den 5 juni gav Finland, med stöd av att både Storbritannien och USA

⁴³ J. Barros, s. 130, E. Palmstierna, s. 299.

⁴⁴ E. Palmstierna, s. 301.

⁴⁵ Sveriges delegation t. fredskonferensen ordförande G. Clemenceau, 22.4 1919, S.H.Bulletin 250, American Commission to Negotiate Peace (ACNP), samt E. Palmstierna, s. 318.

i maj erkänt Finlands självständighet, ett negativt svar på den svenska noten. I svaret tog Finland avstånd från planerna på en folkomröstning på Åland, och Sverige dröjde inte länge med att bemöta den finska noten. Den 19 juni fick Helsingforsregeringen veta att den svenska regeringen av principiella skäl inte kunde ställa sig emot den berörda befolkningens öppet manifesterade krav på självbestämmanderätt.⁴⁶

På Åland oroades man av fredskonferensens, om inte kyliga, så åtminstone passiva inställning till det åländska kravet. För att markera att det åländska folkets inställning inte förändrats sedan namninsamlingen halvannat år tidigare verkställde man under juni en unilateral konsultation. Den här idén hade uppenbarligen fötts redan i december 1918. Palmstierna hade efter ett sammanträffande med Sundblom i Stockholm den 23 december 1918 i sin dagbok konstaterat att "Den nya folkomröstning, de ämnade företaga, om senaten säger nej, kan ske under alla omständigheter".⁴⁷ Den unilaterala konsultationen var således en konsekvens av det negativa finländska beskedet.

I slutet av juni 1919 anlände Johannes Eriksson tillsammans med sjökaptenen Axel Karlsson till Paris. De överlämnade en rapport om den unilaterala konsultationen, som de naturligtvis själva kallade folkomröstning, till ordföranden i fredskonferensens kommission för Östersjöärenden Sir Esme Howard. Den åländska rapporten betonade att resultatet av konsultationen visade att den Sverigevänliga stämningen inte förändrats. 9 733 personer var för och endast 461 emot en anslutning till Sverige. De åländska delegaterna ansåg att denna folkomröstning borde räcka till som bevis för den åländska viljan, men de konstaterade även att ålänningarna var villiga att acceptera ytterligare en folkomröstning, föranstaltad under absolut opartisk och internationell kontroll.⁴⁸

Den unilaterala konsultationen blev dock den sista åländska manifestationen av massrörelsekaraktär. Kommissionen för Östersjöärenden behandlade den åländska frågan i olika repriser under hela sommaren, men de allierade gav allt tydligare tecken på att de inte ville ta upp frågan vid fredskonferensen. Ett allmänt argument var att frågan inte kun-

⁴⁶ J. Barros, 149–154.

⁴⁷ E. Palmstierna, s. 264.

⁴⁸ Johannes Eriksson och Axel Karlsson t. Sir Esme Howard, 5.7 1919, S.H.Bulletin, ACNP. Howard var ordförande för Baltic commission, på svenska ofta felaktigt benämnd "Baltiska kommissionen".

de lösas utan att Ryssland hörts, eftersom Åland trots allt varit ryskt territorium före kriget. Samtliga europeiska segrarmakter hade även sina egna motiv till att inte lösa frågan vid fredskonferensen. Den franska medlemmen i kommissionen, Kammerer, menade att Sveriges etniska argument inte kunde anses vara viktigare än öarnas strategiska betydelse. Frankrike var misstänksamt mot Sveriges välvilliga inställning till Tyskland, och hyste dessutom förhoppningar om att Finland skulle ställa upp i ett fälttåg mot Petrograd. Premiärminister Clemenceaus tal inför den franska deputeradekammaren den 25 september 1919, i vilket han lovade att Sverige skulle få Åland enligt samma principer som Danmark Nordslesvig och Norge Spetsbergen, väckte stora förhoppningar bland ålänningarna, men kan tolkas som ett fransk missnöje över Finlands ovilja att gå mot Petrograd. Efter samtal med Mannerheim svängde den franska premiärministern åter över till Finlands sida; Finland behövdes som en "cordon sanitaire" mot bolsjevismen. Inte heller Italien var intresserat av att för Ålandsfrågans del uppställa nationalitetsprincipen som primärt mål. Den italienska representanten della Torretta påpekade att hela Finland var av "blandad etnicitet", varför problemet inte kunde lösas genom att göra Åland svenskt. När Sverige ännu i slutet av november 1919 vädjade om ålänningarnas rätt till självbestämmande, påpekade Finlands utrikesminister Holsti för den brittiska ministern i Helsingfors, lord Acton, att svenskarnas argument för självbestämmanderätt inte kunde anses vara hållbart, med tanke på att den tyskspråkiga befolkningen i Sydtyrolen mot dess vilja blivit överförd till Italien. Sverige vände sig i ett sista desperat försök i mitten av december till Washington. Den 31 december 1919 beslöt Högsta rådet slutligen att frågan skulle överföras till NF.⁴⁹ Sir Esme Howard var redan i detta skede övertygad om vad detta beslut skulle innebära. Under Östersjökommissionens behandling av Ålandsfrågan under sommaren 1919 hade han i ett samtal med den finländska Londonministern Ossian Donner, föreslagit att det bästa sättet för Finland att undvika en förlust av Åland var att frågan överfördes till NF. "If this occurred Finland would not have to worry, for the League would never detach a province from one state to another", påpekade Howard.⁵⁰ I ett Nationernas för-

⁴⁹ J. Barros, s. 162–215.

⁵⁰ Ibid, s. 170.

bund, där USA inte var företrätt, fanns det ingen risk för att statsgränser skulle flyttas, åtminstone inte med hänvisning till nationalitetsprincipen.

Vorarlbergs statstillhörighet aktualiseras

Medan den åländska återanslutningsplanen uppstod i en mycket snäv krets under sommaren 1917, omnämndes den vorarlbergska separatistiska viljan i diplomatrappporter redan före det existerade någon organiserad Vorarlbergsrörelse. Den 14 oktober 1918 rapporterade det schweiziska sändebudet i Wien att invånarna i Vorarlberg troligtvis skulle vara positivt inställda till en anslutning till Schweiz, såvida det habsburgska imperiet inte kunde räddas. Även en italiensk regeringsbunden tidning, *Messaggero*, tog upp frågan redan den 6 november 1918, och några dagar senare blev den schweiziska ministern i Rom kallad till utrikesminister Sonnino för överläggningar. Det här utspelet i Rom bör sättas i samband med Italiens gränsrevisionsplaner. I sin rapport till Bern varnade det schweiziska sändebudet sin regering (förbundsrådet) för att föra alltför långtgående diskussioner om Vorarlberg med den italienska regeringen, eftersom italienarna troligtvis planerade att stöda ett schweiziskt Vorarlberg i utbyte mot delar av de italienskspråkiga områdena i Schweiz (t.ex. Tessin). Förbundsrådet betonade även i sitt första ställningstagande att Schweiz inte såg en utvidgning av sitt territorium som önskvärd.⁵¹

De första dagarna efter det habsburgska imperiets slutgiltiga sönderfall förekom inga speciella manifestationer för en anslutning till Schweiz. Osäkerheten om framtiden var stor i hela det tyskspråkiga cisleitanska området. Den 3 november, samma dag som de habsburgska militärledarna undertecknade vapenstilleståndsavtalet med Italien i Padua, sammanträdde en "provisorische Landesversammlung", som utropade Vorarlberg till en självständig del inom den nya österrikiska staten. Det här var inget utbrytningsförsök, utan snarast en följd av det långvariga missnöjet med den administrativa kopplingen till Tyrolen. I mötesprotokollet heter det att "Vorarlberg bildet von nun an nicht mehr ein gemeinsames Verwaltungsgebiet mit Tirol, sondern erklärt sich (Die Vo-

⁵¹ D. Witzig, s. 16–18.

rarlberger Landesversammlung) auf Grund des Selbstbestimmungsrechtes als eigenes selbständiges Land".⁵² Församlingen betonade dock att detta beslut inte innebar att det självständiga Vorarlberg förbundit sig att ingå i den österrikiska staten, utan det hette att en ny folkförsamling senare skulle ta ställning till en eventuell anslutning till en "större statsenhet". Stöd för en dylik procedur sade sig den provisoriska församlingen ha i principen om självbestämmanderätten: "Man habe sich die Souveränität auf grund des Selbstbestimmungsrechtes aus eigenem Willen und eigener Kraft gegeben".⁵³

I Vorarlberg var osäkerheten om Österrikes framtid minst lika stor som osäkerheten på Åland beträffande Finland. Jämfört med händelseförloppet i Finland under våren 1918 var den österrikiska övergången från monarki till republik dock en jämförelsevis lugn process. En provisorisk tysk-österrikisk nationalförsamling sammankallades den 21 oktober 1918. Den 30 oktober bildades en provisorisk regering under ledning av socialdemokraten Karl Renner. Denna regering existerade parallellt med den habsburgska fram till den 11 november. Då avsåde sig kejsar Karl makten, formellt abdikerade han aldrig – och den 12 november utropades Österrike till republik. Samtidigt aktualiserade den första republikanska folkförsamlingen Anschlussfrågan genom att besluta att Österrike, som förutom det slutliga St. Germainfördragets territorium även ansågs omfatta de tyskspråkiga områdena i Böhmen och Tyrolen, utgjorde en "konstitutionell del" av Tyskland.⁵⁴

Frågan om den österrikiska republikens territoriella omfattning blev således omedelbart ett osäkerhetsmoment. Ett annat osäkerhetsmoment var de kraftiga vänstervindarna i Wien, som noterades med oro i de omkringliggande konservativa regionerna, t.ex. i Vorarlberg. Två partier dominerade Österrike under republikens första år: det Kristligt sociala och det socialdemokratiska. Det sistnämnda partiet dominerade främst i Wien, medan det kristligt sociala partiet hade en klar majoritet bl.a. i Vorarlberg. I de nya val som hölls i februari 1919 erhöll socialisterna i Vorarlberg knappt 20 % av rösterna, medan det kristligt sociala partiet erhöll 59 %. På riksplanet hade socialdemokraterna däremot ett knappt

⁵² Cit. i D Witzig, s. 20.

⁵³ G. Wanner, 1983, s. 1033.

⁵⁴ B. Jelavich, s. 154. Republiken kallade sig "Deutsch-Österreich" tills de allierade vägra förhandla med en sådan stat.

övertag: den nya nationalförsamlingen bestod av 72 socialdemokratiska och 69 kristligt sociala ledamöter.⁵⁵ Efter den kommunistiska revolutionen i Bayern och grundandet av rådsrepubliken i Ungern är det knappast förvånande om de klerikal-konservativa vorarlbergarna uppfattade en bolsjevistiskt inmarsch i Bregenz som ett reellt hot. Redan i slutet av 1918 började vänstersympatiserande grupperingar i Vorarlberg bilda "råd" enligt välkänd leninistisk modell. Radikaliseringen under vårvintern 1919 skall sättas i samband med den synnerligen svåra livsmedelssituationen. Den 9 mars beslagtogs arbetarstyrkor tolv godsvagnar lastade med nötkreatur vid järnvägsstationen i Dornbirn. I Bregenz marscherade några dagar senare ett tusental personer i en solidaritetsyttring för dessa arbetare.

Radikalare än så blev vänsterrörelsen aldrig i Vorarlberg. Som en första reaktion på vänstertendenserna hade den kristligt sociala regionala regeringen ("Landesrat") i Bregenz, med Otto Ender som landshövding (Landeshauptmann), bildat ett lokalt "Volkswehr", vars främsta uppgift var att bevaka gränsen mot Tyrolen. För att värja sig mot hotet från den bayerska rådsrepubliken grundades i april 1919 "Freiwilligen Vorarlberger Volksmiliz". Den socialdemokratiska regeringen i Wien krävde att den illegala folkmilisen skulle avskaffas, men Otto Ender replikerade med att så länge han hörde krav på proletariats diktatur i Wien kommer milisen att finnas kvar. Den 23 april 1919, när hotet från de bayerska och ungerska rådsrepublikerna kändes mest konkret, tog den vorarlbergska ledningen officiellt avstånd från bolsjevismen: "Wir werden den Bolschewismus, der für Deutsch-Österreich und Vorarlberg wirklich eine Gefahr sein würde, weil Bolschewismus und demokratischer Sozialismus sich nicht vereinbar lassen, uns selbst fernzuhalten wissen".⁵⁶ Det inrikespolitiska läget ledde således till att Vorarlberg fjärmade sig ännu mera från Wien.

Den kritiska livsmedelssituationen påverkade även den allt positivare inställningen till Schweiz. År 1920 räknade man med att hela 64 % av alla skolbarn i Vorarlberg var undernärda, och barndödligheten i Vorarlberg steg till omkring 20 %.⁵⁷ Den svåra livsmedelsbristen i Vorarl-

⁵⁵ G. Wanner, 1933, s. 1023, B. Jelavich, s. 154.

⁵⁶ G. Wanner, 1980, s. 106, 111–112.

⁵⁷ D. Witzig, s. 9, G. Wanner, 1983, s. 1020.

berg blev tidigt ett utrikespolitiskt problem för Schweiz. I början av november 1918 kontaktades förbundsrådet i Bern av den kantonala ledningen i St. Gallen, som erhållit en vädjan om hjälp från Vorarlberg. Den schweiziska regeringen bad segrarmakterna om tillstånd att få hjälpa Österrike, men fick ett avvisande besked. När de allierade inte ändrat ståndpunkt ännu i december 1918 körde Schweiz in 20 järnvägsvagnar med livsmedel till Vorarlberg, och den här hjälpen fortgick under hela vintern. Inför fullbordat faktum gav även segrarmakterna klarsignal den 27 december 1918. Under de första veckorna betraktades den här hjälpen som rent humanitär, men i ett senare skede kom hjälpen onekligen att få en politisk dimension.

Vorarlbergsrörelsen uppstår

Det är mot bakgrund av ovan nämnda händelser som Vorarlbergsrörelsens uppkomst skall betraktas. Centralfigur under den inledande fasen var folkskolläraren Ferdinand Riedmann. Någon ovanligt stor dragning till Schweiz uppvisade han inte före kriget, även om han som äkta vorarlbergare haft normala kontakter med St.Gallen. Under kriget var han en så lojal habsburgsk soldat, att han återvände hem från fronterna i Galicien och Sydtyrolen befordrad till löjtnant. I sina dagboksanteckningar skriver han att han vid hemkomsten möttes av en stark vilja för en anslutning till Schweiz. Till den 13 november 1918 sammankallade han en "Schweizeranschlussversammlung" i Lustenaus biograf. Det uppges inte hur många personer Riedmann lyckats locka till biografsalongen, men mötet resulterade i en resolution, enligt vilken "Die heute im Kinosale in Lustenau versammelten Bürger haben beschlossen, durch Agitation, Versammlungen und Flugschriften das Volk von Vorarlberg zu winnen ... seine Stimme für die Einordnung in die schweizerische Eidgenossenschaft abgeben". Under mötet inleddes även en namninsamling, som slutfördes i februari 1919. Enligt adressen, som överlämnades till Otto Ender den 1 mars 1919, ville över 70 % av invånarna i Vorarlberg ansluta sig till Schweiz. Överlämnandet av adressen till Ender kan anses markera övergången till Vorarlbergsfrågans officiella fas.

För Ender måtte det ha känts kluvet att ta emot Riedmanns namnlistor. Även han var visserligen uppväxt i Vorarlberg – fadern pendlade

länge till textilindustrierna i Östschweiz och sonen fick på det sättet schweiziska vänner – men efter ungdomstiden följde en juridisk utbildning i Wien och Prag. Efter studierna gifte han sig med en schweiziska och öppnade advokatbyrå i Bregenz. Av olika levnadsteckningar att döma präglades hela hans yrkeskarriär av korrekthet och konsekvent lagbundenhet. Inte ens under den separatistiska perioden försatte han således sina chanser att längre fram i karriären utnämnas till österrikisk förbundskansler.⁵⁸ Som folkvald ledare tyckte han sig dock inte bara kunna strunta i ett krav, som undertecknats av 70 % av Vorarlbergs röstberättigade invånare. Vid sessionen den 9 mars beslöt den vorarlbergska folkförsamlingen att anslutningskravet skulle undersökas grundligt. Denna uppgift gavs till Ender.

Ender presenterade en grundlig utredning den 15 mars 1919. Han föreslog att folkförsamlingen skulle bilda ett förhandlingsutskott, som skulle diskutera Vorarlbergs statstillhörighet med inte bara Wienregeringen och Schweiz, utan även med Tyskland. Vid denna tidpunkt var det endast en liten krets som krävde en anslutning till Tyskland, men Ender konstaterade att även Tyskland skulle beröras av Vorarlbergs framtida statsrättsliga status, och han ansåg därför att det var viktigt att omedelbart diskutera frågan även med Berlin. I övrigt antog hans redogörelse mycket Schweizvänliga former. Han inledde med att konstatera att Vorarlberg inte tillhörde Donauregionen, och att regionen dessutom var geografiskt avspärrad från övriga Österrike. Därefter gick han in på den språkliga och etniska frågan, som han betonade mycket kraftigt: "Wir sind teils Alemannen, teils Walser, teils germanisierte Romanen. Genau wie in Schweiz". Historien hade skapat en etnografisk gränslinje vid Arlberg, och detta använde han nu som ett viktigt argument för anslutningsviljan. För att ytterligare understryka samhörigheten med Schweiz hävdade Ender att det förutom den etnografiska likheten även fanns en ideologisk samhörighet: "Die Vorarlberger sind demokratischer gesinnt als die Tiroler". Han betonade att Schweiz var vorarlbergarnas, om inte statsrättsliga, så åtminstone ideologiska hemvist: "Die Schweiz ist unserem Volke das Ideal eines demokratischen und gut verwalteten Landes". Dessutom underströk han att de ideologiska banden till Schweiz stärktes av de ekonomiska: "Besonders hat die Stick-

⁵⁸ D. Witzig, s. 24–31.

ereiindustri uns eng mit der Schweiz verknüpft". Österrike kommer enligt Ender inte ens på andra plats för vorarlbergarna. Näst efter Schweiz stod Württemberg – tack vare det alemanniska brödraskapet – närmast vorarlbergarnas hjärtan.

Efter detta proschweiziska ställningstagande övergick han till att diskutera vilka konsekvenser en anslutning till Schweiz skulle få i praktiken. Han betonade att en brytning från Österrike skulle bli en smärtsam "amputation": "Wir sind mit Österreich einen langen Weg in der Geschichte gemeinsam gegangen". Han underströk att det inte fanns någon anledning att vara otacksam gentemot Österrike, som givit Vorarlberg regleringen av Rhen, vägar och mycket annat allmännyttigt. Dessutom påpekade han att en stor del av Vorarlbergs industri hade sitt naturliga avsättningsområde i det "gamla" Österrike, inte i Schweiz eller Tyskland. Å andra sidan konstaterade han även att det "nya" Österrike inte med säkerhet skulle erbjuda samma möjligheter: "ohne Deutschböhmen ist es nur ein Komet: Die stadt Wien ist der Kopf, das übrige der dünner bevölkerte Schwif dazu, und Vorarlberg sein letztes Ende". Därtill betonade Ender att vorarlbergarna inte skulle vara så säkra på att de hade någon valmöjlighet. "Wir sind Besiegte", konstaterade han realistiskt. Han befarade att segrarmakterna skulle utnyttja sina positioner till att förändra det europeiska statssystemet så att det gynnade dem: "Die Entente kann uns zur Schweiz schlagen, zu einer Alpenrepublik, zu Deutsch-Österreich; sie kann uns den Anschluss an Deutschland unmöglich machen". Han menade att under sådana omständigheter kunde "das schöne Wort Selbstbestimmungsrecht" inte användas av vorarlbergarna, eftersom de var beroende av andra staters beslut. Han varnade för att det inte alls var säkert att de skulle bli mottagna av den stat de ville tillhöra. Han citerade en schweizisk tidningsartikel, som konstaterat att priset för Vorarlberg var för högt om det innebar en förlust av det italienskspråkiga Tessinområdet. Ender trodde dock att Schweiz skulle beakta principen om självbestämmanderätt, och inte stänga dörren i förväg. I en kort översikt av Schweiz' inställning till Vorarlbergs strävanden konstaterade han att det för östschweizarna säkerligen uppfattades som en naturlig utveckling, medan man i de västra delarna var mera tveksamma. Slutligen påpekade Ender att Vorarlberg säkert länge skulle lida av efterkrigsekonomin i både Österrike och Tyskland, men att ingen heller med säkerhet kunde fastslå vilka konsekvenser en anslut-

ning till Schweiz skulle ha för levnadsstandarden: "Wenn wir uns heute der Schweiz anschliessen, werden wir möglicherweise rascher, sicher weiss ich es nicht, den Prozess durchschmachten und schneller in geordnete Lebensverhältnisse kommen". Slutsatsen av hela denna, mycket grundliga genomgång, var ett förslag om att förhandlingskommittéen först skulle fråga de omkringliggande staterna om de över huvud taget "ville ha" Vorarlberg. Först därefter skulle Vorarlberg kunna besluta om de fortsatta handlingslinjerna.⁵⁹

Inställningen i Schweiz

Hur resonerade man då i Schweiz? Förbundsrådets främsta utrikespolitiska målsättning under våren 1919 var att förhindra Anschluss mellan Österrike och Tyskland. Därnäst var målsättningen att stöda ett suveränt Österrike, såvida Donaumonarkin inte kunde återupprättas. Den uttryckliga målsättningen vara att så länge som möjligt bevara östgränsen oförändrad. Som en sista åtgärd var man beredd att stöda en neutral Alpstat, en slags buffertstat bestående av Vorarlberg och Tyrolen. Ett litet förbehåll gjorde man dock: nationernas självbestämmanderätt skulle prövas om så uttryckligen krävdes.⁶⁰

Denna strikta officiella linje säger förvisso ingenting om vad som inträffade bakom kulisserna. Huvudperson i det spel, som de facto pågick i Bern, var förbundsrådets utrikespolitiskt ansvariga, Felix Calonder, som senare skulle ingå som medlem i NF:s rapportörkommission för Ålandsfrågan. Witzig har kunnat påvisa att Calonder från och med början av år 1919 arbetade aktivt inom förbundsrådet för att skapa en positiv inställning till Vorarlbergs anslutningsönskemål. Inspiration till detta synes han ha fått främst av trafikpolitikern Ulrich Vetsch i St. Gallen. I en livlig brevväxlingen skisserade Vetsch och Calonder upp de trafikpolitiska konsekvenserna av ett schweiziskt Vorarlberg. De var överens om att en dylik gränsförändring skulle innebära stora fördelar för den schweiziska Rhentrafiken, samt även innebära ett förverkligande av den länge omtalade "Ostalpenbahn", som även Calonder hade arbetat för under sin tid som politiker på kantonalnivå i Graubünden. Calonder,

⁵⁹ O. Ender, s. 11–15.

⁶⁰ D. Witzig, s. 66–70.

som hade disputerat på den schweiziska neutraliteten, kände som ledande politiker på förbunds nivå i Bern till vilka enorma ideologiska hinder som stod i vägen för en schweizisk gränsförändring, och han påpekade även i sina samtal med Vetsch att en gränsjustering kunde förverkligas endast om en majoritet av invånarna i Vorarlberg uttryckte ett dylikt önskemål. Han konstaterade att han kunde tänka sig att utvidga den strikta utrikespolitiska neutralitetsdoktrinen med en punkt om att även den nationella självbestämmanderätten skulle beaktas.⁶¹

På alla högsta nivå planerade man således hur den nya principen om självbestämmanderätt skulle kunna tjäna det neutrala Schweiz' politiska och ekonomiska syften. Förbundsrådet var, liksom schweizarna i gemen, mycket splittrat. På den ena sidan stod de som ville etablera en "ny schweizisk utrikespolitik", som de ansåg vara en nödvändighet för att kunna förverkliga olika ekonomiska planer (t.ex. "Ostalpenbahn"), och på den andra sidan stod de som höll fast vid den trygga neutralitetslinjen. Schweizarna var även medvetna om att Vorarlberg kunde medföra inrikespolitiska problem. Schweiz var en stat med en traditionell språkligt-nationell och konfessionell konsensus, och de vorarlbergska strävandena satte därför igång en debatt om vad en förstärkt tyskhet och katolicism skulle innebära för "schweizheten". Ett speciellt drag i denna diskussion om den schweiziska identiteten är en slags evighetstanke, d.v.s. ingenting som inte redan existerade kunde bli "schweiziskt". Edsförbundet skulle bestå i all evighet, utan flera gränsjusteringar. Denna ståndpunkt är intressant om den bedöms mot bakgrund av edsförbundets tillväxthistoria. De ursprungliga kantonernas rätt att besluta om en anslutning till edsförbundet aktualiserades aldrig i debatten, trots att Vorarlbergs värdjan i princip kunde ha förväntats leda till en hänvisning till den schweiziska historien. Uppenbarligen var inte heller de allra ivrigaste förespråkarna för en anslutning av Vorarlberg säkra på att den schweiziska befolkningen i dess helhet var positivt inställd till en gränsförändring.

I den debatt som fördes under våren och sommaren 1919 var motsättningen mellan den "territoriella tillfredsställelsen" (som Witzig kallar fenomenet) och planerna på en ny utrikespolitik – främst introducerad i Schweiz av Calonder – mycket tydlig. I den första rondan utgick den

⁶¹ 61. Ibid, s. 73–80.

förstnämnda gruppen med en klar seger – den fem man starka vorarlbergska förhandlingskommissionen togs inte ens emot av förbundsrådet.⁶²

Den vorarlbergska ledningens första initiativ blev således ett misslyckande. Ender redogjorde den 25 april 1919 inför den vorarlbergska folkförsamlingen för händelseutvecklingen, och hänvisade speciellt till en artikel, "Zur Vorarlberger Anschlussfrage" som publicerats i *Neuen Zürcher Zeitung (NZZ)* den 9 april. I artikeln hette det att det var omöjligt för det schweiziska förbundsrådet att ta emot en kommission som var utsänd av en provisorisk folkförsamling, men att Schweiz p.g.a. sitt erkännande av principen om självbestämmanderätt skulle vara tvunget att ta upp frågan om resultatet i en officiellt föranstaltad folkomröstning gav vid handen att vorarlbergarna önskade ansluta sig till Schweiz. Ender anser i sina minnesanteckningar att denna artikel onekligen hade en officiell karaktär. Ender hävdade att han tolkade denna artikel som en signal från det schweiziska förbundsrådet.⁶³

Tankegångarna i artikeln bär spår av Calonders sätt att argumentera. Ender skriver att den schweiziska motviljan att officiellt kommentera Vorarlbergs strävanden var förståelig, eftersom riskerna för att Frankrike skulle kräva de franskspråkiga delarna och Italien de italienskspråkiga delarna av edsförbundet var uppenbara. "Nun gibt uns aber jener Artikel der NZZ einen Fingerzieg und wir müssen uns fragen: Was sind wir unserem Volke schuldig? Unsere Volk will zu verhandlungen mit der Schweiz kommen und wir stecken fest".

Ender hävdade att den vilja som vorarlbergarna ditills uppvisat var av en uteslutande ideell karaktär, och han menade att man nu måste utreda möjligheterna för en folkomröstning, i vilken även mera realpolitiska avväganden skulle tas med i bedömningen. Han påpekade att en omedelbar folkomröstning skulle ge uttryck för vorarlbergarnas medvetenhet om den etniska samhörigheten med Schweiz och för en beundran för den schweiziska författningen, varför "es kann unmöglich die definitive Abstimmung sein". Enders kommentar tyder på att han insåg att en statsgräns inte kunde baseras endast på temporära känslor (vilket är det kanske största problemet med territoriella folkomröstningar). Hans

⁶² D. Witzig, s. 35–36.

⁶³ O. Ender, s.17.

uppfattning var dock att en ideell folkomröstning skulle öppna möjligheterna till reella förhandlingar, vilket han menade att artikeln i *NZZ* gav löften om. Han föreslog därför att en dylik "ideell folkomröstning" skulle föranstaltas så fort som möjligt. Folkomröstningen skulle alltså inte slutgiltigt fastslå vorarlbergarnas vilja att ansluta sig till Schweiz, utan enbart ge uttryck för att en dylik anslutningsvilja för tillfället var ett faktum. Detta i motsats till den åländska unilaterala konsultationen, vars resultat man åtminstone försökte få att framstå som slutgiltigt.

Unilateral konsultation i Vorarlberg

Helt i enlighet med Enders förslag skulle vorarlbergarna i folkomröstningen ta ställning till följande fråga: "Wünscht das Vorarlberger Volk, dass der Landesrat der Schweizerischen Bundesregierung die Absicht des Vorarlberger Volkes, in die schweizerische Eidgenossenschaft einzutreten, bekanntgebe und mit der Bundesregierung in Verhandlungen eintrete".⁶⁴ Man skulle således i första hand utröna om vorarlbergarna ansåg att man skulle inleda förhandlingar med Schweiz. Genom denna formulering kunde Ender fortsättningsvis upprätthålla en dialog med Wien. Det fanns även andra motiv för att i detta skede föranstalta en folkomröstning. Dels började det bli knappt om tid för att få upp frågan vid fredskonferensen i Paris innan ett fredsfördrag med Österrike var färdigt. Dels var folkomröstningen uppenbarligen även ett försök att neutralisera den Tysklandsvänliga falangen i Vorarlberg, som under vårens lopp växt sig allt starkare. Med en kraftig manifestation för Schweiz trodde Ender att det skulle gå att tysta ned kraven på en anslutning till Tyskland.

Den 3 maj reste Ender till Bern för att samtala med Calonder om den förestående folkomröstningen. De fastslog att folkomröstningen på intet sätt fick uppfattas som bindande. Calonder gav ett löfte om att såvida resultatet blev positivt skulle anslutningsfrågan tas upp till behandling i Schweiz. Det slutliga avgörandet skulle ske i en senare folkomröstning. Samtidigt fick Ender även löfte om att ifall anslutningen blev av skulle Vorarlberg bli en egen kanton, och inte delas mellan St. Gallen och Graubünden.⁶⁵ I och med detta samtal hade en direkt dialog mellan

⁶⁴ D. Witzig, s. 228.

⁶⁵ O. Ender, s. 19–20.

Vorarlberg och förbundsrådet i Bern inletts, och man hade rent av gått igenom några praktiska detaljer, utifall att de vorarlbergska kraven skulle tillgodoses.

Den unilaterala konsultationen föranstaltades den 11 maj 1919. Drygt 47 000 personer ville att kontakt skulle tas med Bern, medan drygt 11 000 personer röstade för nej-alternativet. I Schweizvänliga kretsar tolkades detta som att 80 % av vorarlbergarna önskade en anslutning till Schweiz. Witzig har undersökt det totala antalet röstberättigade, och fastslagit att högst 67 % av samtliga röstberättigade invånare i Vorarlberg ville få igång förhandlingar med Schweiz.⁶⁶ I vilket fall som helst utföll resultatet till anslutningsivrarnas fördel, även om omröstningen ur en matematisk synvinkel inte var en lika kraftig manifestation som den åländska.

Inställningen i Österrike

Två dagar efter konsultationen, den 13 maj 1919, avreste Ender till Paris som medlem av den österrikiska delegation, som skulle ta emot det första utkastet till fredsfördrag. Denna omständighet aktualiserar frågan om hur Karl Renner förhöll sig till separatismen i Vorarlberg. Vorarlberg var ett litet problem i jämförelse med Österrikes övriga territoriella och främst ekonomiska bekymmer. Gentemot Vorarlberg hade Renner intagit en mycket passiv hållning, men denna passivitet var av allt att döma strategiskt betingad. Österrike gjorde anspråk på områden i Burgenland (Västungern), Böhmen, Steiermark, Sydtyrolen, o.s.v., och även de österrikiska kraven motiverades främst med den nationella självbestämmanderätten. Ur Renners perspektiv föreföll det därför klokare att inta en avvaktande hållning till Vorarlberg. Renner kunde dessutom förlita sig till att hans vicekansler, partikamraten Jodok Fink, som var vorarlbergare, höll honom informerad om händelseutvecklingen i Bregenz. Wienregeringens uppmaning till Vorarlberg att sända en delegat till fredskonferensen skall ses som en del av den avvaktande Vorarlbergstrategin. Genom att utse Ender till officiell delegat kunde Österrike även utåt ge sken av att Vorarlberg de facto tillhörde den nya republiken. Vi har redan noterat att Ender hade ett starkt legalistiskt sinnelag och han

⁶⁶ D. Witzig, s. 230–232.

blev m.a.o. inte den som gav sig ut på egna förhandlingsturer på sidan av sin förman Karl Renners instruktioner. Den vorarlbergiska ledaren föll automatiskt, nästan instinktivt, in i den överrikiska delegationens formella arbetsrutin.

Enders vistelse i Paris blev inte speciellt framgångsrik. Några dagar efter ankomsten meddelade fredskonferensens generalsekreterare, Dutasta, som f.ö. varit franskt sändebud i Bern, att konferensen knappast skulle ha tid att vänta på det schweiziska beslutet, så att den kunde ta ställning till Vorarlbergs anslutningssträvanden.⁶⁷ I sina memoarer berättar Ender att han den 22 maj blev inkallad till kansler Renner för att redogöra för anslutningsrörelsens historia. Eftersom Ender inte fick besked om Renners inställning till Vorarlbergs krav uppsökte han åter på eget initiativ kanslern den 30 maj. Renner meddelade då att det var omöjligt för den österrikiska regeringen att ta upp frågan vid konferensen, eftersom Österrikes möjligheter att uppnå viktigare målsättningar därmed skulle försvagas. Renner menade att Vorarlberg var en fråga som österrike och Schweiz kunde förhandla om bilateralt efter att fredsfördraget undertecknats.⁶⁸

Ender tvingades även konstatera att Schweiz inte var berett att ta alltför stora utrikespolitiska risker för Vorarlbergs skull. Efter motgångarna i Paris sammanträffade han med Calonder i Bern den 10 juli 1919, och blev då tillfrågad om hur den österrikiska centralregeringen ställde sig till Vorarlbergs krav. Den här frågan kom som en överraskning för Ender, som på basen av samtalet den 3 maj övertygats om att resultatet i konsultationen den 11 maj skulle vara tillräckligt för att Schweiz skulle ta upp saken till diskussion. Nu ville Schweiz plötsligt få en klarsignal även från Wien! Den vorarlbergiska ledningen krävde vid sitt möte den 14 juni, som en konsekvens av samtalet med Calonder, att den österrikiska regeringen skulle erkänna Vorarlbergs rätt till självbestämmande, och att den österrikiska delegationen skulle kräva att frågan togs upp vid fredskonferensen. Svaret från Wien kom redan den 26 juni, då Rennerregeringen meddelade att det inte mera var möjligt att ta upp den "ganska nya" Vorarlbergfrågan i Paris, eftersom det ytterligare skulle komplicera de redan mycket besvärliga förhandlingarna.⁶⁹

⁶⁷ D. Witzig, s. 227–228, 279.

⁶⁸ O. Ender, s. 27.

⁶⁹ O. Ender, s. 28–29.

Calonders sista initiativ

Ender redogör i sina memoarer för hur den österrikiska fredsdelegationens ovilja att befatta sig med Vorarlbergfrågan – ”Regierung rührte in der Vorarlberger frage keine Finger” – skapade en tilltagande irritation i Vorarlberg, och hur denna irritation den 10 augusti 1919 utmynnade i stora Schweizvänliga demonstrationer på flera orter i regionen. Ender kände uppenbarligen inte till det starka sambandet mellan de anslutningsvänliga kretsarna i det schweiziska förbundsrådet och dessa demonstrationer. Witzig har i sin bok kunnat påvisa hur Calonder och hans rådgivare Lardy i slutet av juli kom till slutsatsen att enda sättet att uppmärksamma segrarmakterna på vorarlbergarnas krav var att mobilisera en folklig manifestation, eftersom den diplomatiska vägen var alldeles för ineffektiv. Vetsch fick i uppdrag att i Schweiz bilda en ”pro-Vorarlbergkommitté”, och även de schweiziska tidningarna uppmanades inleda en Vorarlbergkampanj. Allting skedde naturligtvis mycket informellt. Fredagen den 8 augusti ingick på Lardys initiativ i *Vorarlberger Volkblatt* en uppmaning till alla som önskade självbestämmanderätt för Vorarlberg att söndagen den 10 augusti öppet demonstrera denna vilja.⁷⁰

Denna manifestation blev anmärkningsvärt framgångsrik. Det brittiska sändebudet i Bern, Horace Rumbold, rapporterade den 14 augusti till utrikesministeriet i London att ”the movement in the Vorarlberg in favour of an union with Switzerland appears to be gaining in strength. Over a hundred Vorarlberg communities have sent a joint telegram to the Swiss Federal Council in which they express their dissatisfaction with the attitude of the Vienna Government and ask the Swiss and the Federal Government to assist them in enabling the Vorarlberg to send a representative to St. Germain.” Rumbold meddelade även i ett ”P.S.” att han hade fått uppfattningen att den schweiziska regeringen ville att Vorarlberg själva ”spontant” skulle sända representanter till Paris, eftersom man i Bern var rädd för att ett alltför aktivt engagemang från regeringens sida skulle uppfattas negativt av grannstaterna.⁷¹

⁷⁰ D. Witzig, s. 299–304.

⁷¹ H. Rumbold, Bern, t. UM i London, 14.8 1919, Documents on British Foreign Policy (DBFP), vol. V, s. 217–218.

Telegrammet från det brittiska sändebudet tyder på att han inte uppfattat sambandet mellan Lardy-Calonder och demonstrationen i Vorarlberg. Från schweiziskt håll strävade man nu till att så fort som möjligt förmå denna "folkliga fraktion" av Vorarlbergsrörelsen att sända en egen delegation till Paris. Delegationen kom att bestå av advokaten Gustav Neubner och läraren Paul Pirker. Av någon anledning fastnade denna tvåmannadelegation dock i Bern, p.g.a. att de inte beviljades visum till Frankrike. Det troliga är att Frankrike inte var intresserat av ett besök från Vorarlberg vid en tidpunkt när fredsfördraget med Österrike i praktiken var färdigt. Delegationen sände den 17 augusti ett telegram från Bern till Paris för att meddela om sin ankomst och sina avsikter, och av allt att döma som ett resultat av detta telegram föreslog den brittiska delegationen den 19 augusti att fredskonferensens kommitté för territoriella frågor skulle ta ställning till Vorarlbergs krav.⁷² Den 26 augusti 1919 sände Neubner och Pirker ytterligare ett telegram till fredskonferensens ordförande (Clemenceau), i vilket de beklagade att de inte skulle hinna fram till Paris förrän det avgörande beslutet om Vorarlbergs framtida öde var fattat. De krävde därför en sista gång att vorarlbergarnas rätt till självbestämmande skulle erkännas.⁷³ Vorarlbergarnas "folkliga delegation" kom alltså att bestå av två akademiker, som satt i Bern och sände telegram till Paris.

Det sista vorarlbergska telegrammet hade såtillvida en effekt att Högsta rådet faktiskt tog upp Vorarlbergsfrågan till behandling den 29 augusti. Under sammanträdet markerade Frankrike kraftigt att man inte ville att Vorarlbergfrågan skulle tas upp vid fredskonferensen. Clemenceau påpekade att det förelåg en risk för att samförståndet mellan de tysk- och franskspråkiga elementen i Schweiz skulle upphöra om Vorarlberg blev en del av Schweiz. Frankrikes utrikesminister Pichon menade att problemet komplicerades av den ekonomiska dimensionen, eftersom han antog att Schweiz inte var villigt att betala Vorarlbergs andel av Österrikes krigsskadestånd. Den franska ordföranden för den territoriella kommittén, Tardieu, påpekade även att fredskonferensen måste sträva till att tillmötesgå Österrike så långt som möjligt; ett förslag om

⁷² Protokoll från Högsta Rådets (Supreme Council) sammanträde, 19.8 1919, DBFP, vol. I, s. 443.

⁷³ Pirker och Neubner, Bern, t. Clemenceau, 26.8 1919, S.H.Bulletin 849, ACNP.

en folkomröstning i Vorarlberg skulle omedelbart efterföljas av österrikiska protester och fredsfördraget skulle ytterligare skjutas på framtiden. Frankrike talade för ett starkt och livskraftigt Österrike, med den uppenbara baktanken att kväva de tyska Anschlusssträvandena.⁷⁴ Det här var sista gången fredskonferensen behandlade frågan om Vorarlberg.

Både i Vorarlberg och Schweiz levde anslutningstanken dock aktivt kvar ytterligare några år. Under år 1920 förde Schweiz ännu försiktiga förhandlingar med NF angående ett eventuellt aktiverande av Vorarlbergsfrågan. Felix Calonder hade dock lämnat den schweiziska rikspolitikern (för att i stället bl.a. medverka till att Åland blev finländskt), och därmed hade den Vorarlbergvänliga gruppen förlorat sin starkaste kraft. Samtidigt pågick fortfarande konflikten med Ungern om Burgenland (folkomröstningen i Sopronregionen föranställdes först den 14–16 december 1921), och det kunde således ha blivit svårt för NF att motivera varför det ena österrikiska problemet tas upp, men inte det andra. I.o.m. unilaterala konsultationer i både Tyrolen och Salzburg (se nedan) var Anschlussrörelsen ur segrarmakternas synvinkel fortfarande oroväckande stark. Den nya schweiziska ledningen medgav att Österrike för tillfället befann sig i ett alltför svårt politiskt läge för att tvingas till territoriella konflikter.⁷⁵

Åland, Vorarlberg och självbestämmanderätten

På det praktiska planet blev den nationella självbestämmanderätten således omöjlig att förverkliga. Den stora frågan var hur den enhet som hade självbestämmanderätt – nationen – skulle identifieras och avgränsas. Vilken princip hade förtur om självbestämmanderätten kolliderade med t.ex. principen om icke-inblandning i en stats interna angelägenheter (som Finland prioriterade i Ålandsfrågan)? Dylika frågeställningar blev satta på sin spets under fredskonferensen i Paris. Övind Österud har givit en god sammanfattning av självbestämmanderättens slutliga betydelse under fredskonferensen:⁷⁶

⁷⁴ Protokoll från Högsta Rådets sammanträde, 29.8, 1919, DBFP, vol. I, s. 571–572.

⁷⁵ D. Witzig, s. 440–441.

⁷⁶ Ø. Østerud, s. 10.

Maktpolitiska hensyn grep också inn på avgjørende punkter. Mange stater krevde kontroll over grenseområder av militær strategiske grunner, uavhengig av den berørte befolkningens karakter eller ønsker. Stormaktspolitikere var opptatt av at selve prinsippet om selvbestemmelserett kunne bygge en ustabilitet inn i statssystemet, og gjøre enhver maktbalanse umulig. Mange fryktet en vidtgående oppsplitting i småstater uten tilstrekkelige over levelsvilkår. Det var åpenbart lettere å støtte selvbestemmel-seskrav på fiendtlige staters bekostning, enn å vise ettergivenhet på egne eller allians-partneres vegne. Doktrinen om selvbestemmelserett har derfor også vært en kateball for håndfast interessepolitikk.

Mot denna bakgrunn är det uppenbart att ålänningarna och vorarlbergarna offrades på den internationella maktpolitikens altare. Ålänningarna och vorarlbergarna var två av flera folkgrupper som inte i tid uppfattade skillnaden mellan idealism och maktpolitik. Om man inte befann sig i fredskonferensens händelsecentrum var det omöjligt att ha någon kännedom om den successivt försvagade ställning, som självbestämmanderätten fick under våren 1919. Sveriges agerande är ett gott exempel på detta. När svenskarna förberedde det memorandum, som överlämnades vid fredskonferensen den 22 april, antecknade Palmstierna att regeringen beslutat stryka en punkt om Ålands strategiska värde, "enär det vore starkare, att enbart åberopa andra och principiella skäl, och vi kunna ju alltid komma med detta efteråt, om huvudfrågan misslyckades".⁷⁷ Palmstiernas anteckning tyder således på att den envisa och ensidiga hänvisningen till självbestämmanderätten var en medveten strategi. Självbestämmanderätten hade trots allt lanserats som en internationellt accepterad princip, och genom att hänvisa till den behövde Sverige inte beskyllas för att bedriva maktpolitik. Både Sverige och Schweiz, den förra staten mera än den senare, försökte upprätthålla ett legalistiskt sken, även om självbestämmanderättens praktiskt-legalistiska roll var uttjänad.

Skillnaden mellan de båda potentiella "mottagarstaternas" agerande är anmärkningsvärd.⁷⁸ Sverige gav ålänningarna ett öppet och mycket aktivt stöd, med statsrådet Palmstierna i en nyckelroll. Schweiz höll däremot en mycket försiktigare linje. Denna skillnad var säkerligen delvis betingad av inrikespolitiska orsaker: i Sverige var en övervägande

⁷⁷ E. Palmstierna, s. 307.

⁷⁸ L. Rerup, 1969, s. 153–154 talar om "mottagarstater" och "avgivarstater" i samband med territoriella folkomröstningar.

majoritet av invånarna positivt inställd till de åländska återanslutningssträvandena, medan många schweizare upplevde att Vorarlbergs anslutningsplaner var ett hot mot den språkligt-konfessionella konsensusen i landet. Även på det internationella planet togs de båda separatistiska rörelserna emot på olika sätt. Medan åländska deputationer kunde resa fritt till både London och Paris beviljades Vorarlbergs enda deputation inte ens visum till Frankrike. Varken Sverige eller Schweiz hade dock någon d'Annunzio eller Zeligowski. Den svenska regeringen markerade även att den inte var beredd att gå till våldshandlingar för Ålands skull, och för Schweiz var det totalt otänkbart att inleda ett krig för den vorarlbergska saken.⁷⁹

För de europeiska segrarmakterna var det otänkbart att göra självbestämmanderätten till en allmän princip. Det förelåg en uppenbar fara för att man i så fall skapade prejudicerande fall. I samband med behandlingen av Ålandsfrågan påpekade sir Esme Howard rakt ut att "acceptance of the Swedish and Alander thesis about the right of self-determination would thrust upon the Peace Conference the uninviting task of solving similar territorial transfers in more than one part of the world".⁸⁰ Den franska medlemmen i kommission för Östersjöändan, Kammerer, erkände att Frankrike använde självbestämmanderätten som en maktpolitisk strategi, när han påpekade att hans regering hade förordat en folkomröstning i Slesvig med baktanken att en sådan skulle försvaga Tyskland. Varken Ålands- eller Vorarlbergsfrågan kunde ge liknande fördelar för Frankrike, snarare tvärtom. För Ålands del var fransmännen osäkra på förhållandet mellan Sverige och Tyskland, och ett tillmötesgående av de vorarlbergska kraven skulle enbart stärka Anschlussviljan i det övriga Österrike.

Det italienska agerandet under fredskonferensen illustrerar bäst de allierades rädsla för att ge självbestämmanderätten alltför mycket svängrum. När Ålandsfrågan ännu var mycket ung hade den italienska ministern i Stockholm, Tommasini, föreslagit för sin regering i Rom att de

⁷⁹ Gabriele d'Annunzio ledde den italienska styrka, som egenmäktigt invaderade Fiume i september 1919, och Lucjan Zeligowski anförde den polska styrka som i oktober 1920 beslöt sig för att egenmäktigt "lösa" Vilniusfrågan. För Sveriges avstånd från att lösa Ålandsfrågan med våld, se t.ex. Torbjörn Norman, 'Slutakt med efterspel. Ålandsuppgörelsen, Sverige och Nationernas förbund', i Jungar & Villstrand, s. 184–188.

⁸⁰ Cit. i J. Barros, s. 163.

svenska anspråken på Åland borde ges någon form av sympati, eftersom de baserades på historiska och etniska argument enligt den linje som Italien officiellt understött under kriget. Svaret från Rom var dock mycket bestämt avvisande. Den italienska ledningen var medveten om att den avsåg att ställa territoriella anspråk som inte alltid stod i samklang med nationalitetsprincipen, och man föredrog därför att inta en avvaktande hållning.⁸¹

Även för Finland blev inställningen till självbestämmanderätten ett dilemma. Hur skulle man på basen av självbestämmanderätten kunna göra anspråk på Östskarelen, samtidigt som man förnekade ålänningarnas rätt till självbestämmande? Sverige försökte utnyttja finländarnas dilemma genom att erbjuda stöd för det finländska kravet på Östskarelen, mot att Ålandsfrågan löstes till Sveriges fördel. Det här påminner om samma strategi som Italien försökte använda i Vorarlbergsfrågan, när man meddelade om att man kunde tänka sig att stöda de schweiziska kraven mot territoriell kompensation.⁸² I fallet Vorarlberg sattes detta dilemma med att skapa prejudicerande beslut på sin spets. Risken för att ett erkännande av Vorarlbergs självbestämmanderätt skulle ge Anschlussvänliga krafter vatten på sin kvarn var uppenbar. I värsta fall – sett ur Wiens och framför allt Frankrikes och Italiens synvinkel – skulle hela Österrike elimineras från kartan p.g.a. den nationella självbestämmanderätten. Spontana österrikiska initiativ kunde segrarmakterna dock inte undvika. I april 1921 föranstaltades unilaterala konsultationer både i Tyrolen och Salzburg. I båda regionerna röstade en klar majoritet för en anslutning till Tyskland.⁸³ För att undvika att dessa starka och farliga krafter fick ett övertag insåg de allierade att de måste gå Österrike till mötes så långt som möjligt. Inom ramen för en sådan strategi fanns inget utrymme för en positiv behandling av Vorarlbergsfrågan.

*

⁸¹ J. Barros, s. 199, 206–207.

⁸² Se t.ex. Mauno Jääskeläinen, *Die Ostkarelische Frage* (Helsingfors 1965) s. 206, och Jorma Kalela, 'Sverige och den östskareliska frågan 1921–1923', *Historisk Tidskrift*, 1967 (4), s. 485.

⁸³ S. Wambaugh, s. 545–546.

I Vorarlbergsfrågan har vi således ganska långt en parallell till Ålandsfrågan. Båda rörelserna inleddes med en namninsamling, som efterföljdes av unilaterala konsultationer. Det är även uppenbart att de hade liknande motiv till att förändra statstillhörigheten. De närmaste grannstaterna hade undvikit att bli inblandade i krigshandlingarna, och hade således kunnat bevara en relativt stabil ekonomi och en jämförelsevis hög levnadsstandard. Ålänningarna talade om rädslan för socialism och förfinskning, vorarlbergarna om faran för en boljevistisk inmarsch i Brenzen. Vorarlbergs och Ålands traditionella samhörighet med grannstaterna fick under sådana omständigheter en helt annan betydelse. Medvetenheten om att befolkningen levde ett bättre och tryggare liv på andra sidan gränsen befrämjade de separatistiska tendenserna. Att framtidstro hade stor betydelse för val av statstillhörighet bevisades även av de folkgrupper, som i territoriella folkomröstningar fick delta i beslutet om statstillhörighet. I folkomröstningen i Klagenfurtdalen i södra Kärnten röstade en majoritet av regionens slovensktalande befolkningen för Österrike, som bedömdes ha bättre framtidsutsikter än sydslavernas egen stat.⁸⁴

Betonandet av att ålänningarna hade samtida olycksbröder- och systor har förvisso inget rehabiliterande syfte. Däremot borde det vidga perspektiven och framför allt påvisa det komplicerade i att uppställa den nationella självbestämmanderätten som primär konfliktlösningsmetod i det multinationella Europa.

Åland blev aldrig ett svenskt Irredenta, och Vorarlberg blev aldrig ett schweiziskt Irredenta. De flesta anpassade sig överraskande fort till de realiteter, som som segrarmakternas beslut resulterade i. Åland blev ett autonomt område inom Finland, och Vorarlberg ett Bundesland i den österrikiska federationen. Julius Sundblom blev talman i det självstyrda Ålands landssting, Johannes Eriksson dess vice talman och Carl Björkman Ålands första lantråd. I Österrike valdes Otto Ender till förbundskansler år 1930. Sett ur detta perspektiv gav den separatiska kampen fördelar, som annars troligen skulle ha varit mycket svårare att uppnå.

⁸⁴ T. Gullberg, s. 113, och Thomas Barker, *The Slovene Minority of Carinthia* (New York 1984) s. 164–165.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Romarriket – en av de stora gåtorna

CHRISTER BRUUN

En av de senaste decenniernas mest uppmärksammade böcker om det romerska riket är Oxfordprofessorn Fergus Millars *The Emperor in the Roman World* (1977). På nära 600 sidor analyseras ett av de viktigaste fenomenen, som förklarar världens rikets fortlevnad under en så förbluffande lång tid. Men några år senare talar samme Millar i ett annat sammanhang om "that still mysterious entity, the Roman Empire".¹ Hur ligger det egentligen till; känner vi eller känner vi inte romarriket? I anslutning till detta tränger sig en annan, ännu större och allmänare fråga på: Har överhuvudtaget de senaste decenniernas eller rentav det senaste halvseklens idoga forskning förändrat och "förbättrat" vår kunskap om romartiden? Vad nytt finns att redovisa inom ett ämne som andra discipliner ibland avfärdar som "utforskat"?

Av flera orsaker har jag begränsat min översikt till utforskningen av den romerska världen. Man bör dock minnas, att eftersom romarriket omfattade också den östra delen av Medelhavet, innefattar begreppet "den romerska världen" även områden där grekiskan dominerade. Översikten inbegriper förutom historia i viss mån även andra aspekter av antikforskningen (detta till skillnad från min översikt av enbart "Romersk historia (i Finland)", vilken inom kort utkommer i *Historiallinen Aikakauskirja*). Föreliggande arbete har skrivits medan jag åtnjöt ett stipendium ur Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond, vilket med tacksamhet noteras.

Förkortningar: ANRW = *Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt*; JRA = *Journal of Roman Archaeology*; JRS = *Journal of Roman Studies*; TLS = *Times Literary Supplement*; ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

¹ Se TLS 15.2 1985, s. 176, rec. av R. Talbert, *The Senate of Imperial Rome* (Princeton 1984).

Att ge en fullständig bild av den romerska historieforskningen är dock omöjligt, måste inledningsvis bekännas. En känd fransk professor kan använda hundra sidor för att redovisa bara några års resultat rörande kejsartiden ...²

Nyheter I: romerska lagtexter

Det är ändamålsenligt att börja denna forskningsöversikt med en kort inblick i hur nytt material erhålles. Källorna, som antikhistorikern arbetar med, kan grovt taget delas in i tre grupper: litterära, epigrafiska (inskrifter), och arkeologiska.³ Den för oss bevarade antika litteraturen (poesi, drama, historia, mm.) har varit känd nästan i sin nuvarande utsträckning sedan förra seklet, då grunden lades för den moderna forskningen.⁴ De europeiska bibliotekens manuskriptsamlingar och klosterarkiven kommer knappast att tillföra något nytt. I början av 1900-talet upptäckte man att egyptiska papyri innehöll oanat material, däribland även litterära texter, låt vara ofta fragmentariska eller från förut bekan-

² A. Chastagnol, 'Histoire de l'empire romain', *Rev. Hist.* 269 (1983), s. 107–207, följd av en liknande översikt av densamme i *Rev. Hist.* 567 (1988), s. 91–182. Samma tidskrift har även publicerat forskningsöversikter för det tidiga Rom och republiken, se Fr. Hinard, 'Rome. Des origines à la fin de la république 1–2', *Rev. Hist.* 561 (1987), s. 121–166 resp. 565 (1988), s. 129–180.

Bland andra översikter kan nämnas, att *Journal of Roman Studies* vart femte år redovisar den senaste periodens främsta epigrafiska nyheter (nästa översikt utkommer i *JRS* 81, 1991). Inom papyrologi, där texterna oftast är på grekiska men till stor del omfattar romartiden, finns J. Modrzejewski, 'Bibliographie de papyrologie juridique 1972–82 (I–IV)', *Archiv f. Papyrusforschung* 31 (1985), s. 73–133; 32 (1986), s. 97–147; 33 (1987), s. 97–136; 34 (1988), s. 79–136.

³ För en lättläst och lärd introduktion se M. Crawford (utg.), *Sources for Ancient History* (Cambridge 1983) med bidrag av Emilio Gabba (litterära källor), Fergus Millar (epigrafi), Anthony Snodgrass (arkeologi), och Michael Crawford (numismatik).

⁴ Men från att en text är känd kan det ännu krävas mycket arbete innan den blir användbar och förståelig för forskningen. Dessutom blir texteditioner föråldrade, när filologisk och historisk forskning går framåt. Detta ses t.ex. i fråga om den mycket tidiga romerska historikern Quintus Ennius som skrev sina *Annaler* på 190-talet f.Kr. Standardutgåvan av den bevarade texten var från 1903, innan Otto Skutsch publicerade *The "Annals" of Q. Ennius* (Oxford 1985). Det nya arbetet på 850 sidor (behandlande de 623 rader av Ennius som är bevarade) får stort beröm av T. Cornell i *JRS* 76 (1986), s. 244–250. Cornell konstaterar (s. 245): "The basic tasks of identifying fragments, establishing the correct text and placing the fragments in context are highly complex and involve a wide range of skills. The need for a new edition ... has long been evident."

ta.⁵ Men innehållet är mycket rikt, och har gett upphov också till t.ex. sådana speciella arbeten som H. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs* (Oxford 1954)⁶ eller H. D. Betz (utg.), *The Greek Magical Papyri in Translation* (Chicago 1986),⁷ vilka båda behandlar sektorer inom antikforskningen värda större uppmärksamhet.

Nyheter kommer i dagen framförallt med inskrifterna, av vilka det årligen publiceras hundratals nya.⁸ Man känner minst 250.000 texter från romartiden, spridda över hela imperiets område från Skottland till Arabien.

Många nya enskilda texter är högst upplysande både ur historisk och allmänmännisklig synpunkt, och blir därför omedelbart föremål för omfattande intresse.⁹ Ur allmänhistorisk synvinkel är dock förmodligen de nya lagtexterna viktigast.

Det romerska lagväsendet har som känt stått som grund för praxis i västerlandet. Ur olika källor, främst de senantika samlingarna *Codex Theodosianus* och *Codex Iustinianus*, känner vi lagar, eller utdrag ur lagar, som stiftades t.o.m. ett halvt årtusende tidigare, under den romerska republiken. Helt naturligt har man ibland dubier beträffande traditionens pålitlighet.¹⁰

I några tursamma fall har arkeologerna påträffat romerska lagar, som har graverats i sten eller brons av samtiden. De senaste decennierna har varit speciellt gynnsamma. I början på 70-talet fick man höra om ett

⁵ Se H. Zilliaccus, *Klassiska källsprång* (Ekenäs 1983), s. 130–148.

⁶ Se också H. Zilliaccus, *Levande tradition* (Ekenäs 1980), s. 179–195 'Hedniska martyrakter'.

⁷ Boken inkluderar texterna ur K. Preisendanz, *Papyri Graecae magicae* I (2. uppl. Stuttgart 1973) samt alla därefter funna och presenterade magiska formler och besvärjelser. För temat, se även W. Brashear, 'Zauberformular', *Archiv f. Papyrusforsch.* 36 (1990), s. 49–74.

⁸ *L'Année Epigraphique* har kommit ut sedan 1893, och har med varierande noggrannhet registrerat och presenterat de nya fynden. Många nya texter måste letas upp i speciella källpublikationer (corpora), eller i mestadels obskyra lokalhistoriska tidskrifter.

⁹ Väl värd en essä också på svenska vore t.ex. den romerska officeren Tiberius Claudius Maximus, vars reliefsmyckade gravsten publicerades 1970 (M. P. Speidel, 'The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi', *JRS* 60 (1970), s. 142–153 = Speidel, *Roman Army Studies* I (Amsterdam 1984), s. 173–187). Det var han som i slutskedet av kejsar Trajanus' andra invasion av Dacien, år 106 e.Kr., träffade på dakernas kung Decebalus, en av romarnas största motståndare någonsin, just som denne i nederlagets ögonblick skulle begå självmord, högg av honom huvudet och förde det till Trajanus: *quod cepisset Decebalu(m) et caput eius pertulisset ei Ranisstoru*. Ögonblicket när Maximus' beridna patrull stöter på Decebalus skildras på gravstensens relief.

¹⁰ Se I. Bruns, *Fontes Iuris Romani Antiqui* (7. uppl. 1907) eller S. Riccobono, *Fontes Iuris Romani Anteiustinianae* (2. uppl. 1941).

senatsbeslut (i praktiken en lag) från Augustus' sista år, funnet i Mellanitalien, vilket reglerade de högre ståndens uppförande vid offentliga spel och föreställningar. Lagen understryker och förtydligar de moraliserande tendenserna i det augusteiska tidevarvet.¹¹

År 1984 publicerades en nyupptäckt romersk lag gjuten i brons och funnen i Spanien (där arbete med metalldetektorer nu kontinuerligt ger sensationella fynd), efter fyndorten kallad *Tabula Siarensis*. Det är fråga om en hälften av beslutet som senaten fattade år 19 e.Kr. i anledning av prinsen Germanicus' (kejsartidens Kennedy, ifall man ska döma efter den ryktbarhet han erhöll) förtida död. Texten ger viktigt material till förståendet av kejsarhusets position, kejsarkulten, och senatens (överklassens) roll i början av kejsartiden.¹² Nya fynd som *Tabula Siarensis* ger, liksom upptäckter inom naturvetenskaperna, omedelbart upphov till speciella kollokvier och internationell diskussion.¹³

Företeelsen kan också iakttagas i samband med en annan och utförligare lagtext från Spanien, den s.k. *Lex Irmitana*, en romersk landsortsstads statuter från domitiansk tid (80-talet e.Kr.), första gången publicerad år 1986.¹⁴

Ett ännu viktigare dokument, hittat i Ephesus i Mindre Asien, publicerades 1989.¹⁵ Texten kallas vanligen "Tullagen från Mindre Asien" och utgör en sammanfattning av alla de officiella beslut rörande varutransporter och handel in och ur provinsen Asia (dvs. största delen av Mindre Asien) som senaten och senare kejsaren fattade i Rom från andra seklet f.Kr. till första seklet e.Kr. Hela dess betydelse för de mest

¹¹ Händelsevis presenterades lagtexten första gången i ett föredrag hållet på Finlands Rominstitut av upphittaren, A. La Regina. Därefter "stals" texten (dvs. den preliminära utskriften) och publicerades av en icke-auktoriserad person, en yngre italienare, vars namn må förtigas. Lagtexten har diskuterats flitigt; se ett färskt inlägg med bibliografi av W. Lebek, 'Standeswürde und Berufsverbot unter Tiberius: das S.C. der Tabula Larnas', *ZPE* 81 (1990), s. 37–66.

¹² Publicerad av J. Gonzalez, *ZPE* 55 (1984), s. 55–100. Översättning i R. K. Sherk, *Translated Documents from Greece and Rome 6. The Roman Empire: Augustus to Hadrian* (Cambridge 1988), s. 63–67.

¹³ Se t.ex. W. D. Lebek, *ZPE* 66 (1986), s. 31–48; dens., *ZPE* 67 (1987), s. 129–148; D. S. Potter, *ZPE* 69 (1987), s. 269–276; Cl. Nicolet, *Mél. Ecole Fr. Rome Antiquité* 100 (1988), s. 827–866 och *Estudios sobre la Tabula Siarensis*, *Anejos de Archivio Espanol de Arqueologia* 9 (Madrid 1988).

¹⁴ Första edition med översättning av J. Gonzalez, *JRS* 76 (1986), s. 147–243. Diskussionen är omfattande; se bl.a. D. Johnston, *JRS* 77 (1987), s. 62–77; J.-L. Mourgues, *JRS* 77 (1987), s. 78–87; H. Galsterer, *JRS* 78 (1988), s. 78–90.

¹⁵ Texten är utgiven med översättning och kommentar av H. Engelmann & D. Knibbe i *Epigraphica Anatolica* 14 (1989).

olika delar av antikforskningen (t.ex. handel och ekonomi, romersk imperiepolitik, geografi, antikt arkivväsen) är ännu svår att överblicka.¹⁶

Nyheter II: nya och "nygamla" arkeologiska rön

I Italien ger de utgrävda ruinerna av Pompeii och av Roms hamnstad Ostia fascinerande insikter i hur romerska småstäder såg ut. Dessutom finns det tillräckligt med inskrifter bevarade från bägge städerna, för att deras "historia" ska kunna skrivas. I västra delen av romarriket är Pompeii och Ostia unika i detta avseende,¹⁷ och nya utgrävningar kommer knappast att ändra på detta faktum.

Annorlunda förhåller det sig i den östra rikshalvan. En tyngdpunkt inom forskningen ligger idag i det östra Medelhavsområdet. Mindre Asien, Syrien och Palestina har länge varit försummade p.g.a. svåra politiska förhållanden och bristen på lokala forskare, samtidigt som området under hela antiken var både rikt, välbefolkat, och kulturellt utvecklade.¹⁸ Områdets historia under romartiden håller först nu på att skrivas;¹⁹ nya upptäckter är att vänta, och gamla fynd är långt ifrån färdigt utvärderade. Ett bra exempel utgörs av de världsberömda Dödhavsruinerna, som hittades på 1940-talet men först hösten 1991 blev allmänt tillgängliga för forskningen (se Geza Vermes i *TLS* 20.12 1991, s. 5f. för frågor man nu väntar sig få svar på).

I Turkiet fortsätter välbekanta orter som Ephesus att ge nytt arkeologiskt material och inskrifter,²⁰ medan t.ex. Aphrodisias i Carien öste-

¹⁶ Diskussionsinlägg med förbättrade tolkningar omfattar bl.a. Werner Eck i *Epigraphica Anatolica* 15 (1990), s. 139–145 och de finländska forskarna Heikki Solin och Olli Salomies i *ZPE* 86 (1991), s. 183 resp. s. 184–186.

¹⁷ Sälunda F. Millar (ovan n. 4), s. 113f. För Ostias historia finns R. Meiggs, *Roman Ostia* (2. uppl. Oxford 1973), för Pompeii finns en uppsjö av olika slags detaljstudier, men få övergripande verk. I Skandinavien har vi dansken J.E. Skydsgaards *Pompeii* (svensk övers. Uddevalla 1982). W. Jongmans *The Economy and Society of Pompeii* (Amsterdam 1988) är grundlig, även om delvis diskutabel, inom sin sektor.

¹⁸ Se t.ex. F. Millar, *The Roman Empire and its Neighbours* (2. uppl. London 1981), s. 195–220 'The Greek Provinces'.

¹⁹ Se t.ex. F. Millar, 'The Roman *Coloniae* of the Near East: a Study of Cultural Relations' i H. Solin & M. Kajava (utg.), *Roman Eastern Policy and Other Studies in Roman History*, Comm. Hum. Litt. 91, H:fors 1990, s. 7–58. Millars bok *The Roman Near East*, som inom kort utkommer, väntas bli ett viktigt bidrag.

²⁰ Österrikarna har varit aktiva på området sedan 1800-talet. Inskrifterna är publicerade i *Die griechischen Inschriften Kleinasiens* 11–17 (inkl. index, sammanlagt över 3000 från själva staden), men nya har publicerats t.ex. av D. Knibbe & H. Engelmann & B. Iplikcioglu, 'Neue Inschriften aus Ephesos XI', *Jahrb. Österr. Arch. Inst.* Beiblatt 59 (1989), s. 162–238.

rom Ephesus har grävts ut på allvar först under de senaste decennierna. Staden uppvisar en remarkabel kontinuitet under hela kejsartiden²¹ och har gett nya upplysningar bl.a. beträffande härskarkult och kulturtraditioner i Mindre Asien.²²

Trots att arkeologerna i väster inte har lika jungfrulig och fruktbar mark att röra sig på, är verksamheten och resultatet synnerligen omfattande också där. En gemensam nämnare för arkeologer i de flesta länder utanför Italien är de s.k. Limesstudierna. Den romerska makten har lämnat spår efter sig framförallt längs gränsen mot "Barbariet", i form av militärläger med därtill hörande infrastruktur, från Hadrian's Wall i norr hela vägen runt Medelhavet till Nordafrika. Utgrävningarna av Limes, som t.ex. i Storbritannien, Tyskland och Österrike ses som en del av "hembygdshistorien", har gett upplysningar av den mest varierande karaktär.²³

I Italien idkar man inte Limesstudier, eftersom landet under romartiden låg skyddat långt bakom gränserna. I stället har italienska arkeologer och historiker satsat på helt nya slags utgrävningar. Under ledning av Andrea Carandini presenterades nyligen för första gången en analys av utgrävningarna av en romersk lantgård. Objektet är enastående för den italienska jorden, där intresset i alla tider ensidigt har riktats mot de många romerska städerna och deras omedelbara omgivning (där man finner gravfält, akvedukter osv.).²⁴

²¹ I monografiväg finns J. Reynolds, *Aphrodisias and Rome* (London 1982); K. T. Erim, *Aphrodisias, City of Venus Aphrodite* (New York – London 1986); J. Reynolds & R. Tannenbaum, *Jews and Godfearers at Aphrodisias* (Cambridge 1987); Ch. Roueché (& J. Reynolds), *Aphrodisias in Late Antiquity, the Late Roman and Byzantine Inscriptions* (London 1989). Se översikterna av M. LeGlay, 'Les leçons d'Aphrodisias de Carie', *JRA* 4 (1991), s. 356–368 och D. Feissel, 'Les inscriptions d'Aphrodisias (250–641 ap. J.-C.)', *ibid.*, s. 369–377.

²² R. R. R. Smith, 'Simulacra gentium: the Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias', *JRS* 78 (1988), s. 50–77; *idem*, 'Late Roman Philosopher Portraits from Aphrodisias', *JRS* 80 (1990), s. 127–155.

²³ Se E. Birley, 'Limesforschung seit Ernst Fabricius', *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983 (Stuttgart 1986), s. 17–19. Den första sammanfattande Limeskongressen hölls 1949; nuförtiden sammankommer forskarna vart tredje år. Senast publicerade är föredragen från 14. kongressen, se H. Veters & M. Kandler (utg.), *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses in Carnuntum 1986* (Wien 1990).

²⁴ A. Carandini et al., *Settefinestre: una villa schiavistica nell'Etruria romana* 1–3 (Modena 1985). Resultaten är dock ingalunda okontroversiella, och tolkningarna tycks innehålla en god portion önsketänkande; se bl.a. recensionen av N. Purcell, *JRS* 78 (1988), s. 195–198.

Utgrävningen av lantgården vid Settefinestre i Etrurien norr om Rom, och framförallt analysen av de ekonomiska principer enligt vilka gården drevs, är en följd av nya trender inom antik social- och ekonomisk historia. Man utnyttjar i allt högre grad resultat som arkeologin för fram, som komplettering till vad de romerska lantbruksteoretikerna (Cato, Varro och Columella) säger i sina verk. Den senaste tidens resultat har relevans för frågor som slavhushållningens plats i den romerska ekonomin, "rationaliteten" i det romerska ekonomiska tänkandet, de olika grödornas betydelse i lantbruket under olika tider, den ekonomiska krisen under kejsartiden, osv. Debatten har under tiden sedan andra världskriget stundtals varit mycket het, bl.a. för att den involverar frågan om slavhushållningen,²⁵ en fråga som varit viktig för den nya generationen italienska (och vissa andra) arkeologer och historiker, ofta mycket attraherade av marxistiska resonemang.²⁶

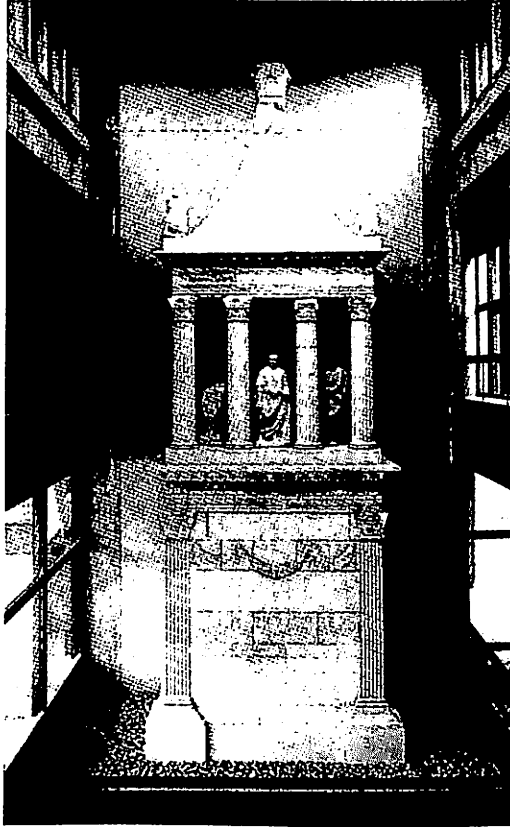
En mycket stor del av det nya arbetet inom den klassiska arkeologin handlar om analys av redan framgrävt material. Här är det en kombination av nygammalt material och nya metoder som ger resultat. De romerska tegelstämplarna och deras betydelse för förståelsen av tegelindustrin och byggnadsverksamheten är ett bra exempel. Här är dessutom finländskan Margareta Steinby den ledande auktoriteten på teglen i Rom och i stadens omgivning.²⁷ Liknande undersökningar är på gång beträffande de flesta romerska vardagsföremålen, såsom brukskeramik, amforor, lampor, och olika metallföremål.

Den estetiska njutningen vid studiet av sådant material kan variera. Men till all lycka råder det en verklig boom också när det gäller "vackra saker" framgrävda av arkeologerna. Då är det fråga om studiet av "Kleinkunst"-produkter, snarare än ett studium av den klassiska konstens sedan länge kända mästerverk. Termen "Kleinkunst" ger en anty-

²⁵ Att frågan om antikens slaveekonomi var brännbart stoff under det kalla krigets tider skildras utmärkt i M. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (London 1980), spec. s. 55–64, där de häftiga konfrontationerna på den Internationella Historiska Kongressen i Stockholm 1960 behandlas.

²⁶ Som en generations mellan- (eller slut?)rapport kan betraktas två publikationer: A. Giardina & A. Schiavone (utg.), *Società romana e produzione schiavistica I–III* (Bari 1981), samt A. Giardina (utg.), *Società romana e impero tardoantico I–III* (Bari 1986). Verken diskuteras ingående och med sympati av Chris Wickham, 'Marx, Sherlock Holmes, and Late Roman Commerce', *JRS* 78 (1988), s. 183–193.

²⁷ Steinby medverkade t.ex. i de båda verken nämnda i not 26; hennes senaste större arbete är *Indici complementari ai bolli doliari urbani (CIL. XV,1)*, Acta Inst. Rom. Finl. 11 (Roma 1987), nyligen recenserat av R. Frei-Stolba, *Gnomon* 63 (1991), s. 521–524. För hela den finländska insatsen inom tegelforskningen, och för synpunkter på vanliga vanföreställningar därom, se förf.:s kommande artikel i *HAik*.

Den romerska veteranen Lucius Poblicius' gravvård i Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln), tidigt 1. årh. e.Kr. Med en höjd på 14,60 m utgör monumentet huvudattraktionen i Römisch-Germanisches Museum i Köln. Gravvården restes i gränsområdet mot Barbariet (dvs. längs Limes), och utgjorde en handgriplig demonstration av romerskt herravälde. Poblicius' enhet, legio V Alaudae, förintades av dakerna år 86 e.Kr.

dan om att tyska forskare har hållit sig speciellt väl framme. Man undersöker systematiskt t.ex. gravvårdar, urnor, altaren och reliefer, som finns i tusentals i Italien och i provinserna. Resultaten berör allt från lokala konstantverkstraditioner till insikter i mellanskiktens ideologi,²⁸

²⁸ Bland färskare verk se t.ex. Kl. Fittschen & P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I* (Mainz 1983) med rec. av R.R.R. Smith, *JRS* 75 (1985), s. 212–215;

och betydelsen av statussymboler använda av ämbetsmän²⁹ eller yrkesmilitärer.³⁰ I samma veva har också vår Herman Gummerus' arbete om romerska hantverk avbildade inom konsten fått sin efterföljare.³¹

Inom den här konsthistoriskt inspirerade traditionen har Münchenprofessorn Paul Zanker skrivit *Augustus und die Macht der Bilder* (München 1987, eng. övers. 1988), där han diskuterar Augustus' medvetna utnyttjande av bilder för att stärka sin maktposition. Zankers bok är ett av 1980-talets mest inflytelserika arbeten inom den romerska historien.

Staden Rom, som av många skäl har en unik betydelse inom antikforskningen, har fått se sin historia skrivas om under det senaste decenniet. Delvis beror detta på nya utgrävningar sedan 1960-talet med förfinade metoder.³² Men i minst lika hög grad beror det på att arkeologer och historiker har tillgripit allt mer sofistikerade förklaringsmodeller, där resonemangen bygger på en kombination av arkeologi, filologi, historia, religionsvetenskap, och antropologi. Italienaren Filippo Coarelli är den obestridde mästaren, och hans tre monografier under 1980-talet har revolutionerat synen på Roms och den romerska statens utveckling sedan tidigaste tider. Diskussionen som Coarellis verk har genererat är långtifrån avslutad, och nya studier är att vänta.³³

D. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits* (Roma 1987) med kritisk rec. av M. Kajava, *Arctos* 22 (1988), s. 248–256; Fr. Sinn, *Stadtrömische Marmorurnen* (Mainz 1987) med kritisk rec. av H. Solin, *Tyche* 4 (1989), s. 147–169.

²⁹ Th. Schäfer, *Imperii Insignia – sella curulis und fasces. Zur Repräsentation Römischer Magistrate* (Mainz 1989).

³⁰ Se t.ex. Cl. Franzoni, "Habitus atque habitudo militis". *Monumenti funerari di militari nella Cisalpina Romana* (Roma 1987) och S. Rinaldi Tufi, *Militari Romani sul Reno. L'iconografia degli "stehende Soldaten" nelle stele funerarie del I secolo d.C.* (Roma 1988) med recensionerna av förf. i *Arctos* 23 (1989), s. 300–305.

³¹ G. Zimmer, *Römische Berufsdarstellungen* (Berlin 1982) att jämföra med H. Gummerus, 'Darstellungen aus dem Handwerk auf römischen Grab- und Votivsteinen in Italien', *Jahrb. Deutsch. Arch. Inst.* 28 (1913), s. 63–126.

³² T.ex. ett verk som G. Lugli, *Det antika Rom* (Malmö 1949) är nu föråldrat på många punkter, fastän det skrevs av en tidigare generations stora namn inom romersk topografi.

³³ För Coarellis böcker om Rom se *Il Foro Romano. Periodo arcaico* (Roma 1983), *Il Foro Romano. Periodo repubblicano e augusteo* (Roma 1985), *Il Foro Boario dalle origini alla fine della repubblica* (Roma 1988). Han väntas snart ge ut ett nytt arbete om Marsfältets topografi och historia. Naturligtvis står Coarelli inte oemotsagd, och många av hans mest vågade teorier kan knappast hålla streck; se t.ex. N. Purcell, 'Rediscovering the Roman Forum', *JRA* 2 (1989), s. 156–166.

Den romerska imperialismen – sextio år senare

Ett annat sätt att besvara frågan huruvida den romerska historieforskningen har "gått framåt" är att undersöka verk från olika tider. Ett handgripligt exempel utgör då den nya engelska reviderade översättningen av Emil Schürers klassiska verk om judarnas historia vid tiden för Kristi födelse.³⁴ Förutom att verket påminner om att judarna, kristendomen och Nya Testamentets miljö i högsta grad är en del av antikforskningen, visar de digra tilläggen till Schürers text av Vermes, Millar och andra, hur våra kunskaper i dag har tilltagit och förändrats.

Händelsevis finns ett annat utmärkt studieobjekt till hands, ifall man vill veta hur mycket en Romersk historia av t.ex. 1931 skiljer sig från en som skrivs 1991. Den välrenommerade *Cambridge Ancient History* håller som bäst på att komma ut i en andra upplaga. Tillgängliga i Helsingfors är i skrivande stund de nya upplagorna av volymerna VII och VIII, som behandlar Roms historia ända från begynnelsen och hela Medelhavsvärlden efter Alexander den Store fram till 133 f.Kr. (då Gracchernas reformpolitik inleddes).³⁵

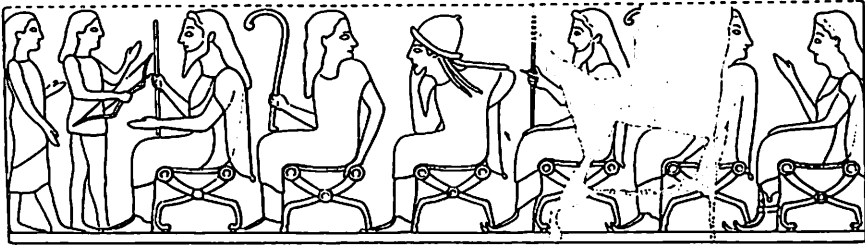
Uppläggningsen är fortfarande i stort sett densamma, politiskt-kronologisk; tyngdpunkten ligger på de politiska, sociala, och ekonomiska skeendena, vilket å andra sidan kanske måste förutsättas av den sortens referensverk som *CAH* strävar att vara,³⁶ och inte nödvändigtvis avspeglar forskningens preferenser idag.

Går man igenom innehållet i de enskilda kapitlen finner man emellertid skillnader och nya syner, byggande på nya rön och metoder, i flera frågor. Den tidigaste romerska historien är ett forskningskomplex som idag framstår i ett mycket annorlunda ljus. Som bakgrund finns etruskologins renässans, som satte in under 1960-talet, och i högsta grad har befruktat också forskningen kring Roms grundande och tidigaste histo-

³⁴ E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)* I–III (Edinburgh 1973–87), rev. o. utg. av G. Vermes, F. Millar m.fl.

³⁵ Den första utgåvan av *CAH* VII, *The Hellenistic Monarchies and the Rise of Rome* (Cambridge 1928) är att jämföra med den nya *CAH* VII.1, *The Hellenistic World* (Cambridge 1984) och *CAH* VII.2, *The Rise of Rome to 220 B.C.* (Cambridge 1989). Den gamla *CAH* VIII, *Rome and the Mediterranean 218–133 B.C.* (Cambridge 1930) har avlösts av *CAH* VIII, *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (Cambridge 1989).

³⁶ Inklämda på de 2075 sidorna finns endast fyra kapitel som uttryckligen behandlar annat än politisk, social eller ekonomisk historia, d.v.s. kapitlen 'Religion in republican Rome', 'Cultural, social and economic features of the Hellenistic world', ett kapitel om hellenistisk vetenskap, och 'Roman tradition and the Greek world'. Detta är helt i linje med den gamla upplagan, där tre kapitel behandlade dessa aspekter. Å andra sidan hänvisar utgivarna av *CAH*¹ till *The Cambridge History of Classical Literature* för närmare uppgifter på detta område.

Arkaisk terrakottarelief från Velletri nära Rom (ca. 525 f.Kr.). Avbildas en sittande gudaförsamling, avlidna förfäder eller styresmän med republikanska maktattribut i händerna? Ett exempel på det material och de frågeställningar forskningen kring det tidigaste Rom har att göra med.

ria.³⁷ En gemensam förklaring till dessa fenomen finns i den ökade arkeologiska aktiviteten i Italien.

En annan fråga som ställs i ett helt nytt ljus i *CAH* är romarnas erövring av världen, om vilken i första upplagan kunde sägas t.ex. "In the annals of mankind there is no more wonderful evolution than that of the premier city-state of Italy into the controller of the Mediterranean world".³⁸ (Byt ut "premier city-state of Italy" mot "thirteen colonies in northeast America" och "Mediterranean world" mot "whole world" för att bättre förstå satsens politiska biton.) Den romerska imperialismen har diskuterats ingående under 1980-talet, och en av förgrundsfigurerna i diskussionen, W. V. Harris,³⁹ står för kapitlet "Roman expansion in the west" i *CAH2* VIII. Hans sammanfattning "Roman society in this period was directed towards very regular, virtually annual, warfare, towards the expansion of Roman national power, and towards the material benefits which were part of successful warfare"⁴⁰ avspeglar en alltmer utbredd syn.⁴¹ Roms expansion ses mera sällan i det apologetiska ljus

³⁷ Ett symptom är den Andra Internationella Etruskologikongressen som sammanträdde år 1985, 57 år efter den första, arrangerad 1928. Se *Secondo Congresso Internazionale Etrusco* (Firenze 1985) I–III (Roma 1989) på över 1600 sidor.

³⁸ J. Wight Duff i *CAH* VIII (1930), s. 388.

³⁹ Se framförallt hans monografi *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.* (Oxford 1979).

⁴⁰ W. V. Harris i *CAH2* VIII (1989), s. 110; som jämförelse kan läsas B. L. Hallwards 'The Fall of Carthage', *CAH* VIII (1930), s. 466–484. Hallward gör sitt bästa för att finna acceptabla orsaker till Roms omotiverade tredje krig mot Karthago.

⁴¹ Se t.ex. J. A. North, 'The Development of Roman Imperialism', *JRS* 71 (1981), s. 1–9 och W. V. Harris (utg.), *The Imperialism of Mid-Republican Rome*, Papers & Monographs Amer. Academy in Rome 29 (Rome 1984).

(”försvarskrig”, ”indragen mot sin vilja”, etc.), som tidigare ofta påträffades.⁴²

I diskussionen om den romerska imperialismen har det hänt att uttalat politiska åsikter har legat bakom de vetenskapliga meningsskiljaktigheterna (marxismen var en ständig referenspunkt i imperialism-debatten, även om ingen förespråkade ett direkt övertagande av teoribildningen rörande 1800-talets imperialism). Numera tycks politik på den traditionella vänster-höger skalan höra till det förgångna, till 1960- och 70-talen. Andra ideologiska drivkrafter har stigit fram under 80-talet, och kan väntas bli starkare under 90-talet.

Kvinnorna och antiken

Amerikanskan Sarah B. Pomeroy är en av de kändaste personerna inom kvinnohistorisk antikforskning.⁴³ I ett färskt arbete daterar hon den moderna kvinnoforskningens början inom de klassiska studierna till ett temanummer utgivet 1973 av den amerikanska tidskriften *Arethusa*⁴⁴ (där f.ö. den välrenommerade klassikerprofessorn Charles Segal ofta skriver, upphovsmannen till ett annat 70-talsfenomen av bestående värde, manuskrivet till *Love Story*).

Pomeroy konstaterar, på basen av en översikt av internationella branschtidningar, att kvinnoforskningen på 20 år har blivit en del, låt vara liten, av vad hon kallar ”the mainstream of Classical Studies”, även om största delen av arbetena är ”traditionella historiska och litterära arbeten”.⁴⁵ En undersökning av den färskaste årgången av antikforskningens heltäckande bibliografi, *l'Année Philologique* (1989) bekräftar intrycket.⁴⁶

⁴² Studier av mera traditionell natur förekommer dock fortfarande. Ett sådant är t.ex. J.S. Richardson, *Hispaniae. Spain and the Development of Roman Imperialism 218–82 B.C.* (Cambridge 1986). Han ser huvudorsaken i både romarnas långdragna och blodiga erövring av den Iberiska halvön (ett antikt Vietnam) och i uppkomsten av 1800-talets kolonialvälden i ”the men on the spot” (s. 177). Se också A.N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1* (London 1984) (med grundlig recension av St. Podes, *Gnomon* 60, 1988, s. 36–41), och Sherwin-Whites recension av Harris (ovan n. 40), ’Rome the Aggressor?’, *JRS* 70 (1980), s. 177–181.

⁴³ Hennes bok *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity* (New York 1975) anses som det första vetenskapliga arbetet med ett feministiskt perspektiv inom antikforskningen.

⁴⁴ Se Sarah B. Pomeroy, ’The Study of Women in Antiquity: Past, Present, and Future’, *Amer. Journ. of Philology* 112 (1991), s. 263–268, spec. s. 263.

⁴⁵ Pomeroy (ovan n. 44), s. 264.

⁴⁶ Visserligen finns ingen rubrik för kvinnoforskning (de tematiska rubrikerna är ”traditionellt schematiska”: socialhistoria, religionshistoria, spel och fester, sport, o.s.v.), men

Utan tvekan har den antika kvinnoforskningen genomgått en snabb utveckling sedan 1973. Det finns allt färre vita fläckar på kartan att täcka, och allt flere områden och temata har fått sin första behandling i monografiform. En inhemsk översikt över antik kvinnoforskning från år 1987 kunde bygga hela framställningen på sex anglosaxiska monografier eller samlingsband från första hälften av 1980-talet.⁴⁷ Ett färskt och komprimerat översiktsarbete kring "Antik Kvinnoforskning" upptar över 40 sidor,⁴⁸ och en blick på *l'Année Philologique* visar att samlingsverk och monografier utkommer flitigt också utanför det anglosaxiska språkområdet.⁴⁹

Tyngdpunkten i den antika kvinnoforskningen har också förskjutits; något som ju är bekant från andra områden av kvinnohistorien. Från s.k. "eländesforskning" och ett ofta fåfängt letande efter kvinnoöden som skulle motsvara idealen hos de moderna emanciperade kvinnorna, har man gått över till att mera prosaiskt forska i hur kvinnors liv egentligen gestaltade sig. Kvinnans roll inom familjen, och familjen överhuvudtaget, är naturligtvis därför ofta ett centralt tema. Gillian Clark skriver i förordet till sin översikt:⁵⁰ "Some of the initial anger has evaporated. Feminist classical scholars have stopped apologizing for the absence of matriarchies (even in Minoan Crete),⁵¹ feminists, and ca-

under kapitlet "Histoire sociale, économique, administrative" för romartidens del var resultatet följande: under bibliografins nummer 11984–12254 fanns sammanlagt 274 arbeten. Könet för alla författare kunde inte identifieras, eftersom alla förnamn inte var utskrivna, men åtminstone 56 arbeten hade kvinnliga författare (ca. 20 %). Enligt rubrikerna koncentrerade sig 25 arbeten på frågor rörande kvinnor (inbegripet familjelivet), vilket är något under 10 %.

⁴⁷ P. Setälä, 'New Aspects of the History of the Family in Antiquity', *Scand. Journ. History* 12 (1987) s. 3–16 byggde på H. P. Foley (utg.), *Reflections of Women in Antiquity* (1981); A. Cameron & A. Kuhrt (utg.), *Images of Women in Antiquity* (1983); S. Humphreys, *The Family, Women and Death* (1983); J. P. Hallett, *Fathers and Daughters in Roman Society. Women and the Elite Family* (1984); S. B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra* (1984); och B. Rawson (utg.), *The Family in Ancient Rome* (1986).

⁴⁸ G. Clark, *Women in the Ancient World, Greece & Rome New Surveys in the Classics* 21 (Oxford 1989). Se nu också den synnerligen grundliga J.-U. Krause, *Die Familie und weitere anthropologische Grundlagen, Bibliographie zur römischen Sozialgeschichte* 1 (Stuttgart 1992).

⁴⁹ Se t.ex. *l'Année Philologique* 1989, s. 725–733.

⁵⁰ Clark (ovan n. 48), s. 2.

⁵¹ Jfr. den finländska doktorsavhandlingen av Kaarle Hirvonen, *Matriarchal Survivals and Certain Trends in Homer's Female Characters* (H:ki 1968), lovordad av S. Pomeroy i *Arethusa* 6 (1973), s. 132, som dock trodde att författaren var en kvinna.

reer-women in the ancient world, though there is still a tension between feminist hopes and scholarly principle”.

Liksom överallt inom kvinnoforskningen, finns det också inom antikforskningen en mera konventionell och en mera militant trend. Den senare kommer till uttryck hos Sarah Pomeroy, som är missnöjd med inslaget av undersökningar om kvinnor, och anser att också andelen kvinnliga forskare ännu är alldeles för liten inom antikforskningen. Hennes rekommendationer går i linje med de nya amerikanska trenderna om vad som är ”politically correct” i universitetslivet,⁵² och kan vara av allmänt intresse, eftersom de kan komma att prägla också våra universitet under 1990-talet (som 70-talist känner man igen tongångarna): ”One colleague suggested that editorial boards add to their guidelines for publication an evaluation of whether an article or book on any subject where it might be relevant had included a consideration of women and urged that references should encourage authors to take notice of this factor. Another aspect of affirmative action would be a recommendation to consider whether the work of women scholars had been cited where it was appropriate: we must take care lest they become a ’muted group’”.⁵³ Sarah B. Pomeroy hör knappast till denna sistnämnda kategori, men hennes omsorg om forskare som har svårt att komma till tals är förstås lovvärd.

Den romerska republiken. Döda vita mäns⁵⁴ historia

År 510 f.Kr. förjagades kung Tarquinius Superbus ur Rom, romarna började välja årliga ämbetsmän, och republiken var införd. Samtidigt i Aten: tyrannen Hipparchos mördad år 514 f.Kr.; hans broder Hippias gav sig av år 510. Först fem år senare skulle Kleisthenes lägga fram sina lagar. Visserligen hade Solon redan på 590-talet genomfört förbluffande demokratiska reformer. Men varken Sokrates, Sophocles, eller Herodotos var ens födda ännu år 510, och vad fanns det som a priori sade att

⁵² Om fenomenet, också kallat ”affirmative action” (till förmån för kvinnor samt etniska och sexuella minoriteter), se bl.a. den ambivalenta artikeln på Tredjesidan i *Folk Tidningen Ny Tid* 24.10 1991. Bland de mera radikala parollerna torde vara att avlägsna alla verk av ”döda vita män” ur kursfordringarna.

⁵³ Pomeroy (ovan n. 44), s. 267.

⁵⁴ För ”döda vita män” se not 52. Den som hyser tvivel beträffande det västerländska kulturarvets hudfärg, har förmodligen läst M. Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic roots of classical civilization* I–II (1987–90). De facto är de kontroversiella böckerna högst läsvärda, säger John Ray i sin recension i *TLS* 18.10 1991, s. 3f., dock allvarligt betvivlande teserna att egyptierna skulle ha gett upphov till den grekiska civilisationen, och att egyptierna skulle ha varit svarta till hudfärgen. För diskussionen om ”Black Athena” se även J. Gardner i *Class. Rev.* 41 (1991), s. 166f.

just Aten, och inte Rom, skulle ge upphov till västerlandets intellektuella tradition?

Så blev det i alla fall, och den allmänna uppfattningen, också bland romerska historiker, är ju att romarnas bidrag till vårt kulturarv består blott och bart i satiren eller den lössläppta komedin,⁵⁵ och i det juridiska tänkandet. Grekerna skapade allt annat, t.ex. filosofi, drama, historieskrivning,⁵⁶ och bildkonst, medan romarna tycks ha fuskat bort en bra inledning.

Vad var det då för fel på de tidigaste romerska konsulerna? Frågan är mera än tom retorik. Den för oss till ett av de intressantaste problemen i republikens tidiga och mellersta historia. Ifall det var något fel på Roms styresmän i början, så tycks vi veta exakt vilka de skyldiga var. Under Augustus' tid förevisades listorna på konsulerna ändå från 509 f.Kr. i sten; detta är de s.k. *Fasti Consulares*.⁵⁷ Hur kände romarna till vilka som varit konsul 500 år tidigare? Romerska s.k. "annalister" och andra historiker tog reda på sakerna när historieskrivning så småningom blev en del av romarnas intellektuella liv; man hittade material t.ex. i senatorernas privata familjarkiv och i prästernas bokföring. Detta betryggande (för senare tiders historiker) svar har forskarna på det hela taget gett sig tillfreds med sedan 1800-talet, när man på allvar började bearbeta personuppgifterna från Roms historia.

Republikens politiska historia har till en stor del skrivits utgående från den stomme som utgörs av ämbetsmannalistorerna. Man har studerat förekomsten av olika familjenamn bland republikens styresmän, kartlagt personernas liv så gott det går, och undersökt släktskapsförhållanden. Resultatet har blivit vad som kunde kallas "kollektiv biografi", eller för att använda en fackterm, "prosopografi". Att skriva historia på basen av uppgifterna om döda (mestadels vita) män (cf. not 52 ovan), är prosopografins syftemål.⁵⁸ Prosopografiskt inriktade forskare har kunnat måla upp bilden av en toppstyrd adelsrepublik, där några "politiska grupper" (*factiones*) med hjälp av sina underlydande och klienter helt behärskade den på ytan demokratiska statsapparaten.⁵⁹

⁵⁵ Se t.ex. J. Wight Duff i *CAH VIII* (1930), s. 393; U. E. Paoli, *Das Leben im alten Rom* (2. uppl. Bern 1961), s. 296–306.

⁵⁶ För historieskrivning på grekiska (Herodotos, Thucydides, Polybios och Prokopios), se nu H. Zilliacus, *Kleios väktare. Grekiska hävdatecknare* (Ekenäs 1991).

⁵⁷ Konsulerna, liksom de andra republikanska ämbetsmännen, finns redovisade i T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic I–III* (New York 1951–52 samt Atlanta 1986).

⁵⁸ För en översikt av den prosopografiska metodens styrkor och svagheter, se Chr. Bruun, 'Sir Ronald Symen tunnetuin lause – antiikin tutkimuksen kiistely koulukunta', *HAik* 1987, s. 105–118.

⁵⁹ Se framförallt M. Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik* (Leipzig – Ber-

Den nyare forskningen har ofta annorlunda utgångspunkter, och sysslar med andra frågeställningar. För det första har man slopat talet om politiska "partier" i republikens politiska liv. Maktkampen mellan olika individer och kretsar i Rom gestaltade sig inte såsom forskarna föreställde sig under slutet av 1800-talet och början av vårt sekel, inspirerade av sin samtids spirande partiväsen. Klientväsendets betydelse har också delvis överbetonats. I stället undersöker man t.ex. de olika kontrahenternas roll i "offentligheten", och demagogiska och/eller demokratiska inslag vid folkförsamlingarna.⁶⁰ Det är dock främst för den sena republiken som vi har källor för sådana detaljerade undersökningar av politiska skeenden.

Beträffande den romerska republikens tidigare skeden är siktet inställt på minst lika omvälvande frågor, om än av annat slag. På den inledande frågan "Vad var det för fel på de tidiga romerska konsulerna?" svarar t.ex. T. P. Wiseman i arbeten som uppsatsen 'Legendary Genealogies' att felet ibland är, att konsulerna helt enkelt inte fanns; de är fiktiva gestalter. Det finns all orsak att betvivla mycket av den romerska historieskrivningen; t.ex. listorna på konsulerna har utan tvivel påverkats av adelsfamiljers behov av ärofulla ättetavlor.⁶¹ I flere fall går det att i efterhand rekonstruera hur denna form av "historieförfalskning" har gått till. Denna kritiska approach till romarnas tradition, såsom den skrevs ned av dem själva (men hundratals år efter de påstådda händelserna) bygger förstås också på insikten att antik historieskrivning till sin karaktär var olik modern historievetenskap (med viss reservation för Thucydides och Polybios). Historieskrivningen var påverkad av det antika dramat och fyllde delvis samma funktioner som modern skönlitteratur.⁶²

Diskussionen kring vad som ska förkastas och vad som ska bevaras av romarnas egen historieskrivning är långtifrån avgjord ännu, i synnerhet som mot den kritiska linjen står en "källtrogen" inriktning, dit inte

lin 1912). Till försvar för Gelzer har senast trätt L. Burckhardt, 'The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts *nobilitas* and *homo novus*', *Historia* 39 (1990), s. 77–99.

⁶⁰ För Senrepublikens del (ca. 130–30 f.Kr.), se Chr. Bruun, 'Sisällissota Rooman historiassa', *HAik* 1989, s. 253–255 samt J. North, 'Democratic politics in Republican Rome', *Past & Present* 126 (1990), s. 3–21.

⁶¹ Wisemans 'Legendary Genealogies in Late-Republican Rome' är publicerad i samlingsvolymen *Roman Studies: Literary and Historical* (Trowbridge 1987). Denna bok föregicks av hans *Clio's Cosmetics. Three Studies in Greco-Roman Literature* (Old Woking 1979). Se också F. Millar, 'Political Power in Mid-Republican Rome: Curia or Comitium', *JRS* 79 (1989), s. 138–150.

⁶² Se t.ex. E. Gabba, 'True History and False History in Classical Antiquity', *JRS* 71 (1981), s. 50–62.

minst italienska forskare hör. Det är knappast bara nationaliteten som leder dessa till att ofta förespråka ett så ordagrant läsande av källorna som möjligt, med allt vad därtill hör av tidiga dateringar, sju romerska kungar och efterföljande fornstora konsulser. Viktigare är en stark påverkan av det arkeologiska materialet, som onekligen de senaste decennierna har gett tidigare oanade bekräftelser på att kultur på en hög nivå fanns vid Tiberns strand på ett tidigt stadium.⁶³

Kejsartiden – wie ist es eigentlich gewesen?

Den prosopografiska forskningen bearbetade till att börja med främst det biografiska materialet från republiken, men kejsartiden kom senare att utgöra det viktigare fältet. Efter många decenniers forskning är situationen nu den, att även om t.ex. det personhistoriska uppslagsverket *PIR = Prosopographia Imperii Romani (saec. I–III)* i sin andra upplaga har hunnit bara till bokstaven O (1. upplagan utkom 1897–98), så börjar det antika personmaterialet vara färdigt utforskat. *PIR* omfattar bara rikets högsta stånd, senatorer, riddare, och de mäktigaste kejserliga frigivna slavarna, men i otaliga andra undersökningar har forskarna kartlagt social- och yrkesgrupperna i det romerska riket kors och tvärs. Romerska censorer, officerare, läkare, lokala styresmän i Pompeii, tegelbruksägare, judar och syrier i den västra rikshalvan, högreståndspersoner med namnet Ulpius, de sista romarna (före undergången), romerska vattenverkstjänstemän (för att nämna bara de grupper där finländska forskare har bidragit),⁶⁴ för alla finns det sammanfattande undersök-

⁶³ Man har t.ex. svårt att hålla med Filippo Coarelli om att de gamla kungarna och deras regeringsperioder ska tas bokstavligt, cf. Coarellis 'Rom' i F. Braudel m.fl., *Medelhavet 1. Rummet och historien* (Värnamo 1990), s. 79–94. Skepticism avfärdas ofta som "hyperkriticism", vilken inte kan tas på allvar. Ett precedensfall för att avvisa dylika utländska forskares hypoteser finns. Som seklets största "hyperkritiska angrepp" på det gamla Roms urhistoria kan man betrakta den stora svenska arkeologen Einar Gjerstads omdateringsförslag, som skulle ha gjort hela Roms första historia mycket yngre: Rom "grundades" ca. 575, republiken infördes ca. 450 (se hans *Early Rome I–VI* (Roma 1953–73)). Numera är det klart att Gjerstad inte hade rätt.

⁶⁴ J. Suolahti, *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period* (H:ki 1955); dens., *The Roman Censors* (H:ki 1963); H. Gummerus, *Der Ärztestand im römischen Reiche nach den Inschriften I* (H:fors 1932); J. Korpela, *Das Medizinpersonal im alten Rom* (H:ki 1987); H. Solin, 'Kosin lääkärkoulu', *HAik* 1990, s. 291–303 spec. s. 302f.; P. Castrén, *Ordo populusque Pompeianus* (Roma 1975, 2. uppl. 1983); H. Solin, 'Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt', *ANRW* II.29,2 (1983), s. 587–789 + 1222–49; M. Väisänen, *Su una gens romana: gli Ulpii* (H:ki 1979); P. Setälä, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire* (H:ki 1977); J. Sundwall, *Weströmische Studien* (Berlin 1915); dens., *Abhandlungen zur*

ningar.⁶⁵ Antikforskningen är därmed i en specialställning när det gäller att undersöka frågor inom traditionell socialhistoria såsom social mobilitet, integrering av etniska grupper o.s.v., jämfört med den historiska utforskningen av nyare perioder, där det prosopografiska grundarbetet ofta fortfarande är ogjort, eller bara påbörjat.⁶⁶

Vad finns nu att göra i stället? Faktum är, att den under långa perioder tämligen fredliga kejsartiden är den period får vilken vi har de ojämförligt bästa källorna (även om den latinska litteraturens "guldålder" faktiskt inföll medan Senrepublikens värsta inbördes stridigheter utkämpades – paradoxalt eller inte?). Praktiskt taget alla de specialfrågor som berörs i denna översikt är sådana att de främst (kan) utforskas för kejsartidens del.

Vill man peka på någon större, allmän fråga som forskningen håller på med, så kommer vi tillbaka till frågeställningen i artikelns inledning: hur ska vi överhuvudtaget förklara "that still mysterious entity, the Roman Empire"? För att förklara hur världariket, omfattande vidpass 50 miljoner människor, höll ihop i hundratals år, behöver vi framförallt en analys av hur riket i *praktiken* fungerade – wie ist es eigentlich gewesen?

Detta forskningsfält har den senaste tiden visat sig fruktbart, och en mängd olika slags arbeten har utförts. Eftersom världariket hade ett klart centrum i Rom och i det kejsarliga hovet, är det inte förvånande att en referenspunkt utgörs av Fergus Millars *The Emperor in the Roman World*. Millar tar kejsaren som utgångspunkt och strävar genom en minutiös analys av vad man vet om kejsarens aktioner att belysa rikets struktur. En av slutsatserna som Millar drar är, att riket i vanliga

Geschichte des ausgehenden Römertums (H:fors 1919), s. 84–170 'Die letzten Römer'; Chr. Bruun, *The Water Supply of Ancient Rome* (H:fors 1991), s. 153–174, 207ff.

⁶⁵ En bild av forskningen fås också i en numera delvis föråldrad mellantidsrapport av en av prosopografins stora, H. - G. Pflaum, 'Les progrès des recherches prosopographiques concernant l'époque du Haut-Empire durant le dernier quart de siècle (1945–1970)', *ANRW* II.1 (1974), s. 113–135.

⁶⁶ Ett plock bland färska finländska arbeten baserade på prosopografiska studier omfattar t.ex. O. Lähteenmäki, *Colonia Finlandesa. Uuden Suomen perustaminen Argentiinaan 1900-luvun alussa*, Hist. tutkimuksia 154 (H:ki 1989); J. Niemelä, *Tunte maton ruotusotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sosiaalinen ja taloudellinen asema Satakunnassa*, Hist. tutkimuksia 157 (H:ki 1990); och John Strömbergs forskning kring studenterna vid H:fors Universitet, se "Studenterna" i M. Klinge et al., *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808* (Keuru 1988), s. 291–354 och i M. Klinge et al., *Kejsarliga Alexanders Universitetet 1808–1917* (Keuru 1989), s. 277–332. Kommentarer-na angående Niemeläs metod av P. Pulma, *HTF* 1991, s. 130 påminner om debatten rörande prosopografien inom den antika socialhistorien.

fall styrdes passivt. Kejsaren reagerade för påstötningar från undersåtar och landsdelar, men någon klar central politik fanns inte.

Mycket forskning är inspirerad av den syn man finner i *The Emperor* (och boken föregicks av en rad artiklar, där Millar sedan mitten av 1960-talet utvecklade sin syn),⁶⁷ men Millars bok har också fått motta kritik. Vid ett första påseende tycks boken främst kännetecknas av en massiv notapparat och ett ofantligt brett utnyttjande av de antika källorna. Var finns den teoretiska stommen och var blev analysen, frågar sig t.ex. Millars kollega (och antagonist) i Cambridge, Keith Hopkins, i en kritisk recension.⁶⁸ Eftersom Hopkins är en av banerförarna för en "sociologiserande" approach inom antikforskningen, är det klart att Millars utgångspunkt måste verka som ett rött skyнке, såsom den redovisades i en kanske alltför tillspetsad form i förordet: "to have contaminated (sic) the presentation of evidence from the Roman empire with conceptions drawn from wider sociological studies would precisley have destroyed whatever value this book may have for the comparative study of societies and institutions".⁶⁹

Faktum är emellertid att *The Emperor* varken saknar teoretisk helhetssyn eller syntes. Vad som växer fram ur den grundliga kännedomen av kejsartiden är en helhetssyn på imperiets struktur och sätt att fungera. Synen är givetvis annorlunda än t.ex. den som Mommsens *Römi-*

⁶⁷ Bland frågeställningar aktualiserade av *The Emperor*, vilka forskningen nu strävar att belysa, finns t.ex. den kejsarliga korrespondensen, dvs. i vilken utsträckning Rom blandade sig i provinsernas och lokalsamhällenas angelägenheter; se t.ex. St. Mitchell, 'Requisitioned Transport in the Roman Empire: a New Inscription from Pisidia', *JRS* 66 (1976), s. 106–131; Fr. Hoogendijk & P. Van Minnen, 'Drei Kaiserbriefe Gordians III an die Bürger von Antinoopolis', *Tyche* 2 (1987), s. 41–74; J. H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri* (Philadelphia 1989). En besläktad fråga gäller i vilken mån romarna höll sig med arkiv, se Ph. Culham, 'Archives and Alternatives in Republican Rome', *Class. Phil.* 84 (1989), s. 100–115; A. Mastino, 'Tabularium principis e tabularia provinciali nel processo contro i Galillenses della Barbaria sarda', *Epigrafia Juridica Romana* (Pamplona 1989), s. 45–62; F. Burkhalter, 'Archives locales et archives centrales en Egypte romain', *Chiron* 20 (1990), s. 191–216. Kejsarnas resor har behandlats av H. Halfmann, *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich* (Stuttgart 1986).

⁶⁸ K. Hopkins, 'Rules of Evidence', *JRS* 68 (1978), s. 178–186.

⁶⁹ F. Millar, *The Emperor in the Roman World (31 B.C. – A.D. 337)* (Worcester – London 1977), s. xii. Satsen ackompanjeras av följande: "In preparing the work I have rigidly avoided reading sociological works on kingship or related topics, or studies of monarchic institutions in societies other than those of Greece and Rome. I am perfectly conscious that this will have involved considerable losses in percipience, and unawareness of whole ranges of questions which I could have asked. None the less, I am confident that the loss in the opposite case would have been far greater."

sches Staatsrecht för fram, bl.a. för att den presenteras i en helt annan form, men den finns där, och få böcker under detta sekel kan göra anspråk på att ha presenterat något sådant.⁷⁰

I kritiken som riktades mot Millar påpekades också att han inte täckte alla dimensioner av kejsarens ställning i det romerska samhället, utan att den religiösa kulten och kejsarens ställning i förhållande till armén blev otillfredsställande belysta. Beträffande kejsarkulten har sedermera Simon Price kommit med ett värdefullt arbete.⁷¹ Kejsarens och den romerska arméns relation är däremot ännu ofullständigt analyserad;⁷² något förvånande, med tanke på att den som institution var den i särklass viktigaste under kejsartiden.

The Emperor och diskussionen kring boken visade att anammandet av modeller och influenser från t.ex. sociologi, antropologi, eller demografi inte är enda sättet att nå nya resultat. Men förvisso är nya metoder ett vanligt fenomen i dagens forskning, och ingalunda begränsat bara till Cambridge.⁷³ Det är också intressant att notera att det har blivit allt vanligare att dra paralleller till det kinesiska imperiet i dess olika faser vid undersökningar rörande den romerska kejsartiden.⁷⁴ En vacker dag kanske ingen forskare med självaktning längre publicerar någonting om kejsartiden utan referenser till andra förindustriella imperier.

⁷⁰ *The Emperor* gav också upphov till en bok av en känd tysk forskare där Millar kritiserades för att betrakta kejsarens styrelsesätt som alltför passivt, se J. Bleicken, *Zum Regierungsstil des römischen Kaisers. Eine Antwort auf Fergus Millar* (Wiesbaden 1982). Bleickens verk kallades "konstitutionalisternas svar" av M. Pani i *Gnomon* 56 (1984), s. 471.

⁷¹ S. R. F. Price, *Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor* (Cambridge 1984).

⁷² J. B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army* (Oxford 1984) var avsedd att fylla luckan, men boken fick ett delvis mycket kritiskt mottagande, jfr. recensionen av G. Alföldy, *Gnomon* 57 (1985), s. 440–446.

⁷³ För ett intressant applicerande av agro-klimatologiska modeller se P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Response to Risk and Crisis* (Cambridge 1988) med rec. av förf., *HAik* 1989, s. 262–264. För ett mindre fruktbart försök att tillämpa Immanuel Wallersteins ideer om "världssystem", se Gr. Woolf, 'World-systems analysis and the Roman Empire', *JRA* 3 (1990), s. 44–58.

⁷⁴ En föregångare i Finland var P. Bruuns *Asien möter Europa 200 f.Kr. – 500 e.Kr.*, Bra Böckers Världshistoria 3, (Höganäs 1983). För denna approach i internationell forskning se t.ex. R. P. Saller, *Personal patronage under the early Empire* (Cambridge 1982), s. 111–116 (Sung-perioden); K. Hopkins, *Death and Renewal* (Cambridge 1983), s. 186; P. Garnsey & R. P. Saller, *The Roman Empire. Economy, Society and Culture* (Trowbridge 1987), s. 20; R. Motomura, 'An Approach towards a Comparative Study of the Roman Empire and the Ch'in and Han Empires', *Kodai. Journ. of Anc. Hist.* 2 (1991), s. 61–69.

Slutligen kan nämnas, att en del av kejsartidens historia, nämligen senantiken, befinner sig i en viss specialställning, på grund av det intresse som den senaste tiden har riktats mot denna brytningsperiod i västerlandets historia.⁷⁵ Det är inte bara folkvandringarna, den nya religionens triumf och den gamla civilisationens undergång (eller omgestaltning) som av förståeliga skäl har inspirerat forskare i dagens Europa att söka parallellfenomen till sin samtid, utan också det faktum att området tidigare har försummats, och källorna därför kan bjuda på många fynd och oväntade upptäckter.

Religion och mytologi hos de "fantasilösa" romarna

Romarna var på många sätt ett enastående folk, så har det ofta hävdats inom forskningen. Vissa särdrag tycks vara till romarnas fördel, andra inte, vissa särdrag är i själva verket fiktiva, andra tycks hålla streck. Man kan t.ex. inte betvivla att romarna som första indoeuropeiska folk började använda släktnamn, ett nyttigt (och för historikern mycket viktigt) bruk som sedan under Europas medeltid igen kom av sig. Inte heller kan man betvivla att romarna erövrade hela världen, ett ganska unikt prov på militära och andra egenskaper. Vad man däremot kunde betvivla, även om det ibland hävdas (se ovan), är att den romerska satiren och folkhumorn är unik i världshistoriskt mått.⁷⁶

Bland de särdrag den romerska kulturen påstås uppvisa är tyvärr (åtminstone för en nyfiken eftervärld) också, att romarna inte hade någon egen mytologi. I Norden har vi både Kalevala och de skandinaviska asagorna, och vad hade inte de gamla grekerna! Men romarna var "unspesulative phantasielose Menschen", enligt Kurt Latte, författare till ett av standardverken om romerska religiösa föreställningar,⁷⁷ och vad man hade var lån från grekerna och klumpiga aetiologiska berättelser (t.ex. att staden Roma hade grundats av en man kallad Romulus).

Ett nytt verk av två kända brittiska forskare håller, bokens namn till

⁷⁵ Temat berörs kort i Chr. Bruun, 'Rooman rötösherrat vastuuseen!' (= rec. av R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (Binghamton N.Y. 1988)) i *HAik* 1990, s. 164–166.

⁷⁶ Åtminstone efter den moderna "offentlighetens" uppkomst på 1700-talet i England kan man dokumentera saken; se t.ex. A. Rynell, 'Some Political Nicknames in Caricatures under George III', *Studia Neophilologica* 14 (1941/42), s. 343–356 och I. McCallman, 'Unrespectable Radicalism: Infidels and Pornography in early 19th-century London', *Past & Present* 104 (1984), s. 74–110 för grov politisk humor och karikatyr.

⁷⁷ K. Latte, *Römische Religionsgeschichte* (München 1960). Citatet är från hans 'Über eine Eigentümlichkeit der italischen Gottesvorstellung', *Archiv f. Religionswiss.* 24 (1926), s. 244–258. På samma linje är en annan stor auktoritet, G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer* (2. uppl. 1912).

Apråpå folkslag och karaktärsdrag: "Romarna beslitade sig framförallt om tre saker, som grekerna försummade: de drog vägar, byggde akvedukter, och inrättade kloaker", konstaterade den antika geografen Strabon. Romantikens Romresenärer tog likaså stort intryck av akvedukterna; här har L. Rossini år 1823 avbildat den s.k. Neros akvedukt på Caeliuss-kullen.

trots, ännu tämligen fast vid denna gamla åsikt.⁷⁸ Men de får ett övertygande mothugg av Exeterprofessorn T. P. Wiseman, som i en omfattande recension pekar på rester av "infödda" italiska myter, som uppträder i olika former i både skriftliga och avbildande källor.⁷⁹

Inom detta fält finns mycket arbete att göra, och detsamma gäller för den romerska religionen. Vad som avses är den s.k. "statsreligionen", alltså Jupiter, Juno, Minerva och de andra gudarna, som i långa tider har ansetts vara bara bleka kopior av grekernas Olymp. Den grekiska religionen har under de senaste decennierna blivit föremål för ett livligt intresse (speciellt franska forskare som J.-P. Vernant, P. Vidal-Naquet m.fl. har utmärkt sig), men kanske just därför har utforskan-

⁷⁸ J. N. Bremner & N. Horsfall, *Roman Myth and Mythography*, Bull. of the Inst. of Class. Studies Suppl. 52 (London 1987).

⁷⁹ T. P. Wiseman, 'Roman Legend and Oral Tradition' (= rec. av Bremner & Horsfall), *JRS* 79 (1989), s. 129–137. Emot romarnas ofruktbarhet i mytologiska sammanhang talar också Th. Köves-Zulaufer i sin recension, se *Gnomon* 63 (1991), s. 168.

det av den traditionella romerska religionen legat i bakvatten. Inom den romerska världen har intresset däremot riktats mot mysteriereligionerna, t.ex. Mithraskulten, och mot kristendomen.

Ett nytt franskt arbete om Arvalbrödernas kultsamfund (instiftat av Augustus och reserverat för den högsta riksaristokratin),⁸⁰ av en engelsk recensent entusiastiskt hälsat som "one of the most important books on Roman religion ever written",⁸¹ pekar dock nu på att viktiga insikter står att utvinna också ur romarnas "statskult". John Scheid visar i sin bok att dessa "Romulus' bröder", som åt festmåltider tillsammans med den ganska obskyra gudinnan Dea Dia, och hyllade kejsaren och hans familj, var allt annat än en antik motsvarighet till "Stella Nylandensis".⁸² I ritualerna och de gemensamma måltiderna finner Scheid drag som påminner om offrandet och ätandet av kött i den grekiska religionen, samtidigt som "gudarnas närvaro" tydligt uppfattades på ett annat sätt i kejsartidens mera komplicerade och självmedvetna samhälle.

Konsten att läsa och skriva i antiken

Den tillfällige besökaren i Italien kanske speciellt kommer ihåg Pompeii och husväggarnas talrika målade valaffischer och andra dipinti eller graffiti (som facktermerna lyder för målade resp. inristade texter). Eftersom skrivandet var så utbrett t.o.m. i en liten landsortsstad som Pompeii, har det alltid legat nära till hands att anta att läs- och skrivkunnigheten var mycket utbredd bland romarna. Varför skulle vi annars ha att göra med flera hundra tusen inskrifter av olika slag, från alla delar av riket?

Men som inom alla intellektuella discipliner, så måste gamla sanningar omkullstörtas också inom antikforskningen. De senaste åren har det överraskande nog hävdats att människorna i det romerska riket till allra största delen var analfabeter. Härmed menas att människorna på sin höjd kunde skriva sitt eget namn, och att de läste mycket illa eller inte alls. Argumentet är uppbyggt kring paralleller till moderna lågt utvecklade samhällen.

Hela diskussionen om analfabetismens nivå hör egentligen till ett

⁸⁰ J. Scheid, *Romulus et ses frères. Le collège des frères Arvales, modèle du culte public dans la Rome des empereurs* (Rome 1991).

⁸¹ Se M. Beard i *TLS* 25.10 1991, s. 7. Mary Beard är medutgivare i ett färskt arbete, där man likaså ställer romersk religionsutövning i ett nytt ljus, se M. Beard & J. North (utg.), *Pagan Priests: Religion and Power in the Ancient World* (London 1990) med rec. av J. Liebeschuetz i *Class. Rev.* 41 (1991), s. 118–120.

⁸² Parallellen till Stella Nylandensis (en sammanslutning vars allmänna betydelse torde stå i proportion till läsarens kännedom därom) inställer sig vid en läsning av M. Beard, 'Writing and Ritual: A Study of Diversity and Expansion in the Arval Acta', *Papers Brit. School Rome* 53 (1985), s. 114–162.

större sammanhang, nämligen till frågan om den muntliga traditionens betydelse i äldre samhällen. Forskare betonar idag den muntlig traditionens betydelse som förmedlare av kulturella impulser på många håll, och inte bara för den klassiska antiken.⁸³ Specifikt för Rom kan man säga, att perspektivet har varit befruktande både för forskningen i den tidiga romerska republiken, och i den romerska religionen (jfr. ovan).⁸⁴ Diskussionen om läs- och skrivförmågan utgör ännu en dimension.

Ett axiom för t.ex. William V. Harris (vars bok *Ancient Literacy* är det hittills viktigaste debattinlägget, skriven med samma provokativa geist som hans verk om den romerska imperialismen)⁸⁵ är, att eftersom grundutbildningen i romarriket, efter vad vi vet (!), inte kan ha varit tillräckligt välorganiserad, så kan människorna följaktligen inte i någon större utsträckning ha innehaft läs- eller skrivförmåga. I vissa institutioner lärde sig dock människorna att läsa och skriva, speciellt i armén. Frågan är då: var läs- och skrivkunighet ett kriterium vid rekryteringen, eller undervisades rekryterna? Några tecken på sådan grundutbildning har man inte funnit.

Den nya tesen har gett upphov till en livlig debatt (vilket förstås var en av huvudskälen till de skarpa formuleringarna).⁸⁶ Arkeologerna pekar på de mycket talrika fynden av romerska skrivstift, *styli*. Andra forskare pekar på den stora mängden av vardagsföremål, keramikkräsl, blyetiketter mm., som alla har inskrifter av olika slag. Var det möjligt, att varje gång ett tvätterikvitto i det lilla samhället vid nuvarande Kalsdorf i Österrike skulle dechiffreras, så måste byäldsten tillkallas?⁸⁷

Vad ska man sedan säga om alla de tusentals kejsrerliga inskrifterna, lagdekreten och andra texterna som var placerade på synliga platser. Är det tänkbart att bara ett fåtal människor skulle ha kunnat läsa dem?

⁸³ För den grekiska världen finns den nyutkomna R. Thomas, *Oral Tradition and Written Records in Classical Athens* (Cambridge 1989). I sin recension ger Ø. Andersen, *Gnomon* 62 (1990), s. 673–677 en översikt över allmän forskning i muntlig tradition (s. 673). Se också temablocken "Oral/Écrit 1–2" i *Annales ESC* 43 (1988), s. 805–907 och 44 (1989) s. 925–1028. Man kan ännu peka på tidskriften *Oral History. Journal of the Oral History Society*, inne i sin 19. årgång 1991 (som dock koncentrerar sig på moderna tider).

⁸⁴ Se också bidragen i Gr. Vogt-Spira (utg.), *Studien zur vorliterarischen Periode im frühen Rom*, Scripta Oralia 12 (Tübingen 1989).

⁸⁵ W. V. Harris, *Ancient Literacy* (Harvard 1989), med positiv recension av t.ex. E. J. Kenney, *Class. Rev.* 41 (1991), s. 168f.

⁸⁶ Se bl.a. samlingsvolymen *Literacy in the Roman World*, JRA Supplementary Series 3 (1991).

⁸⁷ Hundratals nyligen funna små blyetiketter har publicerats av E. Römer-Martijnse, *Römerzeitliche Bleietiketten aus Kalsdorf, Steiermark* (Wien 1990). Texten på många av dem innehåller ordet *fullo*, d.v.s. "färgare" eller "tvättare".

Fastän det här argumentet kan tyckas vara ett av de främsta bevisen mot Harris' tes, så tillstöter här dock komplikationer.

En annan trend har nämligen gått ut på att undersöka skrivandets rituella funktion i det romerska samhället. Det tycks som om det ofta de facto inte alls var meningen att folk dagligen skulle läsa och konsultera de minutiöst ingraverade lagtexterna som fanns utplacerade inte bara i Rom, utan kanske också på torget i större eller mindre städer i riket. Vi vet att det ofta var en fysisk omöjlighet att läsa texterna, eftersom tavlorna var upphängda flera meter ovanför marken, medan bokstäverna kunde vara bara någon cm höga. Återstår att ge bruket en symbolisk och rituell förklaring: Roms makt manifesterades också på detta sätt, med för gemene man obegripliga föremål, som dock kunde ge ett konkret budskap, ifall uttolkare (ämbetsmän eller präster) fanns tillhands.⁸⁸

Men hur var det i Pompeii då, med alla valaffischer? Faktum är att de inte spelade någon stor roll, valen var ofta avgjorda på förhand, så att antalet kandidater svarade mot antalet lediga platser, säger somliga forskare. Andra bestrider, och använder Pompeii, nu som förr, som ett argument mot romersk massanalfabetism.⁸⁹

Internationella trender

Antikforskningen är i främsta hand ett europeiskt fenomen, men den inbegriper hela det anglosaxiska språkområdet, länderna kring Medelhavet och även länder i Sydamerika, liksom också Japan.⁹⁰ Som finländare befinner vi oss, för det mesta, på sin höjd i utkanten av de stora

⁸⁸ Se främst C. Williamson, 'Monuments of Bronze: Roman Legal Documents on Bronze Tablets', *Class. Antiquity* 6 (1989), s. 159–183. Det rituella i skrivandet har betonats även av Mary Beard i hennes 'Writing and Ritual' (ovan n. 83). Hela problematiken hör samman med frågan om s.k. "epigraphic habit" hos romarna, d.v.s. det kulturmönster som leder till en utbredd användning av skrift i offentliga sammanhang. För detta, se nu E. A. Meyer, 'Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: the Evidence of Epitaphs', *JRS* 80 (1990), s. 74–96.

⁸⁹ Att det hölls "fria val" för alla ämbetsmän hävdas i den nyaste undersökningen om valen i Pompeii av H. Mouritsen, *Elections, Magistrates and Municipal Élite. Studies in Pompeian Epigraphy* (Roma 1988), som argumenterar mot J. Franklin, *Pompeii: the Electoral Programmata, Campaigns and Politics* (Rome 1980). För Mouritsens bok, se recensionen av förf. i *Arctos* 24 (1990), s. 201–203.

⁹⁰ Antikforskningen omfattar i synnerhet Europa och den anglosaxiska världen. Klassiska studier i Latinamerika är koncentrerade till Argentina; se M. I. Rebelo Gonçalves, 'Portugal. La philologie classique', *La filologia greca e latina nel secolo XX* vol. I (Pisa 1989), s. 461–465 (Supplément. Brésil) och A. J. Vaccaro, 'Argentina e altri paesi ispanoamericani. La filologia greca e latina', *La filologia greca e latina nel secolo XX* vol. II (Pisa 1989), s. 663–667. I takt med det ekonomiska uppsvinget tycks de klassiska stu-

forskningstraditionerna, vilket på många sätt är till nackdel. En viss, om än klen, tröst är att vi kan iaktta det vetenskapliga livet delvis utifrån, och därför t.ex. kan försöka oss på att karakterisera de olika ländernas forskning (med uppenbar risk för att komma med missvisande generaliseringar).

Den internationella antikforskningen kan ses som en "landskamp" mellan fyra språkområden, engelska, tyska, franska, och italienska. Alla fyra språken är nödvändiga i branschen, och kommer så att förbli. Inget land kan uppnå total dominans inom den moderna forskningen, och varje land har faktorer som talar för att just dess språk ska leva kvar,⁹¹ bl.a. det faktum att metoder och forskningstygdpunkter varierar från land till land.

De senaste decennierna har medfört en oerhörd ökning av vetenskapliga arbeten i antikens historia. Den internationella bibliografien *l'Année Philologique* registrerar årligen betydligt över 10.000 bidrag. Det blir allt svårare att följa med forskningens utveckling. Nuvarande professorn i antikens historia i Cambridge, Keith Hopkins, skrev för några år sedan: "... learned journals publish many articles of almost unbelievable narrowness. The huge expansion in the number of periodicals in the last thirty years makes complete coverage of the secondary literature impracticable. The tradition must collapse. What will take its place?"⁹²

Det ligger något i vad Hopkins säger, men han är inte rättvis i sin bedömning, och går inte till grunderna med problemen. Det ökade antalet artiklar och böcker beror på flera faktorer: ett större antal studenter, i viss mån också ett ökat antal lärar- och forskartjänster, och givetvis västvärldens relativt goda ekonomiska situation och tillräckliga pappers-tillgång. Nu som förr vill studenter och forskare meritera sig genom att skriva artiklar. Somliga har kanske rentav någonting att säga. Vad ska urvalet för universitetstjänster annars bygga på?

För det andra är det fel att säga att forskningen allt mer koncentrerar

dierna tillta i Japan; se M. Kubo, 'Japan. Greek and Latin Philology', *La filologia greca e latina nel secolo XX* vol. II (Pisa 1989), s. 669–684 samt 'Bibliography for the Publications in 1989', *Kodai. Journal of Ancient History* 2 (1991), s. 71–76.

⁹¹ Engelskan är allmänt taget världsspråket, utom i Frankrike med dess särpräglade humanistiska forskningstradition. Det romerska riket uppstod i Rom, som är en obligatorisk "vallfartspunkt", där numera både forskare, museipersonal och gemene man talar italienska. Tysklands betydelse i det nya Europa avtar knappast. Även om den tyska forskningens betydelse nu är mindre än före andra världskriget (dock borde sextiotalet professorer i "Alte Geschichte", bara i den västra delen, väga tungt), så har den massiva instansen under förra seklet och under 1900-talet gjort att åtminstone utan passiva tyska kunskaper är, och förblir, antikforskaren hjälplös.

⁹² K. Hopkins, *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History* 2 (Cambridge 1983), s. 130 n. 14.

sig på små detaljer. Detta kan gälla för forskare i begynnelsestadiet, men det är sannerligen ingen brist på böcker med mycket vittfamnande teman. Detaljstudiet är f.ö. varken något som speciellt utmärker antikforskningen, eller något i sig själv negativt. Hopkins är känd för att avsky notapparater, men har utan tvekan fullt sjå med att utveckla ett alternativ till den rådande vetenskapliga praxisen att redovisa för källor och tidigare forskning.⁹³

Vissa reformer inom publikationsverksamheten skulle vara välkomna, men det skulle i sin tur förutsätta förändringar inom två stora universitetstraditioner, den franska och den tyska. När man ger sig till att läsa monografier i romersk historia, är det bra att minnas att för uppnåendet av den franska akademiska slutexamen krävs att ens *thèse d'état* uppfyller vissa kvantitativa fodringar. Det är jämförbart med tyngdlyftarnas intagande av anabola steroider, när ett ämne som kan avhandlas på 100 eller 200 sidor ofta fyller 800 sidor. Alla vet, att ingen någonsin läser sådana böcker.⁹⁴ Tyskarna å sin sida är tvungna att skriva en bok i romersk, och en i grekisk historia, oberoende av egna intressen, för att vara säkra på att bli "habiliterade" (få professorskompetens) i antikens historia. Böckerna publiceras, utan att man alla gånger är säker på att författaren har haft stora nyheter att komma med. Den anglosaxiska bokutgivningen ger intrycket av att vara mera läsarvänlig; som bekant trycker man inte automatiskt doktorsavhandlingar. I USA finns de på mikrofilm, i Storbritannien kan innehållet bearbetas för publicering i bokform eller som artiklar.

Vetenskapliga tidskriftsartiklar kan i viss mån sägas vara i nyckelrollen inom den romerska historieforskningen. Även om viktiga nya böcker utkommer i jämn takt, är det klart att antiken bjuder på färre "vita fläckar" än t.ex. medeltidshistorien eller den nya tiden, d.v.s. sådana fall där man kan behandla ett tema eller en grupp källor för första gången. Svårigheten att finna "vita fläckar" beror både på forskningens långa traditioner, och på dess internationella karaktär. När man väl bemästrar latin och gärna grekiska, och har ett hyggligt bibliotek, kan ämnet angripas lika lätt från Auckland, Ottawa eller Helsingfors.

Även om situationen inte kan jämföras med naturvetenskaperna (där ju monografier knappast mera publiceras), så sker nu en stor del av den

⁹³ Se i anslutning till detta M. Engman, 'Till fotnotens lov', *HTF* 1991, s. 256–263.

⁹⁴ Jfr. recensenten H. Galsterer i *JRS* 76 (1986), s. 201 om F. Jacques, *Le privilège de liberté* (Rome 1984) på 867 sidor: "Altogether, this could be one of the more influential books about Roman cities... except that, owing to its length, it runs some risk of not being read at all" och M. Beard i *TLS* 25. 10 1991, s. 7 om J. Scheid, *Romulus et ses frères* (Rome 1991) på 806 sidor: "Few people will read it, certainly not cover to cover. Nevertheless, it must still count as one of the most important books on Roman religion ever written".

dagsaktuella debatten i tidskrifterna, där man kan koncentrera sig på det nya och väsentliga och spara utrymme (i Finland har vi *Arctos. Acta philologica fennica*, som endast publicerar bidrag på de internationella kongressspråken). Tidskrifternas antal har under 1980-talet ökat markant. Framförallt värd att nämnas bland de nygrundade är *Journal of Roman Archaeology* (första årgången 1988), utgiven vid University of Michigan men underställd ett internationellt redaktionsråd. Tidskriften fyller en stor lucka, eftersom den framförallt vill presentera arkeologisk forskning på ett för andra forskare givande sätt, både i form av artiklar, och i form av mera omfattande "review articles".

Någon poänggivning av tidskrifterna i stil med vad som brukas inom naturvetenskaperna är mig inte bekant inom antikforskningen. Men branschfolket har givetvis en viss uppfattning om de olika publikationernas värde. Med risk för att bli beskylld för anglofili kan man säga att *Journal of Roman Studies* under de senaste decennierna har stigit fram som områdets främsta, även om vissa av recensionerna ibland kan vara väl mycket präglade av brittiskt snobberi, satir och lust till polemik. Den tyska *Gnomon* är avsedd enbart för recensioner, och har sedan gammalt ett grundmurat rykte. Den tämligen nya *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* har under 80-talet nått positionen som den främsta av de i Tyskland utgivna tidskrifterna. Med över 1000 sidor i året kan *ZPE* också garantera att bidragen publiceras utan större dröjsmål, vilket har bidragit till att tidskriften nu är antikforskningens kanske viktigaste debattforum.

Att det verkligen finns frågor som är värda att debattera inom den romerska historien, har denna översikt förhoppningsvis lyckats visa.

Varför svälter Sahel? Modern forskning kring Västafrika

HOLGER WEISS

I en forskningsrapport från år 1979 konstaterar den norske forskaren Tore Linné Eriksen att det ekologisk-historiska perspektivet inom Afrikaforskningen under de senaste åren gjort intressanta landvinningar och kommit med nya plausibla förklaringsmodeller.¹ Som Eriksen konstaterar, är det fråga om en infallsvinkel som beaktar lokalsamhällets och individens historia. Den stora frågan inom det ekologisk-historiska perspektivet är på vilket sätt ekologisk stress och politisk administration (under den koloniala tiden) har föranlett en kris inom det afrikanska jordbruket. Men – likaväl kunde man vidga frågeställningen till att omfatta det förkoloniala samhället d.v.s. ställa upp en komplex modell, där man söker identifiera socio-ekonomiska, ekologiska, politiska samt mentala defaktorer som påverkar lokalsamhället och den enskilda individens liv.

Den ekologisk-historiska frågeställningen är dock relativt ny. Sedan mitten av 1970-talet kan man tala om att de ekologiska aspekterna blev relevanta även inom den historiska Afrikaforskningen. Sedan dess kan man anse att det finns två huvudströmningar inom den historiska Afrikaforskningen.

Tidigare sysselsatte sig historikerna med frågan om den politiska statsbildningen. I ett tidigt skede av den historiska forskningen började man behandla kolonialtiden, antingen ur afrikansk eller europeisk synvinkel. Frågan om de nybildade afrikanska staternas modernisering och "nationbuilding" upptog historikernas intresse fram till 1970-talet. Ekologisk-historiska och historiska undersökningar om lokala/regionala socio-ekonomiska förhållanden var däremot fåtaliga.

Den traditionella forskningen lade tyngdpunkten på de politiska, so-

¹ Tore Linné Eriksen, *Modern African History: Some Historical Observations*. The Scandinavian Institute of African Studies, Research Report No. 55 (Uppsala 1979), s. 9. Eriksen hänvisar i sin artikel till den norske forskaren Helge Kjekshus bok *Ecology Control and Economic Development in East African History*, som kom ut år 1977 och sedan dess föranlett en debatt om det lyckliga kontra det efterblivna förkoloniala samhället i Tanzania samt kolonialismens inverkan på den fortsatta utvecklingen av samhället. Se bl.a. Juhani Koponen, *Famine, Flies, People and Capitalism in Tanzanian History: Some critical historiographical comments on works by John Iliffe and Helge Kjekshus* (Helsinki 1989).

ciala eller ekonomiska strukturerna och processerna i samhället, medan kritiken mot den utgår ifrån att man bör sammanbinda de olika faktorerna. Den traditionella forskningen kännetecknas oftast av en forskning "uppfifrån – nedåt", där man strikt har hållit sig till att analysera de olika företeelser eller händelser som bildar en större geografisk eller politisk helhet, d.v.s. en sedvanlig historisk infallsvinkel.

Kritiken av den traditionella forskningen utgår ifrån en omvänd infallsvinkel, d.v.s. "nedifrån – uppåt", man försöker att greppa samhället på dess egna premisser. Kännetecknande är för denna forskning att den bygger på tvärvetenskaplighet.

I det följande skall jag redogöra för forskningen kring torka och hungersnöd i Sahel, främst i Niger och norra Nigeria.²

Till den finländska Afrikaforskningens dilemma har hört att man specialiserat sig på ett fåtal regioner och länder i östra och södra Afrika. Däremot saknas ett mera omfattande och djupgående intresse för förhållandena i västra Afrika. Detta beror på att forskningen i Finland i hög grad dirigerats av den officiella statliga biståndspolitikens, vars tyngdpunkt ligger på östra och södra Afrika. Ett annat dilemma vad gäller den historiska Afrikaforskningen är att dess tvärvetenskaplighet nog har utvecklats vad gäller socio-ekonomiska förhållanden, medan ekologisk-historiska eller mentalhistoriska perspektiv än så länge anlagts i ringa grad.

Historiker, geografer och torkan

Den italienske historikern Alessandro Triulzi påtalar i en artikel historikernas ointresse (icke likgiltighet) för att analysera samhällstrukturerna i Sahel och visar på att torka och hunger är bestående företeelser i regionen.³ Triulzi lyfter fram två kännetecken för Sahelforskningen: frånvaron av en historisk analys hos merparten av de socio-ekonomiska undersökningar som gjordes i samband med torkan 1972/73 (1969–74) och historikernas ointresse för att undersöka Sahel- och Sudansavannen ur ett helhetsperspektiv, där även ekologiska och klimatologiska faktorer inbegrips i analysen.

Torkan i Sahel mellan åren 1969–74 samt hungersnödens höjdpunkt

² Framställningen bygger på Holger Weiss, *Torka och samhälle. En studie över individens och samhällets stressfaktorer i Niger och norra Nigeria under 1900-talet*. Opubl. avhandling pro gradu i allmän historia (Helsingfors 1991).

³ Alessandro Triulzi, 'A Lesson from History: The Long Duration of Hunger in Sahel', *Politica Internazionale* IV:2 (1985), s. 39–45. Triulzis tankegångar återspeglar Fernand Braudels och Annales-skolans historiesyn om de trögrörliga sambanden i samhället (les structures) och de länge oförändrade förhållanden (la longue durée), där just hungern och torkan uppfattas utgöra den oförändrade nämnaren i samhället.

år 1972/73 kom att bli en vändpunkt för Afrikaforskningen, framför allt för den historiska. Redan hungersnöden i Biafra hade spritt bilder av hungrande barn och ett ofattbart lidande, men den utlösande faktorn för "världssamvetet" blev torkkatastrofen i Sahel. Problemet med torka och hungersnöd blev dagsaktuellt och det skrevs en rad undersökningar, artiklar och böcker om torkans och hungersnödens orsaker och följder.

Författarna var nästan uteslutande icke-historiker, vilket innebar att artiklarna huvudsakligen behandlade det dagsaktuella läget, tiden före händelsen tedde sig irrelevant. Kännetecknande är att de flesta författarna under denna tid nog var medvetna om regionens historiska förflutna men aldrig problematiserade och analyserade detta.⁴ Även i Västafrika reagerade man mycket snabbt i forskarkretsar, den nygrundade tidskriften *Savanna* i norra Nigeria ägnade t.ex. ett helt numret åt att analysera torkan.⁵

Var historikerna ointresserade av tork- och hungersnödsproblematiken? I samlingsverken finns en och annan historisk artikel, som t.ex. Edmond Bernus artikel om torkan i Niger, där han förundrar sig över uppståndelsen på 1970-talet och påpekade att likande katastrofer har ägt rum tidigare i denna övergångszon, som kännetecknas av oregelbunden nederbörd.

Bernus, själv geograf, redogjorde för torrperiodernas förekomst på 1900-talet i Niger, och påtalade bl.a. nederbördsstatistikens opålitlighet samt att hungersnöd inte enbart berodde på torkan. T.ex. hungersnöden

⁴ D. Dalby & R.J. Harrison Church (ed), *Drought in Africa* (London 1973), även D. Dalby, R.J. Harrison Church & F. Bezzaz (ed), *Drought in Africa* 2. *Sécheresse en Afrique* (London 1977); M. H. Glantz (ed), *Drought in the Sahel* (New York 1975), M. Glantz (ed), *The Politics of Natural Disaster: the Case of the Sahel Drought* (New York 1976); J. Copans (ed), *Sécheresses et famines du Sahel, I-II* (Paris 1975); H. Schliffers, *Dürren in Afrika. Faktoren-Analyse aus dem Sudan-Sahel*. ifo- Forschungsberichte der Afrikastudienstelle 47 (München 1974). Dessa samlingsverk, förutom Schliffers bok, kännetecknas av att standarden på artiklarna är mycket varierande. I de flesta fallen är det frågan om analyser som gjorts utgående från bristfälligt material. Artiklarna kunde beskrivas som debattinlägg eller diskussionsunderlag, men ofta har de senare kommit att utgöra grund för den fortsatta diskussionen. Så har det t.ex. aldrig riktigt blivit klart hur många människor och hur mycket boskap som svalt ihjäl under hungersnöden (och om det var p.g.a. hungern eller bristsjukdomar).

⁵ *Savanna* 2:2 (1973). Tidskriften gavs ut av Ahmadu Bello universitetet i Zaria i norra Nigeria. Överhuvudtaget behandlades torkan och hungersnöden frenetiskt av ett flertal Afrikacentrerade tidskrifter. Man kan fråga sig om denna massiva behandling av ämnet lett till att bilden om situationen i Sahel blivit en stereotyp, ty nuförtiden sätts likhetstecken mellan Sahel och torka i alla möjliga sammanhang. T.ex. har den nu pågående torkan och hungersnöden i östra Afrika och Sudan kallats för Saheltorka, fastän torkan inte likå hårt drabbat västra Afrika i år (eller i fjol)!

år 1931 i västra Niger berodde främst på att gräshoppor förstörde grödorna. En annan historisk analys från denna tid av torka och hungersnöd är André Salifous artikel om samma hungersnöd.⁶

För historikerna var frågan kring torkans kausalitet mera ett klimatologiskt-naturgeografiskt problem och frågan kring hungersnödens orsaker och följder ett samhällsvetenskapligt problem. Även om historikerna inte var oberörda av den naturvetenskapliga debatt som fördes kring dessa frågor, kom historikerna inte att engagera sig i denna fråga desto mera. Men torkans och hungersnödens historiska orsaker har dock varit av intresse – för geografer. De viktigaste historiska analyserna över hungersnödens och torkans historia i Sahelregionen har gjorts av Michael Mortimore, Michael Watts och G. Jan van Apeldoorn.⁷

De geografisk-historiska analyserna har ifrågasatt klimatologiska och samhällsvetenskapliga förklaringar, som antingen har försökt bevisa regionens sårbarhet (p.g.a. kroniskt nederbördsunderskott) och befolkningens okunskap och missbruk av de existerande resurserna (p.g.a. överbetning, överbefolkning av boskap och människor och/eller felaktiga odlingsmetoder). I stället har man kunnat påvisa att människorna i regionen har kunnat reagera på stressituationer och även sökt förebygga dem. Däremot har den förändrade situationen under 1900-talet lett till ett vakuum bland lokalbefolkningen – de gamla metoderna fungerar inte längre, men nya metoder har inte framgångsrikt introducerats. Undersökningarnas gemensamma nämnare är att de vid sidan om en heltäckande analys även försöker komma med förslag till nyordning och förbättringar, i stället för de typiska analyserna, som endast kan uppmana till befolkningsbegränsning eller dömer regioner till evig misär.

Till skillnad från historiska analyser har de geografiska analyserna ett starkt samhälleligt engagemang. Torka och hungersnöd ses inte lösryckta ur sitt sammanhang, utan undersökningarna är för det mesta holistiska till sin natur. Speciellt den anglosaxiska forskningen har sedan slutet av 1970-talet kännetecknats av försök att bryta ensidiga faktor-

⁶ Edmond Bernus, 'Drought in Niger Republic', *Savanna* 2:2 (1973), s. 129–132. André Salifou, *When history repeats itself: the famine of 1931 in Niger*, *African Environment* 1:2 (1975), Special issue on the Sahelian drought, s. 22–48.

⁷ G. Jan van Apeldoorn, *Perspectives on Drought and Peasantry in Nigeria* (London 1981), Michael Watts, *Silent Violence. Food, Famine and Peasantry in Northern Nigeria* (Berkeley, Cal. 1983), Michael Mortimore, *Adapting to Drought. Farmers, Famines and Desertification in West Africa* (Cambridge 1989). Ett undantag är Finn Fuglestad, *A History of Niger 1850–1960* (Cambridge 1983), där han försöker utvidga den politiska infallsvinkeln till ett helhetsperspektiv. I sin undersökning integrerar han både socio-ekonomiska företeelser och sambandet mellan politiska och ekologiska/klimatologiska faktorer.

analyser av tork- och hungersnödsproblematiken. Därför är det förvånande, att inte historikerna i större uträkning behandlat detta problem. En god översikt över forskningen på 1980-talet om problemen i Sahel ges av Horst Mensching. I samma nummer av tidskriften *Die Erde* finns även tre analyser av hungersnödens och torkans historia i Sahel, som inte är skrivna av geografer utan historiker och etnologer. De visar på ett nytt intresse för frågorna kring torka och hungersnöd som en del av en pågående historisk process, som inte kan reduceras endast till nutiden eller till kringskurna frågeställningar.⁸

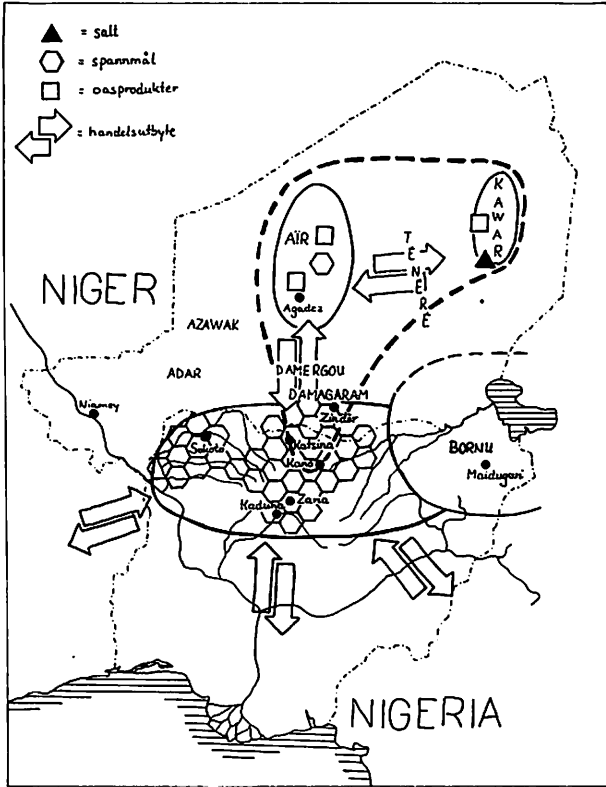
Historikerns uppgift blir att följa upp de historiska processerna bakom torka och hungersnöd medelst en integrerad forskning. Watts och Gerd Spittlers forskning visar att det inte går att greppa problemet endast ur en forskningstradition, utan hungersnödens kausalitet kräver en tvärvetenskaplig forskning, som beaktar problemets komplexitet. Debatten har lika mycket gällt om historikern överhuvudtaget kan utföra fördjupad forskning i det förkoloniala samhället i Afrika, som om u-landsforskningen borde bli en egen forskningsdisciplin. Frågan är om det skulle vara en utväg för geografen eller historikern ifall hans forskning inte längre bestäms utgående från de traditionella fackbundna värderingarna, utan utgående från den nya smältdegeln, som en u-landsdisciplin skulle innebära. Självklart finns här en fara för att olika undersökningar inte längre kan jämföras – europeisk hungerforskning versus afrikansk dito skulle beskriva samma företeelser, men förståelsen och analysen skulle kanske omöjliggöra en jämförelse? Dock är det föga troligt att Afrikaforskningen någonsin kommer att kunna bryta de vetenskapliga banden med den europeiska forskningstraditionen, därför måste man hitta en mellanväg.

Den ökenbaserade ekonomin

En av de första undersökningarna som försökte klargöra Sahelregionens historia och undersöka händelserna ur ett ekologisk-historiskt perspektiv var Lovejoys och Baiers undersökning om den ökenbaserade ekonomin (1975).⁹ Denna uppsats kan anses vara banbrytande för den historiska forskningen om hungersnöd och för förståelsen av centrala

⁸ Horst Mensching, 'Die Sahelzone – Probleme ohne Lösung?', *Die Erde* 116 (1985), s. 99–108; Peter Fuchs, 'Agrarsoziale Situation im Sahel', *Die Erde* 116 (1985), s. 169–175; Gerd Spittler, 'Dürren im Air – eine historische Analyse', *Die Erde* 116 (1985), s. 177–184; Stefan Brüne, 'Hungerkrise im Sahel: Natur- oder Sozialkatastrophe?', *Die Erde* 116 (1985), s. 185–195.

⁹ Lovejoy, P.E. & S. Baier, 'The Desert-Side Economy of the Central Sudan', *The International Journal of African Historical Studies*, VIII:4 (1975), s. 551–581.

Den ökenbaserade ekonomin (---) och den savannbaserade ekonomin (—). De båda ekonomierna kom i kontakt med varandra i Hausaland, staden Kano var en viktig handelsort för både tuareger och hausahandelsmän. Handeln över Sahara, som dirigerades av handelshus i Hausaland, men kontrollerades av tuaregerna i Air har inte märkts ut, ej heller riket Bornus handelssfär.

Sudans historia. Lovejoy och Baier frångick den gängse uppfattningen om att pastoralisterna (tuaregerna) var en destruktiv faktor för de bofasta jordbrukarna i norra Hausaland. I stället påpekade de att pastoralisterna och de bofasta var beroende av varandra och att tuaregernas överlevnadsstrategi utgick ifrån att de kunde dra sig tillbaka med sin boskap söderut till Sahel- och Sudansavannen (Hausaland). Lovejoy och Baier konstaterade att det fanns två olika ekonomiska system i centrala Sudan, dagens Niger och norra Nigeria före europeerna. Det ena omfattade Airregionen och norra Sahelsavannen, det andra södra Sahelsavannen

och Sudansavannen, d.v.s. Hausaland. Enligt Lovejoy och Baier levde de två systemen i symbios med varandra och utgjorde en integrerad ekonomi.

Den ökenbaserade ekonomin uppdelades av Lovejoy och Baier i två komponenter: ökenaktiviteterna och investeringarna i savannen. Tuargerna kontrollerade handeln mellan oaserna och saltgruvorna och det spannmålsproducerande Hausaland, dessutom ägde tuaregerna mark och byggnader i Hausaland (som odlades och övervakades av deras slavar). Tuaregernas överlevnadsstrategi byggde på specialisering, riskfördelning och rörlighet. Då Lovejoy och Baier undersökte Kel Adar- och Kel Azawaktuaregernas överlevnadsstrategier råkade Bilmakaravansens och Kanohandelns betydelse i skymundan, ty för dessa grupper var salthandlen inte en primär inkomstkälla. Trots detta framgick att även dessa grupper rörde sig över ett omfattande område, från Air till städerna i Damagaram (Zinder) och Hausaland (Kano, Katsina, Zamfara).

Intressant är Lovejoys och Baiers påpekande, att både nomaderna och de bofasta i Air och Hausaland hellre investerade i boskap än i odlingsmark. Detta berodde enligt Lovejoy och Baier på att boskapen kunde flyttas till nya betesmarker i fall av torka, medan odlingarnas skörd helt kunde utebli och därmed inte gav någon avkastning. En annan möjlighet för investeringar var städerna i savannregionen, där tuaregerna kom att bilda köpmanna- och slavenklaver. Framför allt slavenklaverna måste ha utgjort ett viktigt led i tuaregernas överlevnadsstrategi i det förkoloniala samhället – slavarna, bugaje (buzu) var bundna till sin herre och grupp. Tuareggruppen kunde vid en torka eller epidemi vika undan till sina jordegendomar i Hausaland och där invänta bättre tider.¹⁰

Baier har i senare artiklar spunnit vidare på temat kring tuareger och den ökenbaserade ekonomin. Tyngdpunkten för hans undersökning har varit kopplingen mellan Air – Damergu/Damagaram – Hausaland samt överlevnadsstrategierna i en region som ständigt hemsöks av torka. Baiers tes är att tuaregerna inte var hjälplösa offer och initiativlösa. Han pekar i sina undersökningar på logiska handlingssätt (mobilitet, diversifiering av boskapshjordarna, specialisering, handel, kontroll över produktionsförnödenheter). Nedbrytningen av detta system inleddes enligt Baier då regionen inlemrades i Frankrikes och Storbritanniens kolonialvälden under början av 1900-talet.¹¹

¹⁰ Lovejoy & Baier, s. 564–69.

¹¹ Stephen Baier, 'Economic History and Development: Drought and the Sahelian Economies of Niger', *African Economic History* 1 (1976), 'Trans-Saharan Trade and the Sahel: Damergu 1870–1930', *Journal of African History* 18:1 (1977), *A History of the Sahara in the 19th Century*, Boston Univ. Africa Studies Center (Boston 1978), 'Long-Term Structural Change in the Economy of Central Niger', i Swartz, B. K. & R. E.

Frågorna kring tuaregernas mobilitet och överlevnadsstrategier har behandlats utförligt av ett flertal antropologer och etnologer, främst Johannes Nicolaisen och H.T. Norris. Den tyske forskaren Spittler har kunnat reda ut en oklarhet, som den tidigare forskningen (förutom kanske Nicolaisen) ignorerade: vem gjorde vad bland de olika tuaregrupperna? Spittler påvisar att det rådde (och råder) en stor skillnad mellan de olika grupperna beroende på om de var hel- eller halvnomader, om de var engagerade i Bilmakaravanen, om de bodde i Air eller i Sahelsavannen.¹²

Baier och Lovejoy beskrev tuaregernas överlevnadsstrategier i allmänhet, men däri ligger även bristen i deras verk. I Baiers huvudarbete, *An Economic History of Central Niger* (Oxford 1980) sammanband han Airregionens och Damagarams historia och påvisade förtjänstfullt interaktionen mellan dessa två regioner. Både de politiska och ekonomiska förhållanden pekar på att pastoralister och bofasta/handelsmän inte levde i konkurrens, utan i symbios med varandra. Lovejoy sammanfattade sina forskningsrön gällande centrala Sudan en minutiös undersökning om saltproduktionen och -konsumtionen i centrala Sudan.¹³ Lovejays bok är än mer än Baiers ett tvärvetenskapligt försök att greppa en process, hans studie ansluter sig till en rad studier om den prekoloniala, koloniala och postkoloniala saltindustrin i Niger och norra Nigeria. Dessa studier är dock ett resultat av 1980-talets forskningsklimat, som mera än tidigare fokuserade forskningsintresset på frågor kring det unika versus det typiska, forskning på lokal och regional nivå versus forskning på nationell och makronivå, infallsvinkel nedifrån-uppåt versus uppifrån-nedåt. Gemensamt för den "alternativa" Sahelforskning har varit att den genom sin tvärvetenskaplighet ville greppa, förklara och

Dunnett, *West African Culture Dynamics: Archaeological and Historical Perspectives* (The Hague 1980).

¹² Johannes Nicolaisen, *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg*, Nationalmuseets skrifter, Etnografisk Raekke IX (Odense 1963); H.T. Norris, *The Tuaregs. The Islamic Legacy and its Diffusion in the Sahel* (Warminster 1975); Gerd Spittler, *Dürre, Krieg und Hungerskrisen bei den Kel Ewey* (1900–1985) (Stuttgart 1989). Nicolaisens avhandling är standardverket om Kel Ahaggar och Kel Air, men han behandlar främst helnomadernas (pastoralisternas) liv och leverne. Norris verk innehåller en mängd insamlat muntligt och skriftligt material på tamajegh; förutom islams spridning behandlar boken även Airregionens historia. Spittlers bok behandlar Kel Ewey, som bor i Air, men är halvnomader (agropastoralister), som vid sidan om boskapsskötseln även idkar trädgårdsskötsel i oaserna. Kel Eweys kameler utgör huvudparten av Bilmakaravanen (saltkaravanen).

¹³ Paul E. Lovejoy, *Salt of the Desert Sun. A History of Salt Production and Trade in the Central Sudan* (Cambridge 1986).

förstå, medan den traditionella forskningen har tecknat upp och redovisat för skilda processer och företeelser.

Det unika versus det typiska

Diskussionen kring torka och hungersnöd kännetecknades på 1970-talet av att man diskuterade problemet som om det aldrig tidigare skulle ha förekommit torka i regionen. Skriftserien *Arid Zone Research*, som gavs ut av UNESCO på 1950- och 1960-talet, behandlade nog Sahel, men inte som ett huvudtema, medan UNESCO-skriftserien på 1970-talet, *Man and Biosphere*, *MAB Technical Notes*, ingående behandlade Sahel ur geografisk, sociologisk och ekologisk infallsvinkel.

I den vetenskapliga litteraturen har Afrikas ekologiska och därtill relaterade problem tagits upp sedan 1920-talet. Redan under 1930- och 1940-talet fördes den första debatten kring ökenspridningsfenomenet, men problemet råkade i skymundan på 1950-talet, under moderniseringens och den uppvaknande nationalkänslans yra. Diskussionen på 1930-talet gällde huvuvida Sahara höll på att sprida sig, eller om det var fråga om en mera invecklad process, där man inte kunde bekräfta ökenspridningen. De framför allt engelska farhågorna resulterade i att en brittisk-fransk undersökningskommission företog en grundlig naturgeografisk inventering, som inte kunde finna klara bevis på ökenspridning.¹⁴

Diskussionen på 1930-talet återspeglar senare tiders försök att greppa problemen i Sahel utgående från europeiska förklaringsmodeller. Stebbing var lika bekymrad för ökenspridningen år 1935 som forskningen har varit det på 1970- och 1980-talet. Men frågan om ökenspridning – desertifikation – är och har varit omtvistad.

Historikerna var som konstaterats sena med att intressera sig för frågor kring torka och hungersnöd i Sahel. Därför har även merparten av de historiska undersökningarna utförts av geografer, antropologer eller etnografer. Tyngdpunkterna i den ekologisk-historiska Västafrikaforskningen har legat på de demografiska förhållanden och dessas relation till de tillgängliga resurserna, den agrikulturella ekonomin, d.v.s. jordbruksförhållanden, tillgången till odlingsmarker samt statens för-

¹⁴ G. T. Renner, 'A Famine Zone in Africa: The Sudan', *Geographical Review*, XVI (1926), s. 583–596; E. P. Stebbing, 'The Encroaching Sahara: The Threat to the West African Colonies', *Geographical Journal*, 85:6 (1935), s. 506–524; Brynmor Jones, 'Desiccation and the West African Colonies', *Geographical Journal*, XCI:5 (1938), s. 401–423; F. R. Falkner, 'Die Trockengrenze des Regenfeldbaus in Afrika', *Petermanns Mitteilungen* 84 (1938), s. 209–214; L. Dudley Stamp, 'The Southern Margin of the Sahara. Comments on some Recent Studies on the Question on Desiccation in West Africa', *Geographical Review*, XXX (1940), s. 297–300

hållande till jordbruket. Andra forskningstemata har varit frågor kring torkans, hungerns och sjukdomarnas inverkan på samhället. Under den senaste tiden har även själva begreppet "utveckling" kommit att bli omdebatterat – huruvida utveckling och exploatering är olika sidor av samma sak eller om utveckling är negativ/positiv i sig själv. De tidigare frågeställningarna har kretsat kring slavhandeln över Atlanten och Sahara, afrikanernas motstånd mot eller kollaboration med kolonialismen samt undersökningar om kolonialismens väsen, inverkan och följder. För västra Afrikas del betydde detta att det förkoloniala stadssamhället kom att undersökas liksom statsbildningarna under denna tid.

Den ekologisk-historiska eller tvärvetenskapliga infallsvinkeln har inte åsidosatt den traditionella forskningen. Grovt taget kan man säga att den traditionella forskningen oftast behandlar ett problem som en typisk företeelse medan kritikerna vill se det unika. Forskning kring det typiska strävar efter att förenkla och kristallisera en förklaringsmodell, så att den blir jämförbar med annan forskning. Den ekologisk-historiska forskningen strävar efter att undersöka en företeelse, som antingen är unikt eller "alltid närvarande". Det unika blir med nödvång en företeelse på lokalnivå, t.ex. hungersnödens inverkan varierar från region till region beroende på den regionala fördelningen av nederbörd, tillgången på spannmål, vatten för bevattningsanläggningar, de socio-ekonomiska förhållandena i en by eller en region (förekomsten av tiggare och fattiga/rika). Egentligen är även en studie på lokalnivå för omfattande för att undersöka ekologiska faktorerers inverkan och omfattning, för det mesta är en forskare tvungen att gå ned på hushållsnivå för att kunna klargöra den sociala differentieringen i ett samhälle. Orsaken till hunger i familj A är kanske inte fattigdom i sig utan att familjens överhuvud ligger sjuk, familjen har för få barn (för litet arbetskraft i jämförelse till åkerarealen) o.s.v.

Skillnaden mellan den traditionella forskningen och den ekologisk-historiska infallsvinkeln kommer även fram i de studier, som producerats under de senaste tjugo åren. Den traditionella historiska forskningen har genomgående behandlat de olika fenomenen ur ett nationellt perspektiv, historien spelade ju i Afrika en viktig roll under "nationbuilding"-fasen under 1960-talet. Denna forskning har haft svårt att tränga ned på regional och lokal nivå, utan har i stället begagnat sig av en analys medelst en stikt historisk metod, som inte har kunnat godkänna avvikelser. Så kännetecknas de båda huvudverken om Afrikas historia, *Cambridge History of Africa* och UNESCO:s *General History of Africa* av att de endast tar upp regionala och lokala företeelser för att bekräfta en allmän (typisk) tendens eller företeelse.

Den ekologisk-historiska infallsvinkeln har inte presterat några större nationella eller övernationella analyser och förklaringsmodeller. Även om de klimatologiska undersökningarna utgår från ett makroperspektiv,

så måste den tillgängliga informationsmängden brytas upp i mindre komponenter för att kunna användas i en analys. Den ekologiska-historiska forskningen är oftast ett samspel mellan en holistisk analys och en ackumulering av undersökningar på lokalplan (det unika).

Torka

I Lovejoys och Baiers undersökning om den ökenbaserade ekonomin fanns även ett av de första försöken att sammanställa en kronologi över torka i centrala Sudan. En mera utvecklade kronologi över torka och hungersnöd i centrala Sudan presenterades av Watts i en undersökning om förhållandena i norra Nigeria. Kännetecknande för dessa kronologier är att uppgifterna om torkans och hungerns intensitet är relativt exakta för 1900-talet, medan uppgifterna fram till 1800-talet endast visar en trend och oklara konturer.

Svårigheten med att uppställa exakta kronologier beror på att de tillgängliga källorna varierar från region till region. I en krönika kan torkan och hungersnöden vara väl dokumenterad, medan dess frånvaro i en annan väcker nya frågor. Så redogör t.ex. Bornu-krönikan relativt utförligt för torka mellan 1600- och 1800-talen, medan Zamfara-krönikans enda omnämnande av hungersnöd är från år 1896, då emiratet Zamfara låg i krig med staden Bakura.¹⁵

Trots dessa brister är det av stor vikt att torkans historia i Sahelregionen kartläggs. Undersökningarna på 1970-talet har lidit av att man granskade torkan i ett alltför kort tidsperspektiv, mycket beroende på att man inte hade tillgång till kvantitativt material. Forskare som följde en europeisk forskningstradition och ville kvantifiera den afrikanska torkan har blivit besvikna, det finns ingen möjlighet att konstruera en seriell historia från tidig medeltid fram till dagens värld. Utvägen ur detta dilemma har varit tvärvetenskapligheten. I stället för att undersöka den kvantitativa förändringen har forskarna lagt tyngdpunkten på den

¹⁵ Det finns flera översättningar av Bornu-krönikan, den tidigaste är troligen O. Blaus 'Chronik der Sultane von Bornu', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 6:3 (1852), s. 305–330. Det är Heinrich Barths insamlade text som Blau har översatt. Barth har sedermera även översatt krönikan och publicerat dem i sin *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Zentral-Afrika in den Jahren 1849 bis 1855*, Band 1–5 (Gotha 1857–58). Översättningar av Bornu-krönikan och andra kronologier finner man i H. R. Palmer, *Sudanese Memoirs* I–III (1:a uppl. 1928, ny uppl. 1967 London) och H. R. Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan* (London 1936). Zamfara-krönikan finns publicerad i Kurt Krieger, 'Zur Geschichte Zamfara', *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Orientalforschung, Veröffentlichung Nr 26. Afrikanistische Studien*, Hrsg. von J. Lukas (Berlin 1955).

kvalitativa förändringen. På detta sätt har Lovejoy, Baier och Watts kunnat kringgå naturgeografernas och klimatologernas dilemma.

Frågan gäller inte längre hur nederbörden fördelade sig, dess variation och intensitet under normala år, utan avvikelserna. Frågan om det normala, det vanliga, är en absurd fråga, av intresse för statistikern, men utan större relevans för Sahelforskningen. Historiografiskt är problemet om vad som är normalt intressant, ty på 1930-talet trodde forskarna att det normala var ökenspridning och minskad nederbörd, på 1940- och 1950-talet utgick forskarna och kolonialadministrationen ifrån att de våta åren skulle fortsätta och att torrperioden mellan 1910- och 30-talet var av övergående natur. Efter 1970-talet har forskningen ånyo blivit övertygad om att trenden i Sahelregionen går mot torrare tider, de fuktiga åren i mitten på århundradet uppfattas som ett undantag...Hela diskussionen uppstod endast p.g.a. att man utgår ifrån det statistiska normalvärdet och glidande medelvärden för 1900-talet.¹⁶

Klimatologer har försökt identifiera huruvida torkan följer en bestämd rytm eller cykel, men frånvaron av adekvat material har gjort antaganden mycket bristfälliga. Iakttagelser av förändringen av Tchadsjöns vattennivå visar på mycket kraftiga fluktuationer, både på längre och kortare sikt. Men problemet kvarstår: varför visar sjön en hög vattennivå på 1600-talet, då krönikorna talar om torka och hungersnöd? Problemet med den klimatologiska forskningen är att den endast kan greppa problemet ur ett makroperspektiv i o.m. att det inte finns några iakttagelser på mikronivå.¹⁷

¹⁶ En god introduktion i Sahelregionens nederbörd- och torkproblematik ges av Richard W. Katz och Michael H. Glantz, 'Rainfall Statistics, Droughts, and Desertification in the Sahel, i Michael Glantz' (ed), *Desertification, Environmental Degradation in and around Arid Lands* (Boulder, Col. 1977). Framför allt under Saheltorkan 1972/73 gällde frågan hur omfattande torkan var och hur mycket den skiljde sig från tidigare torka, bl.a. den stora torkan år 1913/14. I o.m. att det finns meteorologiska data från vissa orter från västra Afrika har A.T. Grove kunnat sammanställa uppgifter och rita en approximativ karta över isohyeternas förskjutning i Nigeria år 1913. Denna karta påvisar en kännbar fluktuation av isohyeterna, och man kan anta att skillnaderna mellan nederbörden mellan ett "normalt" år och ett torkår (250 mm) inte var ett undantag. A. T. Grove, 'A Note on the Remarkably Low Rainfall of the Sudan Zone', *Savanna* 2:2 (1973).

¹⁷ J.S. Ogontoyinbo, 'Climatic Variability and Food Crop Production in West Africa', *Geojournal* 5:2 (1981), s.139-150; Sharon E. Nicolson, 'Climatic Variations in the Sahel and other African Regions during the Past Five Centuries', *Journal of Arid Environments* 1 (1978), s.3-24

De bortglömda: de fattiga, de sjuka och de hungrande

All ny forskning om Sahel är inte ekologisk. I den historiska Afrika-forskningen finns försök att söka efter de bortglömdas historia, de fattigas, de hungrandes och de sjukas historia. Denna 'historia nedifrån' kan även ses som en kritik mot den traditionella historieforskningen, som tecknar upp statens och den härskande klassens historia.

Tidigare forskning kring den bortglömda befolkningen har, om man alls har bemödat sig att forska efter dess existens, inlemmats i diskussionen kring kolonialismens för- och nackdelar. Som en särskild befolkningsgrupp har slaverna och deras samhällena undersökts, både ur historisk, antropologisk, marxistisk och "liberal" synvinkel. Denna forskning finns väldokumenterad i de flesta översiktsverken om Afrikas historia, varför den här kan lämnas åt sidan.

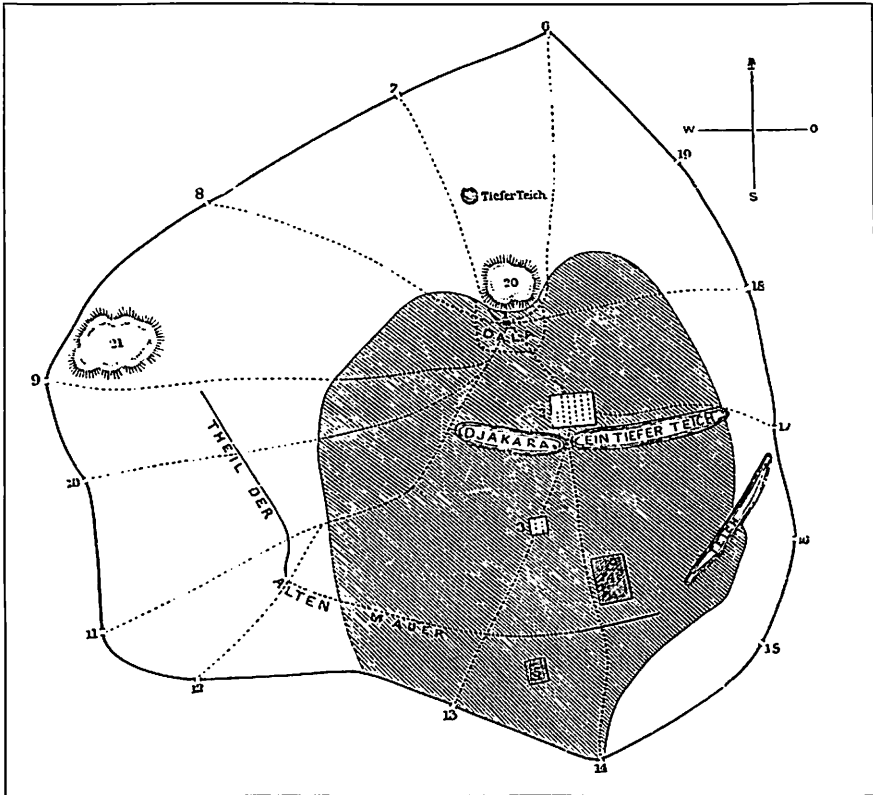
Intresset för den "osynliga massan", den del av befolkningen som har varit osynlig för att den inte nämns i rapporter, och dess historia förblir okända för en historiker ifall han stirrar sig blind på kolonialrapporter. Frågan har tidigare mest intresserat sociologer och folklivsforskare, den första allmänna historiska översikten över de fattigas historia i Afrika utkom först år 1987, flera årtionden efter att den europeiska socialhistorien inlett sin identifiering av fattigdomen i Europa.¹⁸

John Iliffes bok ger en allmän översikt över fattigdomens historia, dess orsaker och följder samt vilka befolkningsgrupper som har drabbats och hur de har kunnat avvärja fattigdomen. Iliffe har delat fattigdomen i två huvudgrupper: konjunkturbunden fattigdom och strukturellt betingad fattigdom. För Afrika har framför allt den senare formen varit aktuell. Den har drabbat (ensamstående) kvinnor, unga, gamla, sjuka och utstötta. Fattigdomens orsak har inte enligt Iliffe varit bristen på jord i det förkoloniala samhället utan bristen på arbete, medan befolkningstrycket i vissa regioner under 1900-talet har lett till att fattigdomens orsaker även måste sökas i bristen på odlingsmark. Fattigdomen i Afrika är och har varit absolut, endast i det postkoloniala urbana samhället kan man identifiera tendenser till relativ (ny)fattigdom.

Iliffes verk är inte det första försöket att teckna upp de fattigas liv och leverne. Boken om de fattigas historia är en typisk mellanfas mellan den traditionella forskningen och ett försök av att komma vardagen in på livet. Tidigare undersökningar om fattigdomen i Afrika har varit samhällsinriktade och forskat i den synliga fattigdomen. I viss mån har det funnits försök att bryta mot detta. Man kan skilja mellan två forskningsinriktningar, den ena lägger tyngdpunkten i den socio-ekonomiska ramen, den andra har forskat i mentaliteter.

Polly Hills undersökningar har varit banbrytande för fattigdoms-

¹⁸ John Iliffe, *The African Poor. A History* (Cambridge 1987).

Heinrich Barths karta över staden Kano i Hausaland, norra Nigeria. Staden Kano uppvisade en typisk stadsstruktur för Sudansavannen, ett tätbebyggt område som endast upptog hälften av ytan innanför murarna. Träsket på stadsområdet var både till välsignelse och besvär – de var malariahärdar som gisslade befolkningen. Siffrorna på kartan hänvisar till marknadsplatser (2–3), palats (4–5) och stadsportarna (6–19). (H. Barth, *Reisen und Entdeckung in Nord- und Central-Afrika, Zwewiter Band. Gotha 1857*).

forskningen i Hausaland i norra Nigeria. Hon har i sina antropologiska verk på ett genomgripande sätt spårat upp både fattiga och rika i Hausaland och därmed kunnat teckna upp en mycket brokig bild av småbrukarnas materiella värld i Hausaland.¹⁹

¹⁹ Polly Hill, 'Hidden Trade in Hausaland', *Man* 9:3 (1969), *Rural Hausa, A village and a setting* (Cambridge 1972), *Population, Prosperity and Poverty. Rural Kano 1900 and 1970* (Cambridge 1977).

I själva verket är en undersökningen om förhållanden i Afrika förr eller senare tvungen att ta ställning till fattigdomen, något som man i den historiska forskningen dock har försummat. Fattigdomen, de socio-ekonomiska ramarna i ett samhället och de med fattigdomen förbundna mentala och kulturella föreställningarna är en av de huvudsakliga orsakerna bakom problemen i Sahelregionen. Diskussionen kring fattigdomens kausalitet har förts av forskare, som kritiserat både den gällande synen att de fattiga får skylla sig själv och att fattigdomen är ett "irreversibelt problem". Bland de många undersökningarna kan nämnas G. Jan van Apeldoorns och Michael Watts undersökningar om torka och hungersnöd i norra Nigeria.²⁰

Forskarna såg inte fattigdomen som ett särskilt problem, utan som en del av en större helhet. Hill beskrev en fattig som en småbrukare som "inte hade tid att idka jordbruk", utan måste arbeta som säsongarbetare eller tigga i byarna och städerna. Hon talade i sin undersökning om "rural capitalism", landsbygdbaserad kapitalism, ett system, som baserade sig på att den ekonomiska aktiviteten styrdes utgående från landsbygden. Enligt henne kännetecknades framför allt Hausaland (och hela centrala Sudan) av den landsbygdsbaserade kapitalismen, där de fattiga intog en given plats som reservarbetskraft. Med kolonialadministrationen och regionens integrering i en större enhet bröts detta system upp och en stads- och statsstyrd ekonomi tog över.

En annan definition på fattigdomen gav Michael Watts: De fattiga var inte självförsörjande, de hade inga medel att hyra arbetskraft eller odlingsmark utan sålde i stället sin egen jord och arbetskraft. Fattigdomen uppfattades av hausa, vilket både Hill och Watts rapporterar, som ett resultat av ett hushålls oförmåga att säkra sig tillräckliga medel att upprätthålla sin existens.²¹

Sjukdomarnas och farsoternas historia i Afrika har hittills varit ett oskrivet kapitel. Det är förvånande, ty sjukdomar, farsoter och andra plågor är viktiga som stressfaktorer på lokal, regional och interregional nivå. Olika undersökningar av FN-organisationer (FAO, WHO, Unicef) har sedan 1950-talet understrukt sambandet mellan undernäring, hungermånader (tiden mellan sådd och skörd) och individens känslighet för att insjukna. Problemet med hungermånaderna är diskrepansen mellan ett maximalt behov av arbetskraft (sådd, plantering, ogränsrensning, skörd) och utbudet på arbetskraft. Under hungermånaden är den tillgängliga

²⁰ Se Apeldoorn, *Perspectives...*, och Michael Watts, *Silent Violence*. Diskussionen om fattigdom förs även i Richard W. Franke & Barbara H. Chasin, *Seeds of Famine. Ecological Destruction and the Development Dilemma in the West African Sahel* (Totowa, N.J. 1980).

²¹ Se även Weiss, s. 128–137.

arbetskraften i framför allt jordbruket mindre än den potentiellt skulle kunna vara, i.o.m. att en del av arbetskraften är arbetsoförmögen p.g.a. sjukdomar. Individens och samhällets stress ökas av att sjukdomarna är säsongbetonade och att de är geografiskt begränsade.

Det finns en uppsjö av arkivmaterial om farsoter och sjukdomar från kolonialtidens slutskede och tiden efter andra världskriget. Däremot saknas det mera omfattande undersökningar om den förkoloniala tiden, p.g.a. frånvaron av skriftliga rapporter om sjukdomar. Teoretiskt sett torde det för de västafrikanska kusttrakterna gå att rekonstruera sjukdomarnas historia ur europeisk synvinkel sedan 1500-talet, men savannregionens sjukdomsläge förblir okänt.²²

En studie av sjukdomarnas historia i Sahel- och Sudansavannen måste undersöka förutom människorna även boskapen. Ett sjukt djur innebär minskad arbetsinsats, sämre pris på marknaden, mindre prestige som investering. Överlag känner man till huvuddragen av sjukdomarnas och farsoternas historia i västra Afrika, men på samma sätt som det saknas lokala och regionala undersökningar av fattigdomen lyser även undersökningar av farsoter och sjukdomar med sin frånvaro. Den stora boskapspesten på 1890-talet är ett begrepp, men dess innebörd vet man inte mycket om. Man har inte heller vid undersökningar av de återkommande torr- och hungersnödsperioderna under 1900-talet klargjort det uppenbara sambandet mellan sjukdomar och undernäring.²³

Fattiga och rika – afrikanska texter berättar

Wakar Talauca da Walata, ”sången om fattigdom och rikedom”, är en beskrivning av de sociala förhållanden i Hausaland i slutet av 1800-ta-

²² Ett urval fallstudier presenteras i Gerald W. Hartwig och K. David Patterson (ed), *Disease in African History. An Introductory Survey and Case Studies* (Durham, N.C. 1978). Förutom en allmän inledning om sjukdomen som stressfaktor tar boken upp fallstudier från Östafrika, norra och södra Ghana, Kamerun, södra Tchad och Sudan. En epidemi, som man har kunnat kartlägga i Afrika är influensaepidemin åren 1918–19, som för norra Nigerias del var lika ödeläggande som hungersnöden år 1914, se K. David Patterson, 'The Demographic Impact of the 1918–19 Influenza Pandemic in Sub-Saharan Africa: a preliminary assessment', *African Historical Demography* II, (1981), s. 401–431. Ett omfattande material över sjukdomar, deras spridning och förekomst i Nigeria finns i Erhard Hinz, *Geomedizin – Westafrika. Afrika-Kartenwerk Beiheft W14* (Berlin/Stuttgart 1984)

²³ Standardverket om boskapsjukdomarnas orsaker, utbredning och vidare utveckling är John Fords *The Role of the Trypanosomiasis in African Ecology: A Study of the Tsetse Fly Problem* (Oxford 1971).

Vy över staden Kano. Barth uppskattade att Kanos befolkning uppgick till c:a 30 000 personer, men antog att antalet fördubblades under torrperioden (januari–april) då handeln var som intensivast. (H. Barth, *Reisen und Entdeckung in Nord- und Central-Afrika.*)

let.²⁴ Det är en beskrivning av fattigdomen och dess attribut: varför en fattig man var utstött och föraktad samt varför den rike mannen var omtyckt. Sången är ett bra komplement till de socio-ekonomiska undersökningar om förhållandena på landsbygden i Hausaland (av t.ex. Watts och Hill); sången påtalar hausa-mentaliteten ("Hausa-befolkningens sed är att se ned på den fattige och prisa den rike"), men inte fattigdomens orsaker annat än indirekt, den fattige är lika utstött av samhället som t.ex. en spätelsk.

Fattigdomen ses av sångaren som ett hot, men inte som en hopplös och statisk tillvaro. Sången ser inte fatalistisk på den fattiges situation utan tillskriver honom en viss möjlighet att reagera. Den idealbild som texten tecknar upp är att det var nödvändigt och var och ens plikt att sträva efter rikedomar.

²⁴ Sången finns översatt i Stanislaw Pilaszewicz, "The Song of Poverty and Wealth": A Hausa Poem on Social Problems by Al-Haji E'Umaru', *Africana Bulletin* 21 (1974), s. 67–97 och M. B. Duffill, 'Hausa Poems as Sources for Social and Economic History', *History in Africa* 13 (1986), s. 35–88. Duffill har kommenterat sången om fat-

Om fattigdomen vid en ort vore en man,
skulle vi rusta för krig och omringa honom

[.]

Vid den ort fattigdomen skulle vara gräs
skulle vi rycka upp det med rötterna,
och när det torkat skulle vi samla ihop det och bränna det

[.]

Att söka efter rikedom åligger oss alla
så att vi kan glädja oss över att leva i denna värld.²⁵

Texten är ett exempel på att de arabiska eller europeiska texterna ingalunda är de enda som beskriver det afrikanska samhället. Förekomsten av dylika texter är beroende på hurvida det har funnits någon kolonialtjänsteman eller europeisk vetenskapsman, som samlat in dem eller om det funnits ett lokalt behov av skrivkunniga (såsom i stadsstaterna och rikena i Bilad as-Sudan och Air). Den afrikanska traditionen att föra vidare händelser via sångare (griot) kan ses som ett led att kringgå pergamentets snabba förmultningsprocess eller faran för bokbål. T.ex. nämner Dierk Lange i sitt förtal till översättningen av Ahmad ben Furtus Bornu-krönika från 1500-talet att krönikan hotades av förintelse år 1848, då en ny dynasti avlöste den sekelgamla dynastin. I samband med dynastiskiftet har en stor del av det skriftliga materialet om Bornus historia gått förlorat, konstaterar Lange.²⁶

Europeerna såg länge både nomaderna och den lokala bofasta befolkningen som ociviliserade eller "dumma och ovetande/likgiltiga om sin omgivning". Den lokala befolkningens egna uttalanden ger dock en annan bild. Under kristider hotar samhället att rasa samman, för t.ex. Kel Ewey-tuaregerna är detta en överhängande latent fara, ett kaos som man försöker att undvika.²⁷

Jag ämnar inte ta upp oral history-debatten, som rasat kring de muntligt överförda berättelsernas tillförlitlighet. Kanske de muntliga texterna inte är tillförlitliga som direkta källor för en svunnen tid, men deras

tigdom i en senare artikel, 'Hausa Poems as Sources for Social and Economic History', II, *History in Africa* 16 (1989), s. 97–135.

²⁵ Se även Weiss, s. 138–142.

²⁶ Dierk Lange, *A Sudanic Chronicle: the Borno Expeditions of Idris Alauma* (1564–1576). Studien zur Kulturkunde 86 (Stuttgart 1987).

²⁷ Gerd Spittler, 'Wüste, Wildnis und Zivilisation – Die Sicht der Kel Ewey', *Paideuma* 35 (1989), s. 273–287. Spittler visar att Kel Ewey-tuaregernas uppfattning om civilisation, ödemark och öken är i det närmaste omvända i förhållande till den europeiska uppfattningen. Kel Ewey-tuaregernas värld kretsar ännu mera kring den sociala sfärd, som släktskap och den närliggande, kända miljön utgör. Kaos, ödeläggelse och öken är attribut för kristider, tider då samhället, den sociala sfären bryter samman.

värde som tidsbilder och för mentalhistoriska undersökningar torde inte kunna bestridas. En av de obesvarade frågorna i bl.a. Hausaland och Sahelregionen är huruvida befolkningen var medveten om den ekologiska och samhällliga stressen, d.v.s. om deras förhållande till omgivningen var fatalistiskt eller om de försökte motverka stressen. Frågan kan avfärdas som en bagatell, men i frågeställningen gömmer sig frågan om iakttagarens syn på undersökningsobjektet: förblindas iakttagaren av sin egen bakgrund?

Livsmedelsbrist eller brist på tillgångar?

Sambandet mellan fattigdom och hungersnöd har undersökts av den indiske ekonomen Amartya Sen i en banbrytande bok. Sen tvivlar på den traditionella förklaringen att misslyckade skördar eller ekonomiska kriser leder till brist på livsmedel och därmed hungersnöd. Enligt Sen är det individens eller snarare ett hushålls tillgångar och tillgodohavanden som avgör huruvida man utsätts för stress under tider, då priset på livsmedel stiger. Sens forskning är såtillvida banbrytande att han motsätter sig de klassiska hungersnödförklaringarna, som utgående från Malthus har varnat för den tidsinställda bomb som en mellan minskad livsmedelsproduktion och en relativ konstant befolkningensmängd utgör under en hungerskris. Sen och andra forskare efter honom har kritiserat denna ståndpunkt (den minskade tillgången på livsmedel) och kunnat konstatera att mera avgörande för utvecklingen under en hungersnöd är köp- och säljkraften hos befolkningen och krisens omfång.²⁸

En annan viktig omständighet, som Sen har kunnat konstatera, är att dödligheten för befolkningen under en svältkatastrof (t.ex. under Saheltorkan 1968–73) är större omedelbart efter svälten än under katastroftiden. Detta beror på att befolkningen under kriser för det mesta hittar föda, men lider av bristsjukdomar och dukar under i följsjukdomar. Sambandet mellan sjukdom och kriser har ovan redan understrukits, undersökningar från 1980-talet visar att detta samband borde i beaktas i högre grad i historieforskningen om Sahel och västra Afrika.

Intressant är att den traditionella förklaringen, som i sin analys utgår från ett makroperspektiv, inte har kunnat urskilja de utsatta befolkningsgrupperna. Watts och Richards har i sina undersökningar på lokal och regional nivå kunnat kartlägga västafrikanska förhållanden, som avviker från ett neomalthusianskt katastrof- och undergångstänkande. Undersökningarna visar att de (väst) afrikanska samhällena inte var hjälplösa offer, utan att samhällena utvecklat egna överlevnadsstrategier, som var tillräckligt sofistikerade för att kunna modifieras för att motver-

²⁸ Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford 1981, repr. 1988).

ka en given stresssituation. I stället verkar det tvivelaktigt huruvida den europeiska närvaron var destruktiv inte bara på kortare utan även på längre sikt.²⁹ Diskussionen om det jordbrukets möjlighet är omtvistad och hypotetisk, t.ex. visar Jan Hogendorn att den nordnigerianska jordnötsodlingens uppsving och boom på 1910- och 1920-talet inte berodde på kolonialadministratörernas utan på småbrukarnas eget initiativ.³⁰

Svårigheten för en historiker är att han i princip borde känna till huvuddragen i denna debatt, som främst förts av sociologer, agrikulturalister, antropologer och samhällsvetare. Historikern har kunnat skydda sig bakom påståendet att det pro primo inte finns material och pro secundo inte är en historisk relevant fråga. För att bryta denna position är även historikern tvungen att följa med debatten, så att han på detta sätt kan få nya infallsvinklar i sin forskning. Den största uppgiften för en historiker som undersöker afrikanska förhållanden är att omdefiniera det antropologiska och sociologiska materialet så att tidsfaktorn blir relevant.³¹

Ökenspridningen: politisk ekonomi eller politisk ekologi?

Inom den historiska forskningen har de naturgeografiska stressfaktorerna och deras inverkan på samhället inte nämnvärt behandlats. Ändå har geograferna under hela 1900-talet debatterat frågan huruvida t.ex. Sahara håller på att utvidga sig och om nomaden är öknens son eller far. De naturgeografiska stressfaktorerna är inte ett lösrykt fenomen, som blivit akut för samhällets överlevnad först på 1900-talet, utan de har inverkat redan under den förhistoriska och den historiska tiden.

Klimatet erkäns allmänt som en viktig faktor i Sahel. Antingen regnar

²⁹ Michael Watts, 'Hazards and Crises: A Political Economy of Drought and Famine in Northern Nigeria', *Antipode. A Radical Journal of Geography*, 14:4 (1985), s.24-34; Paul Richards, *Indigenous African Revolution. Ecology and Food Production in West Africa* (London 1985). En intressant artikel som beskriver det nigerianska jordbruket och kolonialadministrationens tankar, men framför allt den europeiska galenskapen att föra plojen till norra Nigeria är L. Dudley 'Stamps Land Utilization and Soil Erosion in Nigeria', *Geographical Review*, XXVIII (1938), s. 32-45.

³⁰ Jan Hogendorn, *Nigerian Groundnut Exports: Origins and Early Development* (Zaria 1978).

³¹ Goda introduktioner till debatten kring det afrikanska jordbruket, dess kris och möjligheter är bl.a. Paul Richards, 'Ecological Change and the Politics of African Land Use', *African Studies Review*, 26:2 (1983), s. 1-72; Paul Richards, *The Political Economy of West African Agriculture* (Cambridge 1982); Michael Watts, 'The Agrarian Crisis in Africa: Debating the Crisis', *Progress in Human Geography*, 13:1 (1989), s. 1-41.

det eller så är det torka. Men problemet är inte så enkelt, inte ens för en historiker. Nederbörden som företeelse har olika innebörd för en meteorolog och en klimatolog, för att inte tala om en geomorfolog eller hydrolog. Hur kan då historikern dra nederbörden över en kam och konstatera dess vara eller icke-vara i en enda sats?

Forskningen har behandlat ökenspridningen som ett allvarligt problem sedan 1950-talet, även om frågan om Saharas utbredning har debatterats sedan 1900-talets början. Sedan 1970-talet har problemet kring ökenspridningen änyo kommit i blickpunkten, nu med tyngdpunkt på fenomenets innebörd i sig. I den tidiga forskningen sågs antingen den antropogena eller klimatologiska faktorn som den huvudsakliga orsaken bakom processen. Från och med 1970-talet har forskningen talat om desertifikation, ödeläggelse eller förödelse. Därmed vill man understryka bägge faktorerna i processen, människans ingrepp i ekosystemet och klimatets växlingar under historisk tid.³²

Desertifikationen är en del av den historiska process, i vilken Sahel, människorna och samhället befinner sig. Fastän själva processen kommit i blickpunkten först på 1970-talet, så kan man som historiker se det som en utmaning att retroaktivt undersöka samhället just i ljuset av desertifikationen.

Vid sidan om desertifikationen är förhållandet mellan markanvändning och klimat av intresse även för historikern. Även här motiveras intresset inte enbart av strävan att förstå dagens Sahelregion, utan för att kunna greppa regionen ur ett helhetsperspektiv även i en historisk undersökning. Det intressantaste försöket att beskriva förhållandet mellan klimatet och markanvändningen i Afrika har gjorts av Frankenberg och Lauer genom deras begrepp "den potentiella landskapsavdunstningen".³³

En annan intressant omständighet är förhållandet mellan markanvändning och befolkning; förhållandet mellan rika och fattiga återverkar på samhällets politiska bas. Detta innebär att även den ekologiska basen politiseras, d.v.s. tillgången och utnyttjandet av olika resurser är beroende av individens ställning i samhället.³⁴

³² En god introduktion i ämnet ger Horst Mensching, *Desertifikation. Ein weltweites Problem der ökologischen Verwüstung in den Trockengebieten der Erde* (Darmstadt 1990).

³³ Wilhelm Lauer och Peter Frankenberg, *Untersuchungen zur Humidität und Aridität von Afrika. Das Konzept einer potentiellen Landschaftsverdunstung*. Bonner Geographische Abhandlungen 66 (Dümmlerbuch 1981).

³⁴ Christer Krokfors, 'Population and Land Degradation'. Ur Anders Hjort af Ornäs & M.A. Mohammed Salih (ed), *Ecology and Politics. Environmental Stress and Security in Africa* (Motala 1989).

Ovanstående fenomen förklarar enligt Gerd Spittler växtlighetens återväxt i Aïr under 1920-talet efter den stora hungersnöden kakalaba 1913/14, Kawsanupproret 1916–18 samt de franska repressalierna efteråt. Spittler påpekar att Aïr i det närmaste var folk- och boskapstomt efter år 1918, vilket innebar att vegetationen kunde återhämta sig och de facto hade snår och buskage växt upp där sådana inte funnits tidigare. Spittler ser vegetationens överflöd som en huvudsaklig faktor till att Kel Ewey- tuaregernas hjordar snabbt återhämtade sig.³⁵

En undersökning om ödeläggelsens och den allmänna misärens historia i Sahel är givetvis inte bara desertifikationens historia. Även andra stressfaktorer har haft en negativ inverkan på regionen. Men det intressanta, som forskningen kring desertifikationen har kunnat visa är att problematiken inte är enspårig, utan komplex. Även om regionen är utsatt för ödeläggelse, så kan processen även motverkas och motarbetas. Forskningen kring stressfaktorerna har kunnat utvisa att Sahel är en dynamisk region, där förändringarna avlöser varandra.

³⁵ Spittler, s. 44–45

Lawrence av Arabien — en västerländsk hjältebild

STURE LINDHOLM:

Hans rykte spred sig snabbt, omstrålat av sagans nimbus, över Arabien... Lawrence kunde kanske ha förverkligat den unge Napoleons dröm att erövra Orienten. Han kunde 1919 eller 1920 ha nått Konstantinopel med Mindre Asiens stammar och folk bakom sig.¹

Efter första världskrigets slut spreds över världen den fantastiska berättelsen om en ung engelsk arkeolog, som i spetsen för vilda beduiner från det inre av Arabien befriat Mellanöstern från "det turkiska oket". Han hade lämnat det trygga brittiska högkvarteret i Egypten, för att åka ut till den vilda och ogästvänliga Arabiska öknen i trakten av muhammedanernas heliga städer Mecka och Medina. Härifrån stormade han sedan iklädd arabiska kläder som "arabernas okronade konung" och "en prins av Mecka" fram i spetsen för sina segerrika arabiska beduiner, och nådde slutligen sitt mål: att leda sin arabiska armé in i staden Damaskus.

Under benämningen "Lawrence av Arabien" gick ynglingen, vars egentliga namn var Thomas Edward Lawrence, till historien som en av de sista brittiska imperiehjältarna, och den enda romantiska hjältefigur som skapades ur förödelsen under första världskriget. Denna hjältebild, som Winston Churchill i ovanstående citat exemplifierar, är framför allt en västerländsk romantiserad skapelse, vilken dock tett sig så attraktiv för den västerländska publiken att nästan ingen kunnat eller vågat ifrågasätta den.

Före andra världskriget hade Lawrence av Arabien utvecklats till den etablerade brittiska nationalhjälten, vars rykte omgavs av en skinande gloria. När det brittiska imperiet tjugo år senare rasades samman, rasades också Lawrence av Arabien, och den forna hjälten presenterades nu som en homosexuell sadomasochist, som genom lögn och överdrifter gjort sig själv märkvärdig. Först under de två senaste decennierna har känslösvalet minskat och nu framträder en ny, mer balanserad bild av Lawrence av Arabien — en märklig man, måhända även en "hjalte", men av andra orsaker och med andra egenskaper än 20-talets imperiehjalte.

Hjaltebildens Lawrence av Arabien och dess utveckling i västvärlden

¹ Winston Churchill, *Great Contemporaries*, (Butterworth 1936), svensk översättning: *Stora Samtida* (Helsingfors 1937).

under 1900-talet öppnar intressanta perspektiv på den västerländska kultur- och socialhistorien. Speciellt fascinerande avspeglar historien om Lawrence av Arabien den västerländska – kanske främst den anglosaxiska – uppfattningen om Orienten och araberna, samt den europeiska attityden emot andra världsdelar och de imperier, som på 50- och 60-talen föll samman. Variationerna i synen på Lawrence av Arabien har givetvis sin förklaring i olika tiders politiska och nationella värderingar, vilket tydligt framgår av de forskningsresultat seriösa Lawrence-forskare i olika delar av världen publicerat under de senaste decennierna.²

Lawrence av Arabien var en säregen person, som på ett exceptionellt sätt lyckades fånga samtidens intresse. Fortfarande, mer än femtiofem år efter sin död, förmår han fascinera såväl historiker som den stora allmänheten. I Storbritannien firade man nyligen hundraårsjubileet av hans födelse med en stor minnesutställning på National Portrait Gallery i London.³ Dessutom har under de tre senaste åren utkommit åtminstone tre stora seriösa Lawrence-biografier,⁴ en omfattande samling av Lawrences brev⁵ och en bibliografi över Lawrenciana, omfattande drygt 700 sidor!⁶

Detta är en imponerande mängd, med beaktande av att Lawrence redan från tidigare har varit en av århundradets mest omskrivna män. Inte mindre märkligt ter sig fenomenet om man noterar att Lawrence av Arabien egentligen är en skapelse av en amerikansk journalist.

”Arabernas okrönte konung”

En grupp inflytelserika amerikaner sände år 1917 ut journalisten Lowell Thomas till Europa för att denne i positiva ordalag skulle skildra krigshändelserna så att hemmaopinionen i USA skulle påverkas till förmån för ett aktivt amerikanskt krigsengagemang. Desillusionerad av

² Uppsatsen bygger i huvudsak på Sture Lindholm, *Lawrence av Arabien – Bilden av en hjälte?*, (avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo Akademi 1990)

³ Utställningskatalogen *T.E. Lawrence*, skriven av Jeremy Wilson, innehåller en tämligen detaljerad biografisk beskrivning av Lawrence och ett unikt bildmaterial, som anknyter till hans liv.

⁴ Malcolm Brown & Julia Cave, *A Touch of Genius – The Life of T.E. Lawrence* (Dent 1988). Boken baserar sig närmast på BBC-dokumentärprogrammen ”T.E. Lawrence 1888-1935” (1962) och ”Lawrence and Arabia” (1986), som författarna producerade. Stephen E. Tabachnik & Christopher Matheson, *Images of Lawrence* (Jonathan Cape 1988). Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia – The Authorised Biography of T.E. Lawrence* (Heinemann 1989).

⁵ Malcolm Brown (ed.) *The Letters of T.E. Lawrence*, (Dent 1988).

⁶ Phillip M. O’Brien, *T.E. Lawrence, A Bibliography*, (St. Paul’s Bibliographies 1988)

Lowell Thomas fantasieggande berättelser om den mystiska Lawrence av Arabien kompletterades av kompanjonen och fotografen Harry Chases bilder. På dessa poserade Lawrence framför kameran iklädd sin arabiska vita dräkt. (Lowell Thomas, With Lawrence in Arabia.)

döden och hopplösheten på Västfronten, kom Thomas våren 1918 till Mellanöstern, där han i Kairo, Jerusalem och Akaba i nuvarande Jordanien äntligen fann färgstarkt och exotiskt material, som lämpade sig väl för att "sälja" kriget hemma i USA. Under sin några veckor långa vistelse i området träffade han även T.E. Lawrence, en av de brittiska förbindelseofficerare som verkade hos de araber, som stred på de allierades sida i Mellanöstern.

Kriget tog dock slut innan Thomas fick användning för sitt material, och väl hemma i New York började han i stället glorifiera det avslutade kriget i en föredragsserie med film, bilder och musik. Han inbjöds till England, och i augusti 1919 stod premiärföreställningen för showen

"With Allenby in Palestine and Lawrence in Arabia" på Covent Garden i London. Här fick en förvånad brittisk allmänhet höra den fantastiska berättelsen om en landsman, som blivit en "öknens Robin Hood" och "styresmannen över muhammedanernas heliga land och högsta befälhavare över många tusen beduiner, ridande på snabbfotade arabiska hästar och vilt framlöpande kameler"⁷.

Föreställningen, med bilder av Lawrence iklädd arabisk dräkt, varvad med berättelser om Lawrences bragder bland araberna och spännande historier om bl.a den gåtfulla gömda nabateiska staden Petra i bergen öster om Jordanfloden, gick direkt in i den brittiska publikens hjärtan. Resultatet blev en sådan succé att tonvikten i föreställningen snart över-

⁷ Lowell Thomas, *With Lawrence in Arabia* (Hutchinson & Co, London 1924). Boken utkom i svenskspråkig upplaga redan 1926, ur vilken ovanstående citat är hämtade (sid. 15). Att döma av samtida recensioner använde Thomas rikligt med dylika klichéer även i sin show i London. Se t.ex: Michael Yardley, *Backing into the Limelight* (Harper, 1985), s. 154–7 eller Brown & Cave, s. 150.

fördes på Lawrence. Showen gick i hela sex månader i stället för två veckor som planerat och uppges ha besökts av mer än en miljon åskådare enbart i London.⁸

Attraktionskraften i Thomas' berättelse och i den efterföljande "legenden" om Lawrence av Arabien, ligger säkert till stor del i att Lawrence utkämpade ett förtrollande, spännande och äventyrligt krig i ett bibliskt landskap bland otyglade män på kameler ute i öknens fria landskap. Britterna hade länge attraherats av öknen och beduinerna, och ökenromantiken i Lowell Thomas' skildringar utgjorde en anmärkningsvärd kontrast till döden och eländet i Västfrontens gytjiga löpgravar. När den brittiske armén år 1917 drev ut turkarna ur Palestina och intog Jerusalem hade dessutom starka religiösa känslor väckts inte bara i Storbritannien utan överallt i den kristna världen, och Palestinafälttåget hade populärt döpts till "The Last Crusade" – det sista korståget. Lawrence av Arabien blev nu för britterna något av en biblisk hjälte, och sågs rent av som en modern korsfarare. Sålunda var det i ett nästan religiöst sammanhang, som Lawrence nu gjordes till nationalhjälte.⁹

Trovärdigheten i Lowell Thomas' romantiserade och överdrivna berättelser ökade dessutom, när han fick stöd från högsta ort, av premiärminister Lloyd George, som i en kommentar till en av Thomas' artiklar 1920 skrev: "Allt vad Lowell Thomas säger om överste Lawrence är sant. Enligt min åsikt är överste Lawrence en av de märkligaste och mest romantiska personerna i modern tid".¹⁰

Men hur såg personen bakom den glansfyllda legenden ut? Vem var Lawrence av Arabien egentligen?

Mannen bakom legenden

Thomas Edward Lawrence föddes i Wales den 16 augusti 1888 som den andra oäkta sonen av fem till en angloirländsk godsägare, som några år tidigare rymt med familjens guvernant, och under det antagna namnet Lawrence nu levde ett kringflackande liv. Sin ungdomstid tillbringade Lawrence i Oxford, och efter avslutad skolgång började han studera historia. För sin avhandling vid universitetet studerade han korstågens inflytande på den militära arkitekturen i Västeuropa,¹¹ och under en fyra

⁸ Lowell Thomas, i A. W. Lawrence (ed.), *T.E. Lawrence by His Friends* (Jonathan Cape 1937), s. 209–213

⁹ Efter sin död avbildades Lawrence nästan som en korsriddare i en berömd liggande Lawrence-skulptur gjord av konstnären Eric Kennington. Skulpturen finns idag i St. Martin's Church i Wareham.

¹⁰ Citerat i Wilson, 1989, s. 624. Artikelförfattarens översättning.

¹¹ Hans avhandling trycktes efter hans död under namnet *Crusader Castles* (1936). En allmän upplaga trycktes på nytt år 1986 på Michael Haag Ltd.

månader lång fotvandring i Palestina och Syrien sommaren 1909 kom han för första gången i kontakt med Mellanöstern och arabiska seder och bruk.

Efter avslutade studier erhöll han 1910 en plats som arkeolog vid British Museums utgrävningar av den gamla hettitstaden Carchemish vid Eufrat, där han stannade under största delen av tiden fram till krigets utbrott. I januari 1914 deltog han i en hemlig militär kartläggningsexpedition av Sinaihalvön, och en tid efter krigsutbrottet placerades han vid den brittiska militära underrättelseavdelningen i Kairo.

Sommaren 1916 gjorde den hashemitiske sharifen Hussein av Mecka i riket Hedjas på Arabiska halvöns västkust uppror mot turkarna. För att den s.k. Arabrevolten skulle ha en chans att lyckas, behövdes brittiskt stöd. Lawrence åkte hösten 1916 ut på en första rekognoceringsfärd till Hedjas, och kort därpå sändes han tillbaka till Arabiska halvön för att agera som förbindelseofficer mellan britererna och en av sharifens söner, emir Feisal. Under de följande två åren befann han sig nästan utan avbrott ute på fält med de arabiska beduinerna. Han levde, färdades och slogs med dem, och klädde sig dessutom i arabiska kläder – vilket säkert var det enda tänkbara sättet att klara av uppgiften, men som tedde sig exceptionellt för den västerländska allmänheten. För att störa trafiken på den nybyggda Hedjasjärnvägen mellan Damaskus och Medina, sprängde de allierade turkiska tåg, och Lawrence har blivit den mest kända aktören i dessa sprängningar. Sina upplevelser under kriget har Lawrence livfullt skildrat i sitt stora litterära verk *Seven Pillars of Wisdom*.¹²

Den främsta grunden för Lawrences senare ryktbarhet var ändå arabernas erövring av hamnstaden Akaba i Röda havets nordligaste hörn. Som enda europé följde han med en arabisk truppenhet, som efter en nästan två månader lång ökenfärd på kamel lyckades storma de turkiska ställningarna utanför staden, som de allierade gjort flera misslyckade försök att inta från havet. I Europa fick Lawrence naturligtvis äran av hela erövringen, inklusive planeringen av hela företaget, och det ansågs helt självklart att en britt var såväl ledaren som hjärnan bakom den lyckade expeditionen. Det något snöpliga faktum att denne britt under den avgörande striden om Akaba låg medvetslös, hade ingen större betydelse i sammanhanget. Redan i den inledande stormningen hade Lawrence

¹² *Seven Pillars of Wisdom. A Triumph* (Jonathan Cape 1935). Verket utkom först i en privat subskriberad utgåva 1926, och trycktes i en allmän upplaga först efter hans död 1935. Boken översattes 1936 till danska, 1939 till svenska under namnet *Vishetens sju pelare*, men har aldrig översatts till finska.

En förkortad version av boken utgavs redan 1927 under namnet *Revolt in the Desert* (Jonathan Cape). Under namnet *Uppror i öknen* publicerades den i svensk översättning redan samma år, och i en finskspråkig översättning 1928.

Den traditionella bilden av Lawrence av Arabien sittande på sin kamel (Imperial War Museum).

nämligen skjutit sin egen kamel i huvudet, kastats av och slagits medvetslös i fallet.

Efter erövringen av Akaba ställdes emir Feisals halvreguljära arabarmé under brittiskt befäl, och Lawrence blev nu huvudförbindelse-länk mellan britterna och araberna. Han skapade goda relationer till emir Feisal, blev en av dennes viktigaste rådgivare – och kunde i den egenskapen påverka utvecklingen i enlighet med britternas önskemål.

När araberna den 1 oktober 1918 intog Damaskus lämnade Lawrence snabbt Mellanöstern för att hemma i England bedriva lobbypolitik inför fredsuppgörelserna. Lawrence hörde till den grupp arabister, som motarbetade de franska ambitionerna i Mellanöstern, och istället ville skapa ett antal lydriken under probrittiska arabfurstar i Mellanöstern.¹³ I fredskonferensen i Versailles deltog Lawrence som emir Feisals rådgivare och tolk, och protesterade våldsamt mot uppdelningen av Mellanöstern i brittiska och franska mandatområden, enligt den s.k. Sykes-Picot överenskommelsen från 1916.

Sin sista politiska roll spelade Lawrence 1920 som rådgivare åt Churchill i det nyupprättade Mellanösterndepartementet. Speciellt stor betydelse hade han för det brittiska beslutet att våren 1921 bilda emiratet Transjordanien – föregångare till dagens Jordanien – öster om Jordanfloden, med Feisals bror Abdullah som regent.¹⁴ Feisal själv placerades av briter på kungatronen i Irak.

År 1922 lämnade Lawrence den politiska arenan, utmattad, desillusionerad och störd av publiciteten kring sin person efter Lowell Thomas' föreställningar. Arbetet med *Seven Pillars of Wisdom* hade tydligt dessutom tårt på hans mentala energi, och han valde nu att fly undan sitt rykte som Lawrence av Arabien, och tog under antaget namn värning som vanlig menig i det brittiska flygvapnet. Denna "flykt" till RAF gav upphov till en mängd rykten och tidningsskriverier, och krigshjältens hemlighetsfulla övergång till vanlig soldat väckte givetvis ett enormt intresse bland briter. Publiciteten betydde också avsked från RAF, varför Lawrence anslöt sig till pansarkåren under namnet T.E. Shaw – ett namn som han 1927 officiellt antog, sedan han åter lyckats komma in i RAF. I flygvapnet verkade han sedan i olika uppgifter fram till tiden strax innan han avled efter en motorcykelolycka den 19 maj 1935.

Under sin tid i flygvapnet ägnade han sig i hög grad åt litterärt arbete. 1927 lät han publicera en förkortad utgåva av *Seven Pillars of Wisdom* under namnet *Revolt in the Desert*. Boken blev väldigt populär och översattes till minst sjutton språk, däribland svenska (*Uppror i öknen*, 1927) och finska (1928). Han skrev också en bok om sina upplevelser i flygvapnet, *The Mint*, som dock innehöll en hel del för RAF alltför känsliga saker för att publiceras.¹⁵ Dessutom ägnade sig Lawrence åt en

¹³ Se t.ex. Barbara Presgrove, *Britain and the Middle East, 1914- 1921: A Study in Personal Policy-making*, (The Florida State University, Ph.D. 1979) och Stephen Hobson King, *The British Successor States in the post-war Middle East* (Claremont, 1978).

¹⁴ Kung Hussein av Jordanien är emir Abdullahs sonson.

¹⁵ Publicerades i en allmän upplaga först 1955 på Jonathan Cape. Översattes till svenska 1955.

del översättningsarbeten. Mest känd är kanske hans prosaöversättning av *Odyssén* till engelska.¹⁶

Den officielle imperiehjälten

Lowell Thomas fortsatte efter den succéartade showen i London att sprida berättelsen om Lawrence av Arabien på en turné runtom i det brittiska imperiet, och publicerade dessutom en rad tidningsartiklar innan han 1924 spädde på med den första Lawrence-biografin. *With Lawrence in Arabia* blev en högeligen överdriven bok full av felaktigheter och sensationslystnad, men den slukades med hull och hår av en entusiastisk publik. Därmed var hjältefiguren Lawrence av Arabien definitivt född, och brittena hade fått en imperiehjälte att beundra och se upp till.

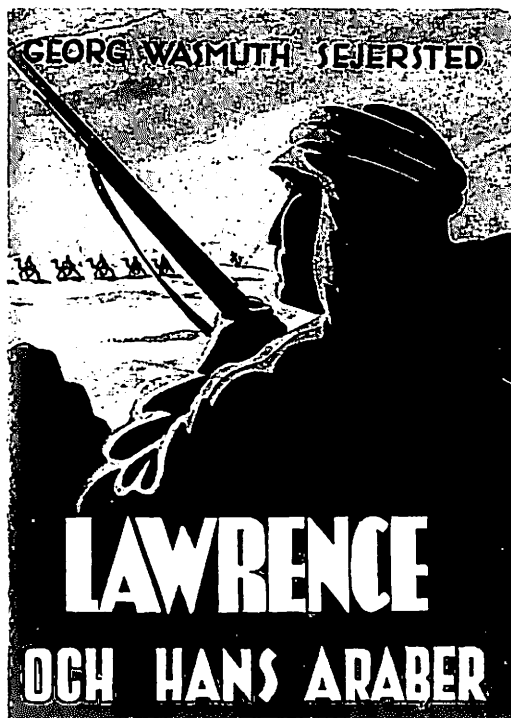
Men för T.E. Lawrence själv blev Lawrence av Arabien ett spöke, som han försökte fly, även om han självklart attraherades av uppståndelsen kring sin person. För att något korrigera Lowell Thomas' största felaktigheter hade han själv bistått författarna till två andra biografier med person- och sakuppgifter.¹⁷ Även om Lawrence förefaller att med flit ha gett dem vissa falska uppgifter och kanske mystifierat sin person, är dessa verk för den personhistoriska forskningen ändå värdefulla förstahandskällor av personer som själva känt Lawrence.¹⁸ Dessa biografier blev självklara auktoriteter för bilden av Lawrence av Arabien ända fram till 1950-talets mitt.

Den första biografien *Lawrence and the Arabs*, skriven av Lawrences vän, författaren Robert Graves under ett par månader 1927, var ett tydligt glorifierande och kritiklöst hastverk, om än avgjort mer balanserat än Lowell Thomas' framställning. Den sedermera kända militärhistorikern Liddell Harts '*T.E. Lawrence' in Arabia and After* kan betecknas som den första Lawrence-biografi, som strävar efter en sanningenlig framställning utan att överbetona det romantiska och sensationella. Från början var verket avsett som en militärhistorisk studie av arabrevolten – Lawrence lämpade sig utmärkt för Liddell Harts studier av och argumentering för rörlig krigföring – men blev i stället en ingående studie av Lawrence. Men inte heller Liddell Hart, som blev Lawrences gode vän och senare en av den etablerade nationalistiska hjältebil-

¹⁶ *The Odyssey of Homer* (New York, O.U.P 1932, London, O.U.P 1935).

¹⁷ Robert Graves, *Lawrence and the Arabs*, (Jonathan Cape 1927) och Basil Liddell Hart, '*T.E. Lawrence' in Arabia and After*, (Jonathan Cape 1934).

¹⁸ Lawrences korrespondens med sina levnadstecknare och de uppgifter han själv gett dem publicerades 1963. Robert Graves & Basil Liddell Hart: *T.E. Lawrence to His Biographers Robert Graves och Liddell Hart* (Cassell 1963).

HOLGER SCHILDTS FÖRLAG · HELSINGFORS

Ökenromantiken har alltid utgjort en viktig beståndsdel av legenden om Lawrence av Arabien. Pärmbilden till den svenska översättningen (1937) av den första skandinaviska Lawrencebiografen, norrmannen Georg Wasmuth Sejersteds Lawrence og hans araber från år 1936.

dens mest hängivna försvarare, kan dölja sin beundran för Lawrence, och hänför denne till samma kategori av stora fältherrar som Napoleon och Marlborough.¹⁹

Liddell Hart hade inte tillgång till några dokument från kriget, utan baserade sin berättelse på den officiella krigshistorien, brittiska krigsmeoarer och Lawrences egna uppgifter. Det skulle dröja ända till slutet

¹⁹ Liddell Hart, 'T.E. Lawrence' in *Arabia and After*, s. 178, 468–480.

av 1960-talet, tills forskare fick tillgång till dokument, som kunde belysa Arabrevolten och Lawrences verksamhet där – d.v.s själva grunden för legenden om Lawrence av Arabien.

Efter Lawrences död 1935 blev Lawrence av Arabien definitivt den officiella imperie- och nationalhjälten. Som ersättning för en "officiell biografi" lät hans bror utge en 896 sidor omfattande brevsamling med ett urval av Lawrences brev,²⁰ samt en samling minnesteckningar av mer eller mindre framstående personer som känt honom.²¹ Hans byst placerades i närheten av Nelsons och Wellingtons i kryptan i St. Paul's Cathedral i London, i samband med en minnesgudstjänst som samlade en imponerande skara av imperiets stora män. The Royal Central Asian Society inrättade en "Lawrence of Arabia Memorial Medal" att tilldelas personer som utfört extraordinärt arbete det brittiska imperiet till fröma.

Samtidigt kom Lawrence av Arabien att symbolisera det speciella förhållande, som rådde mellan briter och araber, vilket var av stor betydelse nu, då Storbritannien tillsammans med Frankrike övertagit Turkiets roll i arabvärlden.

För två generationer briter fick Lawrence av Arabien representera den typiske gode imperiehjälten och förebilden för den brittiska ungdomen; en redbar, klok, rättvis och modig man, den vite mannen som tog på sig sitt lands börda i Mellanöstern och förde sina trogna araber till seger över turkarna. Med all rätt hedrad rörde han sig sedan bland kungar och skalder, generaler och statsmän. Därefter, för att citera *Phillip Knightley* och *Colin Simpson*, "då han trodde att araberna blivit bedragna, att hans hedersord, som han som engelsman satt i pant, blivit vanärat, drog han sig tillbaka från det offentliga livet och begravde sig bland arméns och flygvapnets meniga, förde ett egendomligt liv och ljöt en sorglig död; en vit arab, en furste av Mecka och okränt konung av Damaskus".²²

Svagheten med denna berättelse är att den hör hemma främst hos briter, där det dröjde länge innan någon förmådde repa den skinande hjälteglorian kring Lawrence av Arabien. Utanför den anglosaxiska världen presenterades mer balanserade, ofta även rent fientliga bilder av Lawrence, men dessa ignorerades nästan totalt i England.

En anmärkningsvärt nykter 40-tals studie av Lawrence förtjänar ett omnämnande. I Sverige presenterade Erik Lönnroth "det första ut-

²⁰ David Garnett (ed.), *The Letters of T.E. Lawrence* (Jonathan Cape 1938).

²¹ Arnold W. Lawrence (ed.) *T.E. Lawrence by his Friends* (Jonathan Cape 1937). Bland bidragsgivarna kan nämnas general Allenby, Bernard Shaw, Chaim Weizman, Winston Churchill...

²² Phillip Knightley och Colin Simpson, *The Secret Lives of Lawrence of Arabia* (Nelson 1969).

kastet till en kritiskt sovråd skildring om Lawrence och hans verk". Han konstaterar att Lawrences ryktbarhet bottenar i den romantiska miljö den arabiska öknen utgjorde.²³ Trots bristande källmaterial drog Lönnroth slutsatser, som låg tiotal år före sin tid, och betonade bl.a. det som man ofta vid den tiden i England ignorerat, nämligen att *Seven Pillars of Wisdom* som ett subjektivt memoarverk inte återger objektiva fakta på vissa viktiga punkter. Lönnroths verk översattes till engelska 1956, men först under de senaste decennierna förefaller verket ha uppmärksammats i Lawrence-forskningen.

Hur fascinerande och stark ökenromantiken kring Lawrence av Arabien egentligen var, framgår även ur Lönnroths i övrigt imponerande objektivt hållna studie "på den vetenskapliga källkritikens grund", då han skriver: "I arabländerna var han redan en legend: Shejker långt inne i öknerna, som hörde dunkla rykten från krigszonen om den stolta sporten att spränga järnvägståg i luften, trodde att "Lurens" var ett nytt sprängämne, och sände ivriga bud efter det., och kring flygplatsen i Damaskus hängde i åratals arabhopar, som varje dag väntade på hans återkomst ur skyn."²⁴

Hjältebildens rasar sammnan

Bilden av den etablerade imperiehjälten och ungdomsförebilden Lawrence av Arabien fick leva ostörd i två decennier, och hjälteglorian hade då byggts upp så överdrivet skinande, att en reaktion måhända var oundviklig. Reaktionen kom i mitten av 50-talet med författaren Richard Aldingtons *Lawrence of Arabia – A Biographical Enquiry*,²⁵ en våldsamt giftig och fientlig bok, där Lawrences presenteras som en bluff och bedragare; en lögnhals, som ständigt spred ut uppdiktade och överdrivna historier om sig själv. Dessa svalde omvärlden sedan med hull och hår. Berättelserna, på vilka legenden om Lawrence av Arabien bygger, innehåller enligt Aldington en kärna av sanning, men Lawrence själv har spätt på med de detaljer som gör dem så märkvärdiga.

Aldington ifrågasätter praktiskt taget allt vad Lawrence gjorde eller påstods ha gjort. Enligt Aldington sysslade Lawrence sålunda endast med fotografering och keramik vid utgrävningarna i Carchemish, medan kollegan Leonard Woolley fick göra allt intellektuellt arbete; hela arabrevolten hade ingen betydelse för utgången av kriget i Mellanöstern

²³ Erik Lönnroth, *Lawrence av Arabien. Ökenkrigaren och politikern*, Göteborgs högskola. Forskningar och föreläsningar (Stockholm 1943).

²⁴ Lönnroth, s. 90

²⁵ Richard Aldington, *Lawrence of Arabia. A Biographical Enquiry*, (Collins 1955).

utan var endast en bisak; man sprängde inte så många tåg i luften som Lawrence påstod och det så stort upplåsta slaget vid Tafeleh, som fått Liddell Hart att beteckna Lawrence som en av militärhistoriens största strateger, saknade i praktiken betydelse, eftersom staden återtogs strax därpå. Aldington medger att Lawrence utövade ett inflytande på Churchill efter kriget, men avvisar skarpt vissa påståenden, som att Lawrence skulle ha fått Lord Curzon att gråta under ett kabinettsmöte eller att han skulle ha erbjudits posten som brittisk High Commissioner i Egypten.

Aldington gör också stort nummer av det faktum att Lawrences föräldrar inte var gifta, och antyder att detta varit den stora tragedin i dennes liv. Och inte nog med att Lawrence var en oäkting – Aldington antyder också att Lawrence var homosexuell, och lägger därmed grunden för en lång rad av biografier och Lawrence-studier som fokuserat intresset på Lawrences sexuella liv.²⁶

Aldingtons verk baserar sig tvivelsutan på den dittills mest noggranna personhistoriska forskningen kring Lawrence, men bokens värde förringas av den ensidigt negativa vinklingen av fakta. Man kan säga att Aldington använde sig av samma metod som Lawrences tidigare levnadstecknare. Aldington accepterar med glädje alla av Lawrences självkritiska uttalanden som fakta, men gör stora ansträngningar för att bevisa att alla påståenden som ställer Lawrence i en positiv dager är falska. Samma metod hade även Lawrences hagiografer använt – fastän omvänt och med motsatta intentioner!

I kanske lika hög grad som Lawrence var hela det brittiska samhället föremål för Aldingtons attacker, eftersom Lawrence betecknas som "the appropriate hero for his class and epoch". Kritiken riktades därmed också mot Lawrences tidigare levnadstecknare, som nu satte igång ett våldsamt angrepp på Aldington. Robert Graves skrev: "Instead of a carefully considered portrait of Lawrence I find the self-portrait of a bitter, bed-ridden, leering, asthmatic, elderly hangman of letters"²⁷, och Liddell Hart försökte få boken stoppad med hänvisning till att den bröt mot copyright-bestämmelserna, eftersom den innehöll citat av hans och Graves' biografier. Liddell Hart försökte också utöva påtryckningar på Aldingtons förläggare, och sedan boken våren 1955 slutligen publicerats, angrep han Aldington i flera häftiga tidningsartiklar, av vilka han lät distribuera gratis särtryck. Betecknande för Lawrences beundrars nästan hysteriska försök att få boken stoppad är att man t.o.m vände sig

²⁶ Se t.ex: Jeffrey Meyers, *Homosexuality and Literature 1890–1930*, (University of London, The Athlone Press 1977).

²⁷ Recension av Robert Graves i *New Republic*. Återgiven i Charles Doyle, *Richard Aldington: A Biography*, (Macmillan, 1989, s. 272).

till Churchill med en petition att vidarebefordras till drottningen för att förmå henne att motarbeta 'Aldingtons tarvliga och elaka syfte'.²⁸

Aldingtons gravaste anklagelser mot Lawrence har av senare forskare oftast tillbakavisats, men boken åstadkom onekligen att hjältebilden Lawrence av Arabien modifierades betydligt och att den överdrivna helgonglorian tappade åtminstone en del av sin glans. Även Lawrences mest okritiska beundrare intog härefter en mer realistisk attityd. Boken kom sålunda att i grunden förändra attityden gentemot Lawrence av Arabien.

Sextiotalet: masochism och homosexualitet i fokus

Kontroversen kring Aldingtons bok gav genklang i de följande decenniernas bild av Lawrence av Arabien. Hjälten hade petats ned från sin piedestal och Aldingtons inflytande kan tydligt skönjas hos den följande generationen av levnadstecknare. Ett nytt drag typiskt för 60-talets Lawrenciana är fokuseringen på Lawrences sexualitet och hans påstådda sado-masochism, som intar en framträdande position bl.a i det manuskript av Robert Bolt, som användes av Sam Spiegel och David Lean i filmen "Lawrence of Arabia". Denna Hollywood-produkt gav historien om Lawrence av Arabien dess internationellt sett kanske största berömmelse. Med Peter O'Toole i huvudrollen spelades filmen, som blev en av filmhistoriens klassiker, delvis in på autentiska platser i den jordanska öknen, och erhöll hela sju Oscar-utmärkelser. Lawrence presenteras i imperialistiska termer som en kolonial patriarkalisk figur, som räddar det arabiska folket, som behöver ledning och beskydd – m.a.o. en bild som speciellt briterna ville tro på. Presentationen av Lawrence som en blodtörstig sadomasochist har dock starkt kritiserats av senare tiders Lawrence-forskare,²⁹ och filmen måste nog betecknas som en fiktiv berättelse, som dock baserar sig på verkliga händelser.

Filmens världsomspännande succé gav upphov till en ny våg av sensationslystna biografier, som sällan var något annat än försök att göra pengar på Lawrence-boomen. I dem finns en tendens att inrikta sig på Lawrences psykiska och sexuella liv och presentera nya, mer eller mindre fantasifyllda tolkningar av Lawrences liv.³⁰ Lawrences påstådda ma-

²⁸ Phillip Knightley, 'Aldington's Enquiry Concerning T.E. Lawrence', *Texas Quarterly* 16, Winter 1973.

²⁹ Se t.ex John E. Mack, *A Prince of Our Disorder. The Life of T.E. Lawrence* (Little, Brown 1976), s. 1084.

³⁰ Ett typiskt bidrag till denna trend utgör den brittiska diplomaten Anthony Nuttings bok *Lawrence of Arabia – the Man and the Motive*, (Hollins & Carter 1961) där Lawrence framför allt presenteras som en rabiat masochist och möjligen homosexuell,

sochism förnekades kraftigt, bl.a av brodern A. W. Lawrence, som utövat en säregen kontroll över vad som publicerats om hans bror, ända tills journalisterna Phillip Knightley och Colin Simpson i en bestseller år 1969 bevisade att Lawrence vid upprepade tillfällen låtit sig pryglas av en skotsk yngling, som han träffat i armén.³¹ Författarna presenterar också nya tolkningar av Lawrences roll under kriget: Lawrence hade redan före kriget verkat som en brittisk spion; han var ingen militär ledare bland araberna utan en politisk officer hos emir Feisal, med uppgift att påverka denne och därmed säkra den brittiska politikens framgång. Lawrences motiv var patriotism, ärelystnad samt ett starkt hat mot fransmännen. Knightley och Simpson drar den intressanta slutsatsen, att historien kommer att bedöma Lawrence som en representant för den politik och taktik en imperiemakt tillämpade för att skydda sina intressen.

Den allmänna uppfattningen efter första världskriget var att Lawrence tjänat både briter och araber samtidigt och att han kommit att symbolisera något av briterernas speciella förhållande till araberna. Vinklingen var tidstypisk eftersom britererna lagt beslag på arabiska områdena i Mellanöstern. Efter Aldington och det brittiska imperiets sönderfall, kom uppfattningen att Lawrence favoriserat araberna framom britererna att dominera, och en del ansåg t.o.m att han i själva verket opatriotiskt svikit sitt land.

Betecknande för den omfattande litteraturen om Lawrence var dock att ingen, inte ens de mest grundliga undersökningarna som Aldingtons, hade bemödat sig om att ta reda på den arabiska inställningen till Lawrence. Därför blev det något av en chock i England, när den arabiska uppfattningen genom översättningen av den jordanska historikern Suleiman Mousas Lawrence-biografi från 1962 kom till den brittiska allmänhetens kännedom år 1966.³²

Mousa tillbakavisar vad han kallar "västerländska överdrifter" som att Lawrence varit arabrevoltens drivfjäder, något slags kungamakare, hjärnan eller ledaren bakom den expedition som erövrade Akaba. Mousa, som baserar sig på intervjuer med arabiska deltagare i fälttåget, bestrider kraftigt att Lawrence skulle ha varit strategen bakom räderna och hävdar t.o.m att denne inte ens varit närvarande i en del av de räder han skildrat t.ex i *Seven Pillars of Wisdom*.

Mousa baserar sig främst på arabiska källor, och svagheten i hans redogörelse är att han tydligen inte använt sig av brittiska eller franska

som agerade mer för personliga motiv än politiska. Boken översattes till svenska 1962 under titeln *Lawrence av Arabien. Mannen och motivet* (Lars Hökerbergs bokförlag)

³¹ Se not 22.

³² Suleiman Mousa, *T.E. Lawrence: an Arab View* (Oxford University Press 1966).

källor. Idag förefaller det på basen av frisläppt källmaterial som om en del av hans slutsatser inte skulle kunna verifieras. Det är i varje fall intressant att notera att den arabiska synen på Lawrence i västvärlden anmärkningsvärt ofta avfärdats med att Mousas bok är ett "arabnationalistiskt verk".³³

Vad ingen av Lawrence-forskarna på den tiden förefallar att ha reflekterat över är att hela historien om Lawrence av Arabien är en typisk västerländsk hjälteberättelse, och att Lawrences brittiska levnadstecknare knappast kan anses mindre nationalistiska än Mousa, och säkert i motsvarande mån influerade av politiska motiv.

Konturerna av en ny Lawrence-bild

1970-talet medförde ett nyväckt akademiskt intresse för Lawrence, men detta inskränkte sig närmast till litteraturhistoriska undersökningar kring och analyser av *Seven Pillars of Wisdom*. Sedan det brittiska arkivmaterialet från första världskriget frisläppts 1968, har Lawrences krigstida verksamhet i Mellanöstern i den politiska historieforskningen allmänt berörts i ett flertal brittiska arbeten.³⁴ Nästan samtliga Lawrencebiografier från 1970-talet framåt har fragmentariskt förlitat sig på nytt källmaterial, men märkligt nog dröjde det närmare 20 år innan någon seriös brittisk historiker gjorde någon systematisk genomgång av det nya källmaterialet i arkiven med fokusering på Lawrence. Det var istället franska och tyska historiker, som intresserade sig för Lawrence, och presenterade mer djuplodande akademiska forskningsresultat.

Det franska intresset för Lawrence av Arabien går tillbaka till första världskriget och dess efterspel. För fransmännen var Lawrence snarast en nationalfiende, som motarbetade de franska strävandena i Mellanöstern och även ställde till en mängd problem för fransmännen i området långt efter kriget. På 1920-talet anklagade man honom ofta för att ligga bakom anti-fransk verksamhet i Mellanöstern, t.ex bakom drusernas revolt, vid en tidpunkt då han för länge sedan lämnat det politiska livet. Aldingtons biografi publicerades faktiskt i Frankrike innan den utkom

³³ T.ex amerikanen John E. Mack, en av de mest framstående Lawrence-forskarna, avfärdar helt boken med att beteckna den som inspirerad av arabnationalism och sannolikt en proturkisk inställning. Se tex: John E. Mack, 'T.E. Lawrence: A Study of Heroism and Conflict', *American Journal of Psychiatry*, February 1969.

³⁴ Se t.ex de redan nämnda verken av Barbara Presgrove och Stephen Hobson King. Ett finländskt exempel på hur de frisläppta brittiska dokumenten utnyttjats är den i senare forskning ofta citerade Jukka Nevakivi, *Britain, France and the Middle East 1914-1920* (Athlone Press 1969). Nevakivi hade redan i början av 60-talet berört Lawrence av Arabien: Jukka Nevakivi, 'Arabian kruunaamaton kuningas - Uusia näkökantoja T.E. Lawrencesta'

Filmen Lawrence of Arabia blev en av 1960-talets stora kassasuccéer. År 1989 gjorde filmen en ny världsturné. Filmen hade då restaurerats och samtidigt hade man klippt in en del scener som man inte hade hunnit ta med i den ursprungliga versionen. (Foto av artikel-författaren från London 1989.)

på engelska, och en av de bästa Lawrence-biografierna anses allmänt vara fransmannen Jean Béraud-Villars' *Le Colonel Lawrence ou la recherche de l'absolu* (1955). Boken översattes till engelska 1958, och trots att den innehåller en del skarpa ställningstaganden mot Lawrence och presenterar hans anti-franska verksamhet, fick den ändå ett gott mottagande även i England – måhända för att den verkade harmlös efter Aldingtons bok.

Det hittills kanske mest omfattande akademiska arbetet om Lawrence utfördes i slutet av 70-talet av fransmannen Maurice Larès, som i sin 1200 sidor långa doktorsavhandling undersöker snart sagt varje aspekt av relationerna mellan Lawrence och Frankrike och kartlägger

den franska synen på Lawrence.³⁵ Larès finner inget av det påstådda hat, som Lawrence ofta, bl.a av Beraud-Villars, sägs ha hyst mot fransmännen, även om han medger att Lawrence var kritiskt inställd till den franska politiken i Mellanöstern. I stället var det enligt Larès fransmännen som var rädda för vad Lawrence skulle vara kapabel till som motståndare i Mellanöstern och dessutom behövde man en syndabock för de svårigheter man mötte i området.

En motsvarande undersökning av den engelska synen på Lawrence av Arabien saknas fortfarande, eftersom det vetenskapliga intresset för Lawrence främst begränsats till hans person.

Den delikata frågan om Lawrences verkliga roll bland araberna behandlades på vetenskaplig grund först av tysken Konrad Morsey, vars avhandling *T.E. Lawrence und der arabische Aufstand 1916/18* utgavs redan 1976 i Osnabrück. Morsey, som utnyttjar både tyska och engelska arkiv, tecknar en detaljerad bild av Lawrences verksamhet i Arabien. Han visar att Lawrences redogörelse i *Seven Pillars of Wisdom* innehåller många felaktigheter och betecknar Lawrence som den mest inflytelserika brittiska förbindelseofficeren bland araberna, ute på ett klart definierat uppdrag, och – föga förvånande – inte alls som någon "arabernas okrönte konung". Morsey drar dessutom slutsatsen att Lawrence måste räknas som en stor teoretiker och praktiker vad gerillakrigföring beträffar.

Betecknande är att denna värdefulla vetenskapliga skildring av en omstridd brittisk officers verksamhet ännu ett halvtannat decennium senare inte översatts till engelska. En reviderad översättning sägs vara under arbete, men dessförinnan skulle tydligen den av Lawrences bror utsedda "auktoriserade levnadstecknaren" Jeremy Wilson hinna ge ut sin stora Lawrence-biografi, där en i stora drag likartad bild av Lawrences verksamhet bland araberna presenteras.³⁶

Man nödgas konstatera att den i början av 70-talet befintliga biografiska litteraturen om Lawrence av Arabien inte uppfyllde några högre vetenskapliga krav. Knightley och Simpson hade väckt nya intressanta, om än tillspetsade, frågeställningar, men det kanske mest värdefulla bidraget till den personhistoriska forskningen kring T.E. Lawrence stod den amerikanske psykiatern och Harvard-professorn John E. Mack för i sin biografi.³⁷ Boken baserar sig på tio års grundlig forskning, och författaren använder sig även av psykiatriska metoder för att försöka förstå huvudpersonen. Tonvikten i denna "psykohistoriska" biografi

³⁵ Maurice Larès, *T.E. Lawrence, La France et les Français* (Université de Lille III, 1978).

³⁶ Jeremy Wilson, *Lawrence of Arabia – The Authorised Biography of T.E. Lawrence* (Heinemann 1989).

³⁷ Se not 29.

ligger på relationen mellan Lawrences inre själsliv och hans handlingar. Mack medger att Lawrences rykte tidigare skadats av användningen av psykologi för att förklara hans beteende, och nämner – föga förvånande – Aldingtons bok som det värsta exemplet på hur vetenskapen missbrukats.

Aldingtons anklagelser att Lawrence var en lögnare och bedragare förklarar Mack med att medvetandet om att han var av oäkta börd förorsakade honom problem med att förstå och bedöma sig själv, vilket föranledde honom att ibland överdriva sin egen roll och betydelse. Mack hävdar dock att de största överdrifterna gjorde Lawrence först långt senare, och då beträffande händelser där hans egen roll var obetydlig. Hans oäkta ursprung hade dock, enligt Mack, inte enbart ett negativt inflytande – en del av hans kreativitet, originalitet och okonventionella tänkande hade sitt ursprung här. Lawrence var inte homosexuell, han var inte heller den borne imperialisten, utan snarare en progressiv röst i en imperialistisk period.

Trots vissa brister som långt drivna slutsatser och författarens tydliga sympati för huvudpersonen, tyder mycket på att Macks biografi kommer att få en bestående betydelse för Lawrence-forskningen tack vare dess grundliga undersökning av Lawrences motiv och attityder.

Den i dagens läge oomstritt största auktoriteten i den personhistoriska Lawrence-forskningen är dock Jeremy Wilson, som slutligen hösten 1989 utkom med mammutverket *Lawrence of Arabia – The Authorised Biography of T.E. Lawrence*. Wilson har arbetat på boken sedan mitten av 70-talet och resultatet blev ett imponerande verk på drygt 930 sidor text samt en notapparat på närmare 180 sidor. Auktoriserad är biografien i den bemärkelsen, att Wilson engagerats för uppgiften av T.E. Lawrences yngsta bror, professor Arnold W. Lawrence, som allt sedan broderns död utövat en viss svärdefinierbar kontroll över vad som publicerats om Lawrence av Arabien. Författaren uppger som sin strävan att ge en faktisk, verklighetsbaserad och i möjligaste mån objektiv redogörelse för Lawrences liv. Han har erhållit tillgång till alla existerande dokument, även sådana som tidigare inte varit tillgängliga för forskare.

Wilson har också gjort en grundlig genomgång av de krigstida dokumenten och hävdar själv att redogörelsen för Lawrences verksamhet under kriget inte längre baserar sig på dennes egna uppgifter i *Seven Pillars of Wisdom*. Även om en stor del av Wilsons redogörelse om denna tid ändå utgörs just av citat ur *Seven Pillars* kan man måhända likväl anse presentationen av denna tidsepok i Lawrences liv som den mest välgjorda delen av arbetet.

Sitt omfång och den till synes rigorösa dokumentationen till trots, lämnar Wilsons biografi fortfarande läsaren med en hel del frågor. Wilson har föredragit att inte spekulera i eller försöka tolka kontroversiella frågor, utan strävar till att i så hög grad som möjligt basera sig på existerande

rande dokument. Även om betoningen ligger på mindre sensationella aspekter av Lawrences liv, frapperas man ändå av den förvånansvärt okritiska attityd som Wilson intar till sitt forskningsobjekt. Många av Lawrences utsagor och berättelser, som redan Aldington helt motiverat ifrågasatt, återger Wilson okommenterade, så som de föreligger i Lawrences korrespondens eller litterära verk.

Typiskt för Wilsons arbete är måhända hans behandling av John Bruces redogörelse för hur denne piskat Lawrence, kring vilken Knightley och Simpson i slutet av 60-talet byggde upp sin bok: Wilson nöjer sig med att mycket kortfattat konstatera att Bruces berättelser innehåller många sakfel och uppger som sin personliga uppfattning att ingen historiker med självaktning utan utomstående bevis skulle kunna godta Bruces version! Wilson tvingas dock medge att Lawrences lät sig piskas, men slätar över saken med att konstatera: "Eftersom Lawrence själv inte lämnat någon förklaring, och det inte finns någon möjlighet till detaljerad psykiatrisk undersökning, kan några vidare spekulationer kring orsakerna till detta beteende inte leda till något slutgiltigt resultat".³⁸

Imperiehjälten i ny version

Så framträder då den brittiska imperiehjälten i en ny version, lämpad för 90-talets Europa. Lawrence av Arabien var inte "arabernas okrönte konung", inte heller den som svek araberna, eller den borne och kallblodige imperialisten. Bilden av Lawrence av Arabien är inte längre begränsad till ett perspektiv; den tiden är förbi då Lawrence avbildades i svart eller vitt, som en hjälte eller anti-hjälte. I stället för fokuseringen på Lawrences personlighet har betoningen under den senaste tiden kommit att ligga på Lawrences bidrag till samhället. Idag betonas Lawrences bedrifter som arkeolog, skriftställare, förbindelseofficer eller flygbåtsmekaniker. I sin förtjänstfulla *Images of Lawrence* drar Christopher Matheson och Stephen Ely Tabachnik – en av de mest produktiva och framstående Lawrence-forskarna – följande slutsats:

Genom att tyngdpunkten förflyttas från Lawrences personlighet till hans verk, kan man teckna en ny bild av Lawrence av Arabien: Han var en framstående arkeolog, en duktig underrättelseagent, en viktig militärteoretiker, en kunnig om än misslyckad diplomat, en utmärkt mekaniker och en stor författare. Detta är en avsevärd meritlista för en person som dog vid fyrtiosex års ålder.³⁹

³⁸ Wilson 1989, s. 751

³⁹ Tabachnik & Matheson, s 95. Boken är det första verket som mer ingående presenterar en historieforskning om hur Lawrence avbildats i biografierna.

Lawrence av Arabien är en av seklets mest omskrivna personer och hans liv har analyserats ända till vansinne. Men fortfarande, efter mer än ett sjuttioårigt biografier, återstår flera intressanta frågor, som ingen hittills lyckats ge tillfredsställande svar på. Vem var egentligen upphovsmannen bakom planeringen av arabernas attack mot Akaba? Blev Lawrence tillfångtagen under kriget i Deraa, och blev han torterad och våldtagen av turkar där? Varför startade han ett nytt liv inom flygvapnet? Varför blev just Lawrence av Arabien en legend och ingen av de andra brittiska officerarna bland araberna?

1990-talets Lawrence-bild är kanske inte lika attraktiv som 20-talets med all dess inneboende exotik och romantik. Men fortfarande händer det att den gamla romantiska bilden av Lawrence av Arabien dyker upp i västerländska media. Sålunda läser vi t.ex i *Hufvudstadsbladet* 1988 i ett reportage från en tågresa i Syrien:

Det påstås också att den legendomspunne Lawrence av Arabien skulle ha åkt med tåget men då stod alla vagnar till hans förfogande... Det berättas att Lawrence åkte med just detta gamla härliga tåg. Han höll sig med ett stort följ och framförallt hade han sitt eget harem med sig på tåget! Flickorna presenterades i tur och ordning för honom bakom ett rött sammetskynke... Det är inte bekant om Lawrence träffade sina haremsflickor före eller efter bönerna men mellan bönerna i alla fall.⁴⁰

Det ovanstående säger avgjort mer om den finländska, eller måhända den västerländska, uppfattningen av Orienten och araberna än vad den säger om T.E. Lawrence – som sprängde tågen, inte åkte med dem, och dessutom aldrig har beskyllts för att ha visat ett opassande stort intresse för det motsatta könet...

De sätt på vilka Lawrence av Arabien har avbildats har givetvis präglats av levnadstecknarens personlighet och samtidens politiska och kulturella atmosfär. Nya biografier har ständigt ökat vår kunskap om T.E. Lawrences liv, men författarnas tolkningsförsök och försök att förstå Lawrence bättre än vad han kanske själv gjorde under sin livstid, har mystifierat och förvrängt bilden av honom. I stället för att ge personhistoriska porträtt avspeglar biografierna om och forskningen kring Lawrence av Arabien i själva verket främst förändringarna i de västerländska attityderna under 1900-talet, samt i den västerländska uppfattningen om och inställningen till araberna och Mellanöstern.

⁴⁰ Nils Eklund i *Hbl* 25.10. 1988.

Sovjetologisk kvinnoforskning

En granskning av 1970- och 1980-tals litteratur

MARIANNE LILJESTRÖM

Forskning om sovjetkvinnornas levnadsförhållanden och historia utformades mot slutet av 1970-talet till ett delområde inom den kvinnohistoriska forskning, som hade sina rötter i den feministiska rörelsens nya uppsving i slutet av 1960- och början av 1970-talen.

På ett generellt plan har det material som producerats inom denna kvinnohistoriska forskning varierat rätt mycket beträffande metoder, teoretiska angreppssätt och tolkningar samt val av temata. Den kvinnohistoriska forskningens komplexitet, erkännandet av både ofullständigheter och inexaktheter samt den livliga teoribildande diskussionen, utgör emellertid en ytterst berikande faktor.

En viss svårighet med att få en övergripande bild av denna forskning beror uttryckligen på mångfalden av forskningstemata och på att det producerats en hel del enskilda undersökningar och tolkningsförsök, som åtminstone till synes inte har något direkt samband sinsemellan, samt på att det tillsviðare endast finns en inledning till en historiografisk tradition inom vilken en diskussion om olika tolkningar kunde äga rum. I stället har kvinnorna som forskningsobjekt kopplats till andra forskningstraditioner. Alternativt har det funnits en strävan att producera kvinnohistoriskt material separat från dessa traditioner.

Trots det sagda, utgör strävan att se kvinnor som historieforskningens subjekt en gemensam dimension i undersökningarna oberoende av om det gäller de politiska händelsernas kronologi, sociala rörelser eller mera analytisk forskning om breda processer av social förändring. Med syftet att "kategorisera" eller relatera den sovjetologiska kvinnohistoriska forskningen till kvinnohistorisk forskning generellt, skall jag i all korthet peka på vissa specifika drag i de tre huvudinriktningar, som den kvinnohistoriska forskningen kan indelas i: kvinnohistorisk empirism, "her-story" och feministisk historieskrivning.

Den kvinnohistoriska empirismens uppgift var att rekonstruera kvinnornas roller och erfarenheter i det förflutna samt genom att framföra en ideologikritik av de bilder och uppfattningar om kvinnor, som den traditionella historieskrivningen förmedlade. Denna kvinnornas "kontri-

butionshistoria"¹ studerar s.k. betydelsefulla (politiska) historiska händelser och kvinnornas roll i dessa. Utgångspunkten för den empiriska forskningen var en adaptation av definitionen om vad som varit viktigt i männens förflutna och den innefattade/innefattar framför allt studier om s.k. undantagskvinnor eller "prominenta kvinnor"², men även socialhistoriska undersökningar om s.k. vanliga kvinnor. Denna forskning – som bidragit till en betydande vidgning av vetandet om kvinnors arbete, livsförlopp samt sociala och politiska verksamhet – har sällan förmått lyfta fram nya analytiska problem. Orsaken är, att könsperspektiv och -förhållanden behandlats enbart på ett implicit plan. Sålunda har största delen av de empiriska undersökningarna om kvinnor integrerat, införlivat och adderat forskningsobjektet "kvinnor" till vedertagna historiska, främst ekonomiska analyskategorier.

Kvinnohistorisk forskning utförd som "*her-story*" koncentrerar sig spå en beskrivning av de ouppmärksammade och nedvärderade kvinnliga erfarenheterna. Denna mycket produktiva inriktning, som under de två senaste decennierna skapat ett stort antal intressanta och nytänkande undersökningar, poängterar (till åtskillnad från den empiriska forskningens rätt typiska "offeransats") kvinnornas roll som historiens subjekt, deras förmåga att "skapa historia". Med denna tyngdpunkt har riktningen producerat en annorlunda narration, periodisering och även andra orsaksförklaringar till historiska företeelser. Den ofta uteslutande och avskiljande koncentrationen på den kvinnliga historiska förmedlingen och på sammanhangen i kvinnornas "egen" historia har resulterat i att sambandet mellan den historiska betydelsen av kvinnornas erfarenheter och agerande samt en positiv värdering av allt vad kvinnor sagt och gjort, blivit både diffust och problematiskt. Trots att "*her-story*"-inriktningens problemställningar och beskrivningar ofta förblivit isolerade från andra historiska företeelser och sammanhang, har den påvisat vikten av att konceptualisera kön i historiska termer.

Feministisk historieskrivning har utvecklats dels på basen av en generell utveckling inom feministisk teoribildning, dels på basen av en evaluering av och diskussion om den tidigare kvinnohistoriska forskningens resultat. Denna historieskrivning befinner sig i ett inledande stadium och utgör en teoretiskt och metodologiskt krävande och utmanande inriktning. Forskningens utgångspunkt utgörs av kvinnornas erfarenheter och situation, men problemställningarna begränsas inte till dessa i

¹ Uttrycket har lanserats av den amerikanska historikern Gerda Lerner, 'Placing Women in History: A 1975 Perspective', i *Liberating Women's History*, ed.: Bernice Carroll (University of Illinois Press 1976), s. 360.

² Detta uttryck ("women worthies") har i sin tur lanserats av den amerikanska historikern Natalie Zemon Davies, 'Women's History' in *Transition; The European Case*, *Feminist Studies* vol 3, no.3-4, s. 83-103.

stil med "her-story"-inriktningen. Kärnan i denna genre är att utforska de sociala definitionerna av könsrelationer, såsom de utvecklats av både män och kvinnor inom vissa politiska och ekonomiska institutioner samt under dessas påverkan. Institutionerna uttrycker kontexter och relationer, som innefattar kön-, klass- och maktaspekter. Därför belyser resultaten förutom kvinnornas erfarenheter även allmän social och politisk praxis.³ Med utgångspunkt i kvinnornas erfarenhetsvärld, strävar denna historieskrivning till att analysera de sätt på vilka politik och diskurs konstruerar kön och kön konstruerar politik.

Forskningen om ryska och sovjetiska kvinnor placerar sig huvudsakligen inom den empiriska genren med tyngdpunkten inom politisk och socialhistoria.

Amazoner och instängda "husdjur"

De flesta av de inte alltför många historiker⁴, som behandlat kvinnornas ställning under tidig rysk historia hävdar, att ett matrifokalt samhällssystem var rådande bland slaverna.⁵ Som överhuvud för familjer och stammar hade kvinnorna full självständighet beträffande innehav av stora egendomar samt val av både makar och älskare. I tidiga krönikor och episka sånger (*byliny*) finns en hel rad berättelser om s.k. *polianitsy*, amazonlika kvinnokämpar, oftast starkare och modigare än män. Beskrivningarna av dessa, utan tvivel positiva hjältinnor, har för de flesta

³ Se närmare om detta Davies, s.90; Joan Kelly – Gadol, 'The Social Relations of the Sexes: Methodological Implications of Women's history', *Signs* Summer 1976, s. 809–824; och framför allt Joan W Scott, 'A Useful Category of Historical Analysis', *The American Historical Review* vol 91 (Dec. 1986) no.5, s. 1053–75.

⁴ Främst Elaine Elnett, *Historic Origins and Social Development of Family Life in Russia* (Columbia University Press 1926); N. N. Selivanova, *Russia's Women* (Hyperion Press 1976); Dorothy Atkinson, 'Society and sexes in the Russian past', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G. W. Lapidus (The Harvester Press 1976), s. 3–38.

⁵ Jag undviker användningen av det problematiska begreppet matriarkat (synonymt med gyneokrati, "mödrarnas makt") som började användas på 1800-talet och betecknar kvinnornas övervalde i familjen och samhället. Matrilinearitet och matrilokalitet sammankopplas i det nyare 1970-tals begreppet matrifokalitet (modersfokuserat samhälle). Begreppet avser samhällen där kvinnorna hade stort inflytande både inom familjen och samhället i övrigt, d.v.s. där de står i centrum för sociala relationer, utan att männen är utsatta för förtryck. Jfr. bl.a. Ernst Bornemann, *Das Patriarchat. Ursprung und Zukunft unserer Gesellschaftssysteme* (Fisher Verlag 1979), kap.II; Uwe Wesel, *Der Mythos vom Patriarchat* (Suhrkamp 1980); Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy* (Oxford University Press 1986), s. 15–35.

forskare utgjort ett bevis för existensen av ett "matriarkat" i tidig rysk historia.⁶

Ett stöd för denna uppfattning utgör även Joanna Hubbs' intressanta studie om den feminina myten i rysk kultur. Hon argumenterar för påståendet att östslavernas ursprungliga kultur var byggd på dyrkan av en kvinnlig gudomlighet. Trots både hedniska och kristna härskares försök att eliminera kulten av den arkaiska Modergudinnan har denna överlevt bland bondebefolkningen. Relikter av kulten finner hon i sådana figurer inom den ryska folklören som rusalka, jungfruväverskan, som reglerar fruktbarheten i både människo- och djurriket, årstidernas cykler, månen och vädret, Baba Yaga, den visa gamla kvinnan och Moder Fuktig Jord, fruktbarhetens symbol, som uppfattades som "ett kosmiskt ägg som inneslöt mänskligheten mellan himlens bröst och jordens livmoder".⁷

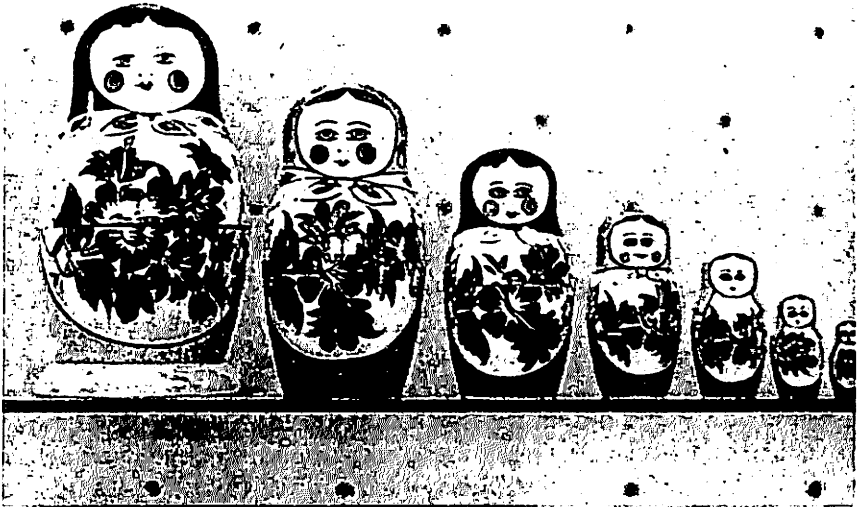
Trots denna sannolika utgångspunkt var det ryska samhället vid den historiska tidens början under 800-talet ett patriarkaliskt samhälle bestående av klaner eller stammar, underordnade männens överhöghet och herravälde. Rysslands konvertering till den byzantiska kristendomen i slutet av 900-talet stärkte det patriarkala familjesystemet. Patriarkalismens och kyrkans inflytande konsoliderades ytterligare under seklerna av mongolvälde, då kvinnornas degraderingsprocess fortgick och köns-segregeringen fördjupades. Detta tog sig bl.a. uttryck i uppkomsten av *terem* i främst överklasskvinnornas liv. *Terem* omfattade husets bakre del eller vindsutrymmet, där kvinnorna var instängda "bakom tjuogoätta lås" i avskiljdhet och tillbakadragenhet. Nyckeln till denna del av huset innehades av husbonden/maken. Därtill var staketet runt huset så högt, att kvinnorna osedda kunde promenera i trädgården.⁸ Innebörden i *terem* bör sammankopplas, dels med det patriarkala förmyndarskapet över kvinnorna, dels med asketismens ideal om avståndstagandet från det världsliga, i detta sammanhang sammankopplat med kyrkans misogynia uppfattning om kvinnan som källa och orsak till det onda, till frestelsen och Syndafallet samt som oren och moraliskt oanständig. Som den amerikanska historikern Eve Levin påvisat i en unik studie⁹ om sexualitetsuppfattningar och – praktik hos de ortodoxa slaverna från

⁶ Jfr. även S.S. Saskov, *Istoriia russkoi zensciny* (St.Petersburg 1879), s. 1–52; George Vernadsky, *Ancient Russia* (New Haven: Connecticut 1943), s. 54, 113; samt den på 1100-talet författade *Nestorskrönikan*, översättning från fornryska av N.A. Norrback (Stockholm 1919), s. 10.

⁷ Joanna Hubbs, *Mother Russia. The Feminine Myth in Russian Culture* (Indiana University Press 1988), s. 56.

⁸ Selivanova, s. 18.

⁹ Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slaves, 900–1700* (Cornell University Press 1989).

Matrioska-dockor. En mängd legender är förenade med Matrioska, som bl.a. anknutits till en ugrisk gudinna. Enligt von Herberstein på 1500-talet offrades guld åt gudinnan. När mängden var tillräcklig smältes det ned till ett nytt skal åt gudinnan. De äldsta bevarade dockorna härrör från 1800-talet. Matrioska kan ses som en leksak och som en relik från ett fjärran förflutet, men även som en symbol för Moder Ryssland.

kristendomens införande till Peter den stores tid, reglerade kyrkan effektivt förutom äktenskapets form (strikta regler för skilsmässa och omgifte) även en lång rad av inomäktenskapliga intima och sexuella förhållanden.

Kyrkans reglering av könsrelationerna gällde emellertid även de flesta andra sidorna av det sociala livet. Den viktigaste källan till kunskap om dessa utgörs av *Domostroi* (Hemmets lag), en 1500-tals handbok över kyrkans regler framför allt om organisering av hushållet med detaljerade beskrivningar av mannens och hustruns plikter. Handboken uppmanar till hustrumisshandel ifall hon varit olydig eller t.o.m. ouppmärksam med ingående beskrivningar om var och hur hon skulle misshandlas.¹⁰

¹⁰ Selivanova, s. 36–41; Atkinson, s. 15; Kai Thomas Dieckmann, *Die Frau in der Sowjetunion* (Frankfurt/NY: Campus Verlag 1978), s. 23–24; Hubbs, s. 94; Levin, s. 238.

Nihilister och feminister

Under de följande tre århundradena var familjeliv och äktenskap parametrarna för den kvinnliga identiteten, determinanterna för kvinnornas levnadsförlopp och erfarenheter.¹¹ Det av Peter den store inledda ytliga och eklektiska upptagandet av europeiska seder och kultur, resulterade småningom bl.a. i uppkomsten av ett tunt skikt av utbildade män och kvinnor. Bland överklassen skedde en viss långsam förändring av attityderna till kvinnor: de förblev underlägsna i allt utom i moraliskt hänseende.¹² Under 1800-talet uppkom en romantisk idealisering av den ryska kvinnan, avspeglad i tidens skönlitteratur. Hon förkroppsligade framför allt Moderskap och Dygd och ansågs visa sin styrka genom lidande.¹³

Den altruistiska självuppgiften hos de ryska aktivistkvinnorna inom 1800-tals radikalismen är ett centralt tema i Barbara Alpern Engels studie. Denna aktivism har utgjort huvudobjektet för den historiska forskningen om 1800-talets ryska kvinnor. Jämfört med övriga Europa deltog kvinnor i Ryssland både numerärt och mera synligt i rörelser för social och politisk förändring. Detta faktum har uppenbart utgjort en av huvudorsakerna till forskningsintresset för dessa kvinnor. Engels arbete skiljer sig, delvis genom betoningen av det sociala och kulturella ursprunget till kvinnornas radikalism, från den övriga forskningen, som i första hand kan karakteriseras som kvinnohistorisk additionsforskning inom den deskriptiva "prominenta kvinnor"-genren.¹⁴

¹¹ Se närmare de flesta uppsatser i den av David Ransel redigerade socialhistoriska antologin om familjen i tsar-Ryssland. Arbetet är, med dess implicita behandling av könsrelationernas organisering, ett bra exempel på tidig kvinnohistorisk additionsforskning. David Ransel ed. *The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research* (University of Illinois Press 1978). Se även Christine D. Worobec, *Peasant Russia. Family and Community in the Postemancipation Period* (Princeton University Press 1991).

¹² Se William Wagner, 'The Trojan Mare: Women's Rights and Civil Rights in Late Imperial Russia', i *Civil Rights in Imperial Russia*, ed.: Olga Crisp and Linda Edmondson (Clarendon Press 1989), s. 65–84, om kvinnornas juridiska situation och rättigheter under 1800-talets senare hälft.

¹³ Dessa uppfattningar framkommer tydligt hos tidens historiker, framför allt hos Vitalii Sulgin, *O sostoianii zenscin v Russii do Petra Velikogo. Istoriceskoe issledovanie*. (Kiev 1850), en av de första som befattade sig med kvinnors liv och situation i rysk historia, men även hos S.S. Saskov, vars "Den ryska kvinnans historia" från år 1871 var det första – i vetenskapligt hänseende – mera ambitiösa arbetet.

¹⁴ De viktigaste arbetena inom denna forskning är förutom Barbara Alpern Engel, *Mothers & Daughters. Women of the Intelligentsia in Nineteenth-Century Russia* (Cambridge University Press 1983), Barbara A. Engel & Clifford N. Rosent-

Den kvinnliga revolutionärens speciella emotionella intensitet och moraliska absolutism utgör ett centralt tema i Engels arbete. En av hennes huvudteser är, att för de kvinnor som utkämpat en hård och ensam kamp mot den auktoritära familjen, utgjorde den ryska ortodoxin med dess poängtering av lidande, ödmjukhet och självuppoftning ofta grunden för deras uppror. Många kvinnor uppfattade sig i grunden som moraliska väsen med en speciell kapacitet att befordra det goda för samhället i dess helhet. Därför kämpade de modigt och osjälviskt för integritet och utbildning, enbart för att kunna tjäna folket. På basen av självförnekelse fann kvinnorna det betydligt lättare än män att avsäga sig alla personliga strävanden och ambitioner. Den starka självförnekelsen tog sig anmärkningsvärt nog även uttryck i ett åsidosättande av problemet med det speciella patriarkala förtryck som den kvinnliga delen av befolkningen var utsatt för. Könsarbetsfördelningens och de bakomliggande könsattitydernas fortbestånd sammanhänge även med själva "kvinnofrågans" öde inom de radikala rörelserna. Redan i början av 1870-talet hade den bokstavligen försvunnit från agendan och införlivats i "större sociala frågor" om den arbetande befolkningens frigörelse.

I mitten av 1800-talet uppkom i Ryssland, vid sidan om nihilismen och radikalismen även en feministisk rörelse.¹⁵ Till åtskillnad från de andra, försökte den liberala och moderata feminismen lösa sociala orättvisor inom ramen för det rådande systemet. Den första organisationen – "Sällskapet för billig logi" – grundades år 1859. Den följdes av flera "sällskap", som i första hand befattade sig med filantropi och senare i huvudsak med kampen för högre utbildning för kvinnor.¹⁶ Frågor rö-

hal, *Five Sisters. Women Against the Tsar* (NY: Alfred A Knopf 1975); Vera Broido, *Apostles into Terrorists* (Viking Press 1977), och Cathy Porter, *Fathers and Daughters* (London: Virago Press 1976). Richard Stites' (se nedan) banbrytande arbete har en bredare upplägning än dessa. Han analyserar dock inte underliggande sociala krafter och orsaker till kvinnornas uppror mot sina traditionella roller. De radikala kvinnornas öde fortsätter emellertid att fascinera forskare. Det färskaste bidraget är, Margaret Maxwell, *Narodniki Women. Russian Women Who Sacrificed Themselves for the Dream of Freedom* (Pergamon Press 1990). Detta arbete ger emellertid ingenting nytt till denna empiriska genre inom kvinnohistorisk forskning.

¹⁵ Om definitioner av feminism, se t.ex. Juliet Mitchell & Ann Oakley, *What is Feminism?* (Basil Blackwell 1986); Marianne Liljeström-Skarp, 'Om feminismen som en historiskt determinerad form av kvinnligt motstånd', i *Jämställdhet eller Emancipation. Strategier inom kvinnorörelsen* (Institutionen för kvinnoforskning vid Åbo Akademi, Åbo 1986) s. 7–42; Karen Offen, 'Defining Feminism. A Comparative Historical Approach', *Signs* vol 14, no 1. (1988).

¹⁶ Christine Johanson, *Women's Struggle for Higher Education in Russia, 1855–1900* (McGill–Queen's University Press 1987).

rande kön, äktenskap och familj spelade en undanskymd roll i feministernas aktiviteter och diskussioner.

Den andra generationen av ryska feministerna och deras aktiviteter åren 1900–1917 har studerats av Linda Harriet Edmondson. Hennes arbete¹⁷ är en kronologisk och deskriptiv politisk–historisk genomgång av den blygsamma och rätt splittrade, men aktiva feministiska rörelsen. Den återupplivades i samband med revolutionen år 1905 och nådde under åren 1905–07 sin höjdpunkt, då den i ett starkt antifeministiskt klimat verkade som suffragetrörelse. Edmondsons studie håller sig strikt inom den beskrivande politiska historiens gränser, d.v.s. utan problematisering av de subjektiva dimensionerna av feministernas politiska beteende eller djupare penetrering av den sociala och politiska kontexten samt det rådande könssystemet, som formade – och eventuellt påverkades av – deras synsätt och aktiviteter. Även detta arbete hör sålunda till den kvinnohistoriska kontributionsforskningen. Studien är emellertid med sitt informativa innehåll ett viktigt bidrag till litteraturen på området.

Arbetarkvinnor och bondekvinnor

I jämförelse med västra Europa kom industrialiseringen till Ryssland sent och förblev geografiskt starkt koncentrerad. De nya fabrikena fick sin arbetskraft från bondebefolkningen. I första hand gällde detta män, men kvinnor följde snart efter. Dessa kvinnors arbete och liv mellan åren 1880 och 1914 är temat för Rose L. Glickmans banbrytande socialhistoriska studie.¹⁸

Fabriksarbeterskornas bakgrund fanns på landsbygden och i deras liv som bondekvinnor. Glickman beskriver detaljerat bondekvinnornas rättslösa och maktlösa ställning i förhållanden, där en tung arbetsinsats inom hushållet och på åkern både förväntades och krävdes av dem – vid sidan om talrika nedkomster. Författaren ifrågasätter den rätt utbredda uppfattningen om att kvinnorna, trots misshandel och förtryck, p.g.a. hushållsarbetets betydelse, intog en respekterad ställning inom familjen. Hennes material ger inte belägg för en dylik uppfattning.¹⁹ Mot slutet av 1800-alet, då männen i allt större utsträckning sökte sig till lönearbete, fick kvinnorna ensamma stå för arbetsinsatsen inom lantbruken. I samband med att *kustar*-produktionen (ofta av kvinnor utförd självständigt hemarbete av handgjorda produkter för en odefinierad

¹⁷ Linda Harriet Edmondson, *Feminists in Russia, 1900–17* (Heinemann Educational Books 1984).

¹⁸ Rose L. Glickman, *Russian Factory Women. Workplace and Society, 1880–1914* (University of California Press 1984).

¹⁹ Glickman, s. 57.

marknad) minskade i betydelse, hade kvinnorna enorma svårigheter att klara familjens utkomst. De tvingades att i allt större skaror söka lönearbete i städerna. Trots att Glickman inte explicit befattar sig med könsrelationernas organisering, vilket betyder att många aspekter av både bonde- och arbetarkvinnornas liv blir obehandlade, är hennes genomgång ett viktigt bidrag till de sparsamma beskrivningarna om framför allt bondekvinnornas liv och arbete under denna period.²⁰

Ett resultat av Glickmans studie är, att arbetarkvinnorna visserligen protesterade och gav uttryck för sitt missnöje både beträffande arbetsförhållanden samt sexuell utnyttjande och nedsättande attityder, men endast i obetydlig grad engagerade sig organiserad politisk verksamhet. Huvudorsakerna var arvet av underordning i förhållande till manlig auktoritet samt yrkessegregering och dubbel arbetsböda. Det problematiska med författarens teoretiska angreppssätt, d.v.s. "mannen som måttstock" -synvinkel är, att hon inte ifrågasätter de existerande, på männens erfarenheter baserade kategorierna för politisk medvetenhet.

Problematiken beträffande karaktären och graden av arbetarkvinnornas sociala och politiska aktivitet behandlas även av Anne Bobroff i en tankeväckande och originell studie²¹ om könsrelationernas utformning och de karakteristiska dragen för ryska kvinnors levnadssfär. På basen av dessa granskar hon hur kvinnorna engagerade sig politiskt främst i samband med händelserna år 1917.

I den ryska arbetarklassens vardagsliv tillskrevs kvinnorna på basen av en strikt könsarbetsfördelning huvudansvaret för uppehållet av familjen, medan männen hade ansvaret för de sociala relationerna inom den offentliga sfären. Den primära relationen för varje kvinna, d.v.s. den som prioriterades då motstridiga krav ställdes på hennes tid, energi och tillgivenhet, var den till maken och barnen. Männen däremot förväntades delvis negligera sina familjeförpliktelser för att skydda den manliga gruppens primat. Kraften och orubbligheten i denna könskonstellation främjades för båda könen av kulturella föreskrifter om sexualitetens inriktning. Bobroffs huvudsakliga forskningsobjekt är förmedlingen av dessa föreskrifter, på basen av vilka hon förklarar skillnaderna i kvinnornas och männens intressen, åtaganden och relationer.

Bobroffs värdefulla arbete — som jag främst på basen av hennes an-

²⁰ Några artiklar tangerar denna fråga. Se Barbara Evans Clements, 'Working-Class and Peasant Women in the Russian Revolution, 1917-23', *Signs*, Winter 1982, vol 8, no.2, s. 215-235; Beatrice Farnsworth, 'Village Women Experience the Revolution', i *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution*, ed.: A. Gleason, P. Kenez and R. Sutes (Indiana University press 1985).

²¹ Anne Bobroff, *Working Women, Bonding Patterns, and the Politics of Daily Life: Russia at the End of the Old Regime* (Ph.D. thesis) (University of Michigan, Ann Arbor 1982).

greppssätt och utgångspunkter skulle beteckna som feministisk historieskrivning – får en annan dimension av stort analytiskt intresse då hon övergår till att behandla mäns och kvinnors divergerande nivåer av engagemang i det offentliga livet i samband med de tumultartade händelserna år 1917. De arbeterskor som deltog i de revolutionära händelserna, hade vuxit upp i en kultur som i allra högsta grad gjort dem benägna att undvika gemensam verksamhet på lång sikt inom den offentliga sfären. De typer av aktiviteter som de flesta kvinnor engagerade sig i – livsmedelsupplopp, periodiska demonstrationer, ensam stödverksamhet för manliga gatukämpar i Moskva under Oktoberrevolutionen (proviantanskaffning, första hjälp, spaningsarbete etc.) – var till sin karaktär sådana som inte i det långa loppet kunde ge kvinnomassorna möjligheter och styrka att hävda sina egna politiska frågor. Sålunda hade nätverken i de arbetande kvinnornas vardagsliv inte kvaliteter som kunde stöda kvinnornas långsiktiga politiska organisering. De kulturella könsdifferenserna fortsatte, som en djupt inrotad del av de förrevolutionära mentaliteterna och beteendemönstren, att dominera den postrevolutionära miljön.

1920-talets bolsjevikkvinnor

Bolsjevikpartiets politik i förhållande till kvinnor gick från de första dagarna av dess maktövertagande ut på att minska kvinnornas arbete i familjen och öka deras deltagande i produktionen. Partiet strävade att förverkliga målsättningen, dels genom en förändring av lagstiftningen åren 1917 och 1918, dels genom diverse organisatoriska lösningar för en mobilisering och politisk uppfostran av kvinnorna. Kvinnofrigörelsen uppfattades av partiet som kvinnornas juridiska och politiska jämlikhet, kombinerad med kollektiva åtgärder för reproduktionsuppgifternas förverkligande.

Bolsjevikpartiets uppfattning baserade sig på den traditionella marxistiska synen på kvinnoförtrycket som ekonomiskt betingat och utformat.²² Uppfattningen innehöll även målsättningar om förändringar av traditionella könsroller, vanor och kvinnonedvärderande attityder. I enlighet med partiets ekonomistiskt reduktionistiska teoretiska och politiska linje ansåg man emellertid att ändringarna skulle följa automatiskt av omvälvningarna i de ekonomiska förhållandena.

²² Se t.ex. Alfred G. Meyer, 'Marxism and the Women's Movement', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G. W. Lapidus (The Harvester Press 1978); Alix Holt, 'Marxism and Women's Oppression: Bolshevik Theory and Practice in the 1920's', i *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*, ed.: T. Yedlin (Praeger Publ. 1980), s. 87–114; Alena Heitlinger, 'Marxism, Feminism, and Sex Equality.', *ibid.* s. 9–20.

Den amerikanska historikern Richard Stites' arbete²³ är det första i sitt slag som strävar – främst på ett idéhistoriskt plan – att kartlägga ryska kvinnors historia, genom att tvärs över skiljelinjen 1917 spåra utvecklingen av sådana huvudelement i "kvinnofrågan" som sexuell, ekonomisk och politisk jämlikhet och av de olika rörelser som arbetade för denna målsättning. Stites' banbrytande arbete är högst informativt och utgör ett utmärkt bidrag till "kontributionshistorien" med stark tyngdpunkt på "prominenta kvinnor"-aspekten p.g.a. Stites' poängterade intresse och förtjusning för biografisk porträttering.

Ett av de anmärkningsvärda bidragen i Stites' arbete är hans diskussion om attityder till sexualitet och sexuella sedvänjor under 1920-talet. Han är en av de första som systematiskt behandlat den s.k. sexuella revolutionen.²⁴ Under denna tid härskade bland en begränsad, framför allt manlig grupp av Komsomolungdomar en starkt "konsumeristisk" inställning till sexualitet. Attityden försvarades med hänvisning bl.a. till den socialistiska ideologins postulat om kvinnornas frigörelse, som i detta fall uppfattades som kvinnornas tillgänglighet för att tillfredsställa männens sexuella behov. Stites ser företeelsen som i första hand en generationsfråga kombinerad med postrevolutionär entusiasm för en djupgående förändring av vardagslivet, där den nya generationen attackerade gamla värden och normer, i detta fall romantik och kärlek.²⁵ Den äldre partiledargenerationen motsatte sig emellertid från första början denna inställning och "den sexuella reaktionen" hade även fullt stöd på landsbygden, där det rådde en stark fientlighet mot promiskuöst beteende. Stites tar avstånd från den föga övertygande, men rätt vanliga uppfattningen att "den sexuella termidoren" var en typisk företeelse för Stalin-tiden, som igångsattes i mitten av 1930-talet mot folkets vilja.²⁶

Stites skiljer mellan två stadier beträffande kvinnornas roll i 1920-talets politiska liv: Åren 1917-23, då en liten men synlig grupp kvinnor

²³ Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930* (Princeton University Press 1978).

²⁴ Den allra första analytiska behandlingen finns emellertid i Wilhelm Reich, 'Kampen om det "nya livet" i Sovjetunionen', i *Den sexuella revolutionen* (Stockholm 1971), s. 183-315. Se även Marianne Liljeström-Skarp, *Till frågan om kvinnomancipationen i Sovjetunionen. En studie i kvinnornas ställning samt bolsjevikpartiets strategi och taktik för kvinnornas frigörelse* (Oppublicerad avhandling pro gradu, Åbo Akademi 1982).

²⁵ Jfr även Sheila Fitzpatrick, 'Sex and Revolution: An Examination of Literary and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s', *Journal of Modern History* 50 (June 1900), s. 252-78.

²⁶ Denna uppfattning grundar sig på de av Stalin initierade förändringarna bl.a. i lagstiftningen om abort som ett led i skärpningen av familjepolitiken. Se t.ex. Kent H Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Mass:Cambridge 1968); J.D. Clarkson, A

innehade ansvarsfulla poster inom den politiska maktapparaten²⁷ samt tiden efter 1923–25, då ingen kvinna fanns ens i närheten av den politiska ledningen. Det fanns en anspråkslös grupp kvinnor inom mellanskikten i de politiska och administrativa organen. Däremot hade arbetarkvinnorna börjat delta i politiska processer, framför allt som ett resultat av *Zhenotdels* (partiets avdelning för politiskt arbete bland kvinnomasorna) ansträngningar.

Själva existensen av en särskild avdelning för arbete bland en särskild del av befolkningen, var ett anmärkningsvärt fenomen inom ramen för bolsjevikernas grundläggande ideologiskt-politiska konceptioner. Partiet motsatte sig nämligen principiellt dels själva idén om särskilda kvinnoorganisationer, dels uppfattningen att den kvinnliga delen av befolkningen i förhållande till den manliga hade specialintressen, som behövde uppmärksammas. För att släta över dessa principiella inkonsekvenser, betonade partiet som grundläggande orsak till *Zhenotdels* existens kvinnornas allmänna "efterblivenhet" i socialt, ekonomiskt och politiskt avseende. Dessa omständigheter placerade *Zhenotdel* och dess ledare i en unik, men osäker position inom partiet.

Enligt den amerikanska historikern Carol Hayden, som studerat *Zhenotdel* och dess verksamhet,²⁸ skapades avdelningen i första hand som ett resultat av ansträngningar av en liten men beslutsam grupp bolsjevikkvinnor, som var högst angelägna om att partiet vidtog åtgärder för

History of Russia (New York 1969); Jfr även Rudolf Schlesinger, ed.: *Changing Attitudes in Soviet Russia. The Family in the USSR. Documents and Readings* (London 1949).

²⁷ Av dessa kvinnor är Alexandra Kollontaj utan tvivel den mest berömda. Hennes liv har behandlats i flera utmärkta arbeten. Se framför allt Signe Arnfred, Maj Skibstrup, Mette Bryld, Hanne Möller, Nina Lykke, *Stækkede vinger. Om Alexandra Kollontais samtid og ideer. Udtvalgte skrifter*, Bind 3 (Tidernes Skrifter: København 1978); Barbara E. Clements, *Bolshevik Feminist. The Life of Alexandra Kollontai* (Indiana University Press 1979); Christiane Baumeister, Helene Imendörffer, Kristina Mänicke-Gyöngyösi, *Alexandra Kollontai. Der Weite Weg. Erzählungen, Aufsätze, Kommentare* (Verlag Neue Kritik 1979); Beatrice Farnsworth, *Alexandra Kollontai: Socialism, Feminism and the Bolshevik Revolution* (Stanford University Press 1980); Marie M Mullaney, *Revolutionary Women. Gender and the Socialist Revolutionary Role* (Preager Publ. 1983), s. 55–96.

²⁸ Carol E Hayden, *Feminism and Bolshevism: The Zhenotdel and the Politics of Women's Emancipation in Russia, 1917–1930* (University of California, Berkeley, Ph.D. thesis 1979). Se även Robert N McNeal, 'The Early Decrees of Zhenotdel', i *Women in Eastern Europe and the Soviet Union*, ed.: T. Yedlin (Preager Publ. 1980), s. 75–86; Barbara Evans Clements, 'The Birth of the New Soviet Woman', i *Bolshevik Culture. Experience and Order in the Russian Revolution*, ed.: A. Gleason, P. Kenez, R. Stites (Indiana University Press 1985) s. 220–37.

att förverkliga det socialistiska löftet om könsjämlighet och kvinnoe-mancipation. Under åren 1921–27 kom *Zhenotdel* att skapa och etablera en egen identitet i första hand på basen av dess specifika arbetsformer: I sin strategi – ”agitation genom handling” – tog avdelningen fasta på partiets bedömning av kvinnorna som arbetarklassens mest ”efterblivna” och ”politiskt opålitliga” del och etablerade uppfattningen att kvinnorna inte kunde nås på rent politisk basis. För att vinna deras stöd var det nödvändigt att erbjuda dem perspektivet om konkreta förbättringar i deras dagliga liv.

Zhenotdel utsattes i sitt arbete för betydande hinder, framför allt i form av männens motstånd och fientlighet, som framkom både inom och utanför partiet. Medan avdelningen åtminstone under första hälften av 1920-talet erhöll officiellt stöd från partiledningen, saboterades dess verksamhet konstant på lokal nivå. Aktivister utsattes ständigt för politisk och intellektuell nedvärdering samt för både fysisk misshandel och verbala trakasserier. Trots denna erfarenhet, uppmuntrade inte ens *Zhenotdel* till diskussion om den känsliga och komplicerade frågan om vardagslivets könsrelationer.

Hayden anser att tiden för industrialiseringens begynnelsekede utgjorde en period av politisk och social reaktion i fråga om partiets politik i förhållande till kvinnor, familjen och könsrelationer. Framom kvinnornas nya arbets- och utbildningsmöjligheter poängterar hon sådana för kvinnor avgörande åtgärder som åtstramningen av äktenskaps- och skilsmässolagarna, förstärkandet av ”viktoriaiska” attityder till sexualitet, upphävandet av kvinnornas rätt till legal abort o.s.v.²⁹ *Zhenotdels* historia och erfarenheter visar, att ingen social grupp kan anförtro sin frigörelse till politiska maktinnehavare, som inte förstår eller representerar dess intressen samt över vilka denna grupp inte har någon demokratisk kontroll.

Efterkrigstidens sovjetkvinnor: sociologisk synvinkel

På 1930-talet började partiet propagera uppkomsten av en ”ny familjetyp”, ”den socialistiska familjen”. Med idealiseringen av denna, dess

²⁹ Hayden, s. 388. Hennes uppfattning skiljer sig från Stites' som anser, att ”(women's) big victories in opportunity, full employment, and affirmative action really date from the first Five Year Plan”, (Stites, s. 419) och att kvinnofrigörelsens förverkligande sammanfaller med denna period. För Stites, som lämnar ”de olikheter som associeras med könsens biologiska roller” utanför jämlikhets- och frigörelsedefinitionen, blir dess innebörd enbart juridisk-ekonomisk, d.v.s. han anammar en formalistisk jämlikhetsuppfattning med mannen som måttstock (se 392–93, 399, 414. Jfr även hans förvirrade användning av begreppen ”formell jämlikhet”, ”total jämlikhet”, ”fullständig jämlikhet” och ”paritet”, *ibid.*, 392, 399, 406, 413, 415).

funktioner och betydelse för både individen och samhället, ville partiet uppnå både en ökning av produktiviteten och en höjning av nativiteten samt en minskning av samhällets ansvar för reproduktionsuppgifternas förverkligande. Hemarbetet började t.o.m. betecknas som "samhällsnyttigt arbete" och familjen tillskrivs ånyo vissa socialisationsfunktioner som viktiga sociala plikter. Kvinnlighet, moderskap och domesticitet propageras som identiska och universella roller. Kravet på stabila heterosexuella könsrelationerna resulterade bl.a. i ökad repression mot sexuella minoriteter och förbud mot abort.

Sålunda hade en märkbar förändring i definitionen av kvinnornas status och identitet åstadkommit. Den ideala sovjetkvinnan skulle aktivt och konkurrenskraftigt delta i produktionen och sammankoppla detta med en brinnande och upppoffrande omsorg om sin familj. Det aktiva ekonomiska och politiska engagemanget tillskrevs kvinnorna som mänskliga roller, från vilka de tidigare varit uteslutna. Genom att införliva dessa i definitionen av kvinnlighet, stärktes uppfattningen om kvinnornas dubbla roller och bördor som naturliga och självskrivna. Detta betydde att förrevolutionära könsbundna attityder och beteendemönster fick ett modifierat innehåll genom en assimilering av nya föreskrivna aktiviteter för kvinnor.

Av de få arbeten som strävar till en helhetsbehandling av utvecklingen i sovjetkvinnornas situation under efterkrigstiden, är Gail W. Lapidus' imponerande och omfattande studie fortfarande kanske det viktigaste bidraget på området.³⁰ Trots att författarens grundläggande analytiska redskap utgörs av det i den sociologiska jämställdhetsforskningen djupt inrotade och begränsade könsrollsbegreppet, gör hennes systeminriktade utvecklingsperspektiv arbetet intressant och även teoretiskt givande.

Enligt vedertagen praxis spårar även Lapidus uppkomsten av bolsjevikernas attityder och taktik i "kvinnofrågan" till feminismen och marx-

³⁰ Gail W. Lapidus, *Women in Soviet Society. Equality, Development and Social Change* (University of California Press 1978). Lapidus'arbete står långt framom den samma år utgivna antologin *Women in Russia*, som trots ett rikt och varierande material lämnar många viktiga frågor obehandlade eller oproblematiserade, som t.ex. frågan om sovjetisk ideologi i förhållande till kvinnor; frågor om sovjetiska könsrollskonceptioner över huvud; "anti-emancipatoriska" stämningar bland sovjetkvinnor. Antologins omfattande titel lovar mera än vad den i själva verket innehåller. En annan antologi, Tova Yedlin, ed.: *Women in Eastern Europe and the Soviet Union* (Praeger Publ 1980), som tangerar många av frågorna i den ovannämnda, utgörs av en samling föredrag som presenterades på en tvärvetenskaplig konferens om kvinnor i Öst-Europa och Sovjetunionen i Alberta, USA år 1978. Därtill bör nämnas Michael Paul Sacks, *Work and Equality in Soviet Society* (Praeger Publ 1982), som är ett arbete om den kvinnliga och manliga sysselsättnings villkor och struktur i sovjetsamhället.

ismen under 1800-talet. Efter en genomgång av utvecklingen på 1920-talet samt under Stalintiden med dess omdefiniering av villkoren för "kvinnofrigörelsen", behandlar hon ingående de tre mekanismer – arbetskyddslagstiftningen, barndagvården och kvinnornas ökade utbildningsmöjligheter – som enligt henne gjorde det möjligt för kvinnor att förverkliga de av den officiella ideologin och politiken föreskrivna nya ekonomiska och politiska rollerna. I utforskningen av resultaten av utvecklingen i sovjetsamhället, behandlar Lapidus kvinnornas förändrade ekonomiska, politiska och familjeroller. Enligt henne skyddar den horisontella yrkesdifferentieringen och den vertikala könsstratifikationen effektivt männen från kvinnlig tävlan samt minimerar antalet situationer där kvinnorna kunde utöva auktoritet över män. Det existerar en viss asymmetri mellan å ena sidan förändringarna i kvinnornas arbetsroller samt å andra sidan oföränderligheten eller stabiliteten i männens familjeroller. Denna asymmetri skapar en potentiell könskonflikt beträffande könsarbetsfördelningen inom familjen samt en spänning mellan kvinnornas arbets- och familjeroller.³¹

Ett viktigt bidrag i Lapidus' arbete är hennes diskussion om den omvärdering av traditionella prioriteter och perspektiv, som sedan slutet av 1960-talet ägt rum bland sovjetiska sociologer, ekonomer och demografer i samband med debatten om kvinnornas ställning.³² Utgångspunkten för denna av partiledarskapet – främst p.g.a. den sjunkande nativiteten – tolererade och t.o.m. uppmuntrade debatt, var ett erkännande av motsättningar i kvinnornas dubbla roller och bördor. Trots divergenser baserar sig de olika synpunkterna på vissa gemensamma grundläggande antaganden. Dessa gäller sådana väsentliga frågor som uppfattningen om könsrollernas biologiska grundval, nödvändigheten av familjen som samhällets basenhet och oförståelse för hur djupt inrotade sociala och

³¹ Trots att sociologen och f.d. ryska medborgaren Vladimir Shlapentokhs arbete, *Love, Marriage and Friendship in the Soviet Union. Ideals and Practices* (Praeger Publ 1984) med dess konventionella positivistiska synvinkel och brist på könsperspektiv knappast kan placeras in i någon av kvinnoforskningens genrer, för han ställvis en intressant diskussion om vissa sidor av det sovjetiska könssystemet. Hans arbete utgör en ambitiös, men även unik studie i hur kärlek, äktenskap och i mindre grad vänskap uppfattas officiellt, praktiseras "inofficiellt" och i sista hand formas av ett repressivt politiskt system.

³² I ett senare arbete har Lapidus samlat och analyserat ett antal artiklar från åren 1975–79 om kvinnor i sovjetsamhället författade av sovjetiska sociologer och samhällsvetare, Gail W Lapidus, ed.: *Women, work and Family in the Soviet Union* (NY: M.E.Sharp 1982). Jfr även Mary Buckleys intervjuer med sovjetiska samhällsvetare, Mary Buckley, ed.: *Soviet Social Scientists Talking: An Official Debate about Women* (MacMillan 1986).

könsstratifikationsmönster är i den ekonomiska och politiska organiseringen av själva systemet.

Lynne Attwoods arbete³³ om könsbaserade personlighets- och rolldifferenser i sovjetisk psykologisk, sociologisk och pedagogisk litteratur har med en annorlunda tyngpunkt (utvecklingen av könsuppfattningarna inom dessa discipliner) samma ideologikritiska angreppssätt som Lapidus' sistnämnda bidrag. Attwoods studie är svår att placera in i kvinnoforskningens genrer, den utgör snarare sociologisk könsforskning än traditionell jämställdhetsforskning.

De nämnda disciplinerna har i Sovjetunionen generellt taget visat ringa intresse för frågan om skillnaderna i köns personligheter och roller. Sociologin koncentrerar sig främst på männens och kvinnornas vuxna roller, medan psykologin strävar till att förstå personlighetsutveckling i allmänhet och gör få hänvisningar till kön. Däremot har – sedan slutet av 1960-talet – könsbaserade personlighetsskillnader i hög grad uppmärksammats inom pedagogiken. Diskussionen har framför allt kretsat kring frågan om könsfostran (polovoe vospitanie) och definitionen av detta begrepp. Under 1970-talet uppnåddes en viss konsensus om termens innebörd. Enligt den finns det vissa köns specifika beteendekriterier och moralprinciper, som från tidiga barndomsår bör reglera pojkars och flickors ömsesidiga relationer. Pedagogiken använder sig poängterat av biologin – främst köns olika roller i den biologiska reproduktionen – som förklaringsgrund i fråga om formandet av könsbaserade personligheter. Den biologiska prägeln bör aktivt tillvaratas av föräldrar och lärare i socialisationsprocessen. Föräldrarna ges ständiga råd och rekommendationer om hur för pojkar och flickor "lämpligt och passande" beteende bör stödas och uppmuntras.³⁴ Många av de för den kvinnliga personligheten antagna typiska dragen stöder sig på en stereotyp av kvinnlig passivitet, "svaghet" och beroende, som föga korrelerar med verkligheten. Eftersom de flesta pedagoger anser, att förändringarna i den s.k. kvinnliga personligheten (främst den s.k. maskuliniseringen av kvinnor) är ytterst negativa, strävar de genom en poängterat biologisk deterministisk förklaringsmodell samt i tydlig brist på alternativa tänkesätt, att betona ett ideal av starkt och strikt polariserade könsdifferenser.

³³ Lynne Attwood, *The New Soviet Man and Woman – Sex Role socialisation in the Soviet Union* (University of Birmingham, Ph.D. thesis 1988).

³⁴ Jfr även Mollie S. Rosenhan, 'Images of Male and Female in Children's Readers', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson, A. Dallin, G.W. Lapidus (The Harvester Press 1978).

Efterkrigstidens sovjetkvinnor: politologisk tyngdpunkt

Brittiska kvinnoforskare har till viss åtskillnad från de amerikanska på ett generellt plan haft en mera feministiskt orienterad politologisk infallsvinkel till sina studier om sovjetkvinnornas situation.

Mary Buckleys arbete utgör en historisk översikt och en samtida analys av den politiska konstruktionen av sovjetisk ideologi om kvinnor. Hon spårar innehållet i denna ideologi från revolutionen år 1917 till senare delen av 1980-talet.³⁵ Åren efter Stalins död medförde – efter en tjuugo år lång nedfrysning av "kvinnofrågans" behandling – nya reflektioner om kvinnornas politiska roller, ett erkännande av kvinnoorganisationers (*zhenovety*)³⁶ legitimitet under socialismen och ett upphävande av abortförbudet. "Kvinnofrågan" kvarstod emellertid som löst. Sålunda placerade tidens större öppenhet samt Hruscevs kritik på den tjugonde partikongressen år 1956 av kvinnornas frånvaro från le-

³⁵ Mary Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union* (The University of Michigan Press 1989). Buckley använder ideologibegreppet i enlighet med den vedertagna definitionen: genomarbetade intellektuella doktriner. Hon anser att ideologins innehåll speciellt i sovjetisk kontext är av stor betydelse, därför att den inte endast främjas genom processer av propaganda och politisk socialisation, utan även har implikationer för politiken. Ideologins innehåll kan begränsa debatternas omfattning, likaväl som politiska prioriteter kan påverka vilka ideologielement som under vissa perioder betonas eller nedtonas (Buckley, s.6. Se även Marianne Liljeström-Skarp, "Den emanciperade kvinnan". *Den sovjetiska självuppfattningen avspeglad i partibeslut och historieskrivning om kvinnan* (Opublicerad licentiatavhandling, Åbo Akademi 1987). I sitt ambitiösa företag har Buckley lyckats enbart delvis. Behandlingen av tiden fram till Stalins död är allmänt sett en besvikelse. Resultaten är en upprepning av tidigare forskning och hennes studie bjuder inte på nya insikter eller aspekter. Behandlingen av tiden efter Stalin är arbetets verkliga styrka. Mycket av materialet är nytt och henne teoretiska angreppssätt förklarar det nya framträdandet av "kvinnofrågan" och dess utveckling under de efterföljande decennierna.

³⁶ Genia Browning har i en snäv, men väl avgränsad och klart strukturerad studie *Women & Politics in the USSR. Consciousness Raising and Soviet Women's Groups* (Wheatsheaf Books 1987) undersökt de sovjetiska kvinnoråden. Som orsak till kvinnornas underlägsna status inom sovjetiska politiska institutioner ser hon den underliggande biologismen hos den av männen definierade könspolitiken. Hon poängterar även betydelsen av en feministisk förståelse av sexism (enligt henne en ideologi och kulturell praktik, som sammanbinder biologiska könskaraktäristika med en hierarki av könsroller) för insikter om hur kvinnornas underlägsenhet uppehålls och reproduceras. Sexismens dolda natur betyder att varje explicit form av det privatnas politik utesluts från politisk teori. Förtrycket internaliseras och förstås genom manliga definitioner av verkligheten. Hennes slutsats är, att *zhenovety* som en del av partiets politiska kultur, stärker traditionella könsroller och därmed kvinnornas underordning, vilket gör dem till förmedlare av sexism i sovjet-samhället (s. 9–11,125).

dande positioner inom partiet och sovjeterna, frågan om kvinnornas jämlikhet och problem tillbaka på dagordningen. Diskussionerna fokuserades på kvinnornas familjeroller och på behovet av ett ökat antal inrättningar, t.ex. inom barndagvården, för att minska kvinnornas bördor och frigöra dem för deltagande i det offentliga livet. Under tiden mellan åren 1956 och 1964 byggdes gradvis upp möjligheter till en ny behandling av "kvinnofrågan". Det existerade emellertid en spänning mellan ideologiska anspråk på att frigörelsen av kvinnorna lyckats under socialismen och mera realistiska observationer om kvinnornas liv.

Trots en allmän regression inom de flesta av samhällslivets områden under Breznevts tid (1964–82), vidgades gränserna för en diskussion om "kvinnofrågan" ytterligare. Antligen erkändes offentligt att frågan ännu inte var löst. Det sjunkande födelsetalet och bekymren över produktiviteten – inte kvinnornas frigörelse – var emellertid de frågor som strukturerade diskussionen. Buckleys observationer stöder i detta sammanhang slutsatserna i Attwoods studie. Traditionella könsrollsstereotyper stärktes av de argument som framfördes i debatterna. Allmänt fastslogs sålunda att "naturliga" könsskillnader skulle underbyggas samt att kvinnlighet och manlighet skulle kultiveras, inte förnekas.

Under Gorbacev har debattens gränser ytterligare vidgats.³⁷ Gorbacev har uttryckt sig mera explicit än någon annan ledare sedan Lenin om kvinnornas specifika problem. I det inledande skedet av sitt ledarskap framlade han – dock inte nya eller innovativa – politiska prioriteringar för kvinnorna. Dessa gällde, för det första, ett allmänt stöd för kombinerad av moderskap med deltagande i arbetslivet; för det andra, ökade möjligheter till deltidsarbete; för det tredje, befördran av flera kvinnor till ledande poster och för det fjärde, återupplivandet av kvinnorråden. Fr.o.m. 1987–88, med glasnosts växande styrka, sker dock en betydlig vidgning av innehållet i debatten om kvinnornas roller. Den framkommer bl.a. på den Allsovetiska kvinnokonferensen i januari 1987, som även diskuterade länge undertryckta aspekter av kvinnornas situation, såsom barnuppfostran, hushållsarbete, alkoholism, massmedias behandling av kvinnors liv, spädbarnsdödligheten o.s.v. Förutom dessa frågor har kvinnliga skribenter börjat behandla patriarkatet som ett seriöst problem i sovjetisk samhället. Buckley poängterar emellertid att det fortfarande existerar begränsningar beträffande sådana "ömtåliga" frågor som prostitution, preventivmedel och sexualitet samt omtalar sin egen avvaktande optimism inför framtiden.

Endast ett fåtal forskare har befattat sig med sovjetkvinnornas situation på landsbygden.³⁸ Genom att koncentrera sig på utvecklingen

³⁷ Se även Maxine Molyneux, 'The "Women Question" in the Age of Perestroika', *New Left Review* no. 183, sept–oct 1990, s. 23–49.

³⁸ Se Ethel Dunn, 'Russian Rural Women', i *Women in Russia*, ed.: D. Atkinson,

under 1960- och 1970-talen, beskriver *Susan Bridger* i sitt klart strukturerade, väldokumenterade och intressanta arbete,³⁹ de exceptionellt hårda villkor som omger och inramar dessa kvinnors liv. På basen av en kort historisk överblick av landsbygdskvinnornas situation, utforskar hon deras roller i arbetslivet, familjen och kulturen. Beträffande kvinnornas problem inom arbetslivet framkommer starkt den överskuggande karaktären och betydelsen av männens kvinnonedvärderande attityder. De kvinnor som lyckats skaffa sig en utbildning och är intresserade av sitt arbete, måste vid sidan om andra allvarliga missförhållanden, ständigt bemöta misogyna och diskriminerande attityder från kolleger och manliga ledare. Enligt *Bridger* är dessa attityder avgörande för en uppskattning av kvinnornas framgångar eller misslyckanden inom arbetslivet. Hon påvisar, att som allmän regel erhåller kvinnorna inget stöd av männen. Cheferna för både kolhoser och sovhoser uppfattar för det mesta utbildade kvinnor som ett otyg, som de vill bli kvitt. I majoriteten av kvinnornas klagomål till lokala partikommittéer framfördes upprördhet över manliga överordnades likgiltighet och oförsämdheter. Kvinnorna klagade över dylika attityder betydligt oftare än över bristfälliga arbetsförhållanden eller tungt arbete.

Kärnfamiljens etablering på landsbygden har resulterat i förändrade inställningar till äktenskap och familjeliv. Speciellt under 1960- och 1970-talen, med ökad utbildning, större geografisk mobilitet och massmedias ökade inflytande, har urbana idéer och värden spritts till landsbygden. Utvecklingen har även påverkat kvinnornas attityder till personliga relationer och – i en starkare romantisk riktning – förväntningar beträffande äktenskap. Detta utgör en tydlig brytning med de pragmatiska attityder som kvinnorna i det förgångna var förpliktade till. En utilitaristisk syn på äktenskap har emellertid inte försvunnit: också utan djupa emotioner, gifter sig kvinnor med tillgängliga män.

I landsbygdens förhållanden är hushållsarbetet speciellt mödosamt och tidskrävande. Kvinnorna har – jämfört med kvinnorna i städerna – allmänt taget större utrymme i sina hem att rengöra, större familjer att nära, färre tidsbesparande hjälpmedel och sämre offentlig service. Därtill kommer den manuella skötseln av det privata sidjordbruket, som s.g.s. uteslutande handhas av kvinnor. På landsbygden fortbestår speciellt seglivade traditionella uppfattningar om vad som utgör "männens arbete" och "kvinnornas arbete". Dessa uppfattningar uppehålls och re-

A.Dallin, G.W.Lapidus (The Harvester Press 1978), s.176–188; Susan Allott, 'Soviet Rural Women: Employment and Family Life', i *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985), s. 179–206.

³⁹ Susan Bridger, *Women in the Soviet Countryside. Women's roles in rural development in the Soviet Union* (Cambridge University Press 1987).

produceras förutom av en seg rural konservatism, även av barnens socialisering både i hemmen och i skolorna i en anda av förstärkning av traditionella könsroller. Huvudorsakerna till konflikter i landsbygdens familjer är kvinnornas dubbla arbetsbörda och därav föranledd stress och utmattning. De viktigaste orsakerna till skilsmässor – som till övervägande del initieras av kvinnor – är den ökade alkoholismen bland män, hustrumisshandel och familjevåld samt otrohet. Således finns det en tydlig spänning mellan nya, urbana påverkade attityder hos kvinnor till äktenskap och familj och den ihärdigt fortlevande traditionella könsarbetsfördelningen inom den rurala hushållsekonomin.

Antologin *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*⁴⁰ behandlar utvecklingen av olika aspekter i kvinnornas situation och status från 1960-talet till mitten av 1980-talet. Artiklarna bestyrker och utvidgar vad den tidigare forskningen har framfört om kvinnornas dubbla börda i ett samhälle där över 90% av kvinnorna är heltidsarbetande löntagare, men trots detta fortsätter att utföra nästan allt hushållsarbete utan arbets- och tidsbesparande apparater och service. Antologin bekräftar vidare det växande antalet av kvinnor initierade skilsmässor, könsrollsstratifieringen på arbetsplatserna, där kvinnorna är koncentrerade i dåligt betalda sektorer och otillräckligt representerade i ledande positioner, kvinnornas frånvaro från politiska maktpositioner o.s.v. Essäsamlingen presenterar emellertid vissa nytänkande perspektiv om de sätt på vilka samhällets manliga ledarskap fortsätter att definiera villkoren för "kvinnofrigörelsen".

Könsrollsstereotypisering är ett genomgående tema i de flesta av artiklarna.⁴¹ På basen av olika källor påvisar författarna att sedan mitten av 1960-talet har oron över de sjunkande födelsetalen gjort pronatalismen till en väsentlig del av definitioner om kvinnlighet och manlighet samt att idén om de biologiskt determinerade och oföränderliga könsdifferenserna har blivit en hörnsten i det samtida sovjetiska tänkandet. I detta sammanhang pekar författarna på den komplexa och motsättningsfulla situation som sovjetkvinnorna befinner sig i. Å ena sidan är kvinnornas latent makt betydelsefull, eftersom det i sista hand är de som beslutar ifall de vill föda det antal barn som staten uppfattar som önskvärt. Å andra sidan har denna potentiella makt inte betytt mycket i kvinnornas liv, då de inte innehaft/innehar reella maktpositioner eller påverkningsmöjligheter för att göra politiken mottaglig för deras specifika behov.

Trots att samhällets manliga ledarskap fortsätter att definiera villkoren för "kvinnomancipationen" uppfattas de manliga privilegierna inte

⁴⁰ *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985).

⁴¹ Se särskilt Buckleys, Attwoods, McAndrews och Peers bidrag.

längre som helt självklara. Kvinnornas motstånd eller kanske snarare missnöje uttrycks i ett antal former, som innefattar allt från klagande över köksbord och förbittrade insändare till pressen till det växande antalet skilsmässor och kvinnornas vägran att samtycka till det pronatalistiska trycket. Det mest explicita och dramatiska motståndet framkom emellertid i samizdat-tidskriften "En almanack:Kvinnan och Ryssland", som utgavs hösten 1979.⁴² Efter en tid av ständiga KGB-trakasserier tvingades fyra av redaktionskollektivets medlemmar i juli 1980 att lämna landet. Vid det laget hade kollektivet splittrats i två grupper. Den ena sympatiserade med socialistiska ideal och 1920-talets sociala experiment, den andra antog en religiös identitet där den ryska ortodoxin representerade ett meningsfullt moraliskt alternativ till den förhärskande ideologin. En klar styrka i Alix Holts artikel⁴³ om dessa feminister i den brittiska antologin, är att hon jämlikt behandlar både den sekulära och den religiösa strömningen. Hon ifrågasätter feministers möjligheter till framgång på kort sikt, eftersom majoriteten av medborgarna enligt hennes åsikt är lojala mot sina ledare. Mera betydelsefullt, sett ur dagens situation med alla dess dramatiska förändringar, är hennes påengtering av bristen på erfarenheter och traditioner av kollektiv gräsrotsverksamhet samt på solidaritet mellan kvinnor, som ofta tvingas tävla med varandra om knappa resurser. I stället strävar sovjetkvinnor i första hand till att vara "feminina" och deras önskan om oberoende och självförverkligande fokuseras i ökad grad inom familjen.⁴⁴ För första gången i sovjetisk historia har en "kult av domesticitet" uppkommit, som på ett motsättningsfullt sätt även utgör en reaktion mot de självskrivna krav som ställts och ställs på kvinnorna om ett aktivt och allsidigt deltagande i arbetslivet, som den grundläggande förutsättningen för deras "frigörelse".

De redan nu skönjbara och växande motsättningarna i sovjetkvinnornas liv, bl.a. i och med övergången till marknadsekonomi, kommer säkert – mot bakgrunden av den historiska erfarenheten av det första, av en statsmakt officiellt proklamerade försöket till "att frigöra kvinnorna" – att öka forskningsintresset för dessa kvinnors situation och liv. De

⁴² Se Marianne Liljeström-Skarp, 'Sovjetiska feminister om kvinnan i Sovjet', *Finsk Tidskrift* nr.10, 1982, om innehållet i denna publikation.

⁴³ Alix Holt, 'The First Soviet Feminists', i *Soviet Sisterhood. British Feminists on Women in the USSR*, ed.: Barbara Holland (Forth Estate Ltd 1985), s. 237–265.

⁴⁴ Jfr. här de intressanta och i detta sammanhang avslöjande intervjuerna med sovjetkvinnor i Carola Hansson & Karin Lidén, *Moscow Women. Thirteen Interviews* (Allison & Busby Ltd 1984). Se även det irriterande ytliga och okritiska "beställningsarbetet" av Francine du Plessix Gray, *Soviet Women. Walking the Tightrope* (Doubleday 1990).

här behandlade arbetena har bidragit med värdefull kunskap om dessa frågor. På basen av denna är det svårt att ifrågasätta det ryska och sovjetiska samhällslivets könsbaserade hierarkiska tudelning. Men eftersom denna kunskap inte längre överraskar, accentueras betydelsen av de arbeten, som ser bortom siffror och institutionella fenomen, bortom det med ekonomistiska undertoner utrustade "jämlighetstänkandet" till de faktorer som reproducerar det mångfacetterade könssystemet. Här gäller det — på basen av utredningar om könssystemets sammanflätning med övriga samhällsliga strukturer — att även påvisa hur könssystemet för sin del producerar djupgående sociala brytningar.

”Fienden har inte upphört att vara segerrik”

TAPIO BERGHOLM

Föremålet för denna översikt är brittisk, framför allt historisk men också annan forskning rörande arbetarklassen, arbetarrörelsen och arbetsmarknadsrelationerna. Översikten gör inte anspråk på fullständighet, utan bygger på författarens egna forskningsintressen samt fynd i bokhandlar, bibliotek och inte minst i bokhyllorna i biträdande direktorn Paul Edwards och professor Richard Hyman's arbetsrum i Industrial Relations Research Unit vid universitetet i Warwick.¹ Urvalet gäller huvudsakligen litteratur från 1980-talet och har påverkats av mitt eget intresse för upplösningen av arbetarpartiets stöd, nedgången i fackföreningsrörelsens medlemsantal, könssystemet på arbetsmarknaden, hamnarbetare och strejker.

Arbetarpartiets svaga resultat i politiska val, fackföreningsrörelsens nedgång i Förenta Staterna och Förenade Kungariket samt ”realsocialismens” sammanbrott, har tvingat marxistiska och med arbetarrörelsen sympatiserande forskare, att med rubrikens formulering konstatera, att ”the enemy has not ceased to be victorious”.² Den nyare forskningen präglas av en strävan att på ett allt mera analytiskt sätt att få grepp om kapitalismens smidighet och arbetarrörelsens svaghet.

Inom diskussionen på vänsterkanten har man länge kritiserat Labour Partys bristande förmåga att anpassa sig till djupa samhällsförändringar och dess byråkratiska och managerialistiska linje, som tagit avstånd från att mobilisera massrörelser. Sammanbrottet i Labour Partys valstöd år 1979 och senare parlamentsval på 1980-talet har överraskat och även schockat arbetarrörelseforskarna. Det dystra läget har analyserats på mycket motstridiga sätt, men forskarnas analyser är nästan genomgåen-

¹ Översikten har även påverkats av deras föredrag: P. K. Edwards, *Industrial Conflict: A Review of Recent Research*, Paper prepared for the annual conference of the British Universities Industrial Relations Association, Manchester, June 1991 och Richard Hyman, *Strikes and Occupational Change*, Paper to conference on Strikes and Social Change, Turku, 10–11 June 1991.

² Cit. ur Harvey J. Kaye, 'E.P. Thompson, the British Marxist Historical Tradition and the Contemporary Crisis', *E.P. Thompson Critical Perspectives* (Padstow 1990), s. 257.

³ Se t.ex. E.J. Hobsbawm & al. (ed.), *The Forward March of Labour Halted?* (London 1981). Gareth Stedman Jones, 'Why is the Labour Party in a mess?', Jones, *Languages of class. Studies in English working class history 1832–1982* (Cambridge 1983). John Saville, *The Labour Movement in Britain. A Commentary* (London 1988).

de tröstlösa då de granskar arbetarpartiets möjligheter att ta sig ur krisen.³

Kvinnoforskning

Också kvinnoforskningen, som för att höja sitt akademiska marknadsvärde⁴ och till följd av mansforskningens framväxt⁵ förvandlats till en utforskning av könsystemet (gender system, genussystemet)⁶ har inneburit en utmaning för traditionella evolutionistiska beskrivningar av industrialiseringen och av arbetarorganisationernas positiva inverkan på samhället. Speciellt den fackliga verksamheten och arbetarskyddslagstiftningen blev redan på 1970-talet föremål för en kritisk feministisk granskning. Inom den vänsterorienterade feministiska diskussionen har utvecklingsoptimismen förbytt i försiktighet och pessimism. Marx' hegelianska vision av samhällsevolutionen ter sig idag tvivelaktig då den höger som betonar kvinnans ställning som husslav har stärkt sina positioner. En närmare historisk granskning av arbetarrörelsen har uppdatat, att rörelsen i intressekonflikten mellan kvinnor och män ofta gått in för att trygga männens fördelar.

Heidi Hartmans uppsats 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union' har inspirerat såväl historisk som sociologisk forskning och påverkat den teoretiska diskussionen.⁷ Hennes dualistiska modell, som betonar att patriarkat och kapitalism är två separata företeelser, har kritiserats, men allt fler kvinnoforskare har använt den som en teoretisk utgångspunkt. Här kan man speciellt nämna Cyntia Cockburns redan klassiska undersökning om den förändrade teknologin inom tryckeribranschen, som har ett säkert grepp också om ämnets historiska dimension.⁸

⁴ Se t.ex. Joan Wallach Scott, 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', Scott, *Gender and the Politics of History* (New York 1988).

⁵ Se t.ex. Jeff Hearn & David H.J. Morgan, 'Men, masculinities and social theory', Hearn & Morgan (eds.), *Men, Masculinities & Social Theory* (London 1990).

⁶ Genomslaget för termen "gender" under 1980-talet avspeglas väl i följande arbeten: Linda J. Nicholson, *Gender and History. The Limits of Social Theory in the Age of the Family* (New York 1986). R.W. Connell, *Gender & Power. Society, the Person and Sexual Politics* (Padstow 1991, först utg. 1987) och Ivan Illich, *Gender* (London 1983).

⁷ I Lydia Sargent (ed.), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (London 1981). Se även Heidi Hartmann, 'Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex', Zillah R. Eisenstein (ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, (New York 1979).

⁸ Cynthia Cockburn, *Brothers: Male Dominance and Technological Change* (London 1983).

Såväl inom sociologi som inom historia koncentrerades forskningen och förklaringarna av det ojämlika könssystemet till en början antingen till samhället i dess helhet (makronivå) eller till familjen (mikronivå).⁹ Frågan om hur arbetsorganisationerna formade, producerade och reproducerade könssystemet var länge ett sidospår inom forskningen.¹⁰ Inom den nyaste forskningen lyfts denna mellannivå (mesonivå eller "middle range theory") fram på ett påfallande sätt. Sylvia Walbys och Harriet Bradleys arbeten representerar historisk sociologi eller sociologisk historia på området.¹¹

Industrialiseringens, det kapitalistiska genombrottets och fackföreningsverksamhetens inverkan på kvinnans ställning och på könssystemet är föremål för en intensiv debatt.¹² Bedömningen av samhällsförändringarnas inverkan är ännu öppen, men den nyare forskningen har strävat till att frigöra sig från grova generaliseringar, att kritisera det ideologiska innehållet i de statistiska serier som använts som källor och att finna nya metoder.¹³ Internationell komparativ forskning har påvisat, att införandet av samma teknologi i olika samhällsmiljöer kan resultera i en mans- eller kvinnodominerad arbetarstyrka.¹⁴ Analyser enligt produktionssektor håller åter på att fördjupa bilden av de ömsesidiga relationerna mellan könssystemet och kapitalismen.¹⁵ Kvinnoforskarna

⁹ Den här traditionen fortsätts bl.a. av Lynne Segal, *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men* (London 1990).

¹⁰ Kate Purcell, 'Research on Gender: Understanding the World in Order to Change It (Review Article)', *Work, Employment & Society* 4/1990 och Mary Maynard, 'The Reshaping of Sociology? Trends in the Study of Gender', *Sociology* 2/1990.

¹¹ Sylvia Walby, *Patriarchy at Work. Patriarchal and Capitalist Relations in Employment* (Cambridge 1986). Harriet Bradley, *Men's Work, Women's Work. A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment* (Oxford 1989).

¹² Se t.ex. Sonya O. Rose, '"Gender at Work": Sex, Class and Industrial Capitalism', *History Workshop* 21 (1986). Janet Thomas, 'Woman and Capitalism: Oppression or Emancipation? A Review Article', *Comparative Studies in Society and History* 3/1988. Nancy Grey Osterud, 'Gender and Industrialization', *Gender and History* 1/1991.

¹³ Se t.ex. Edward Higgs, 'Women, Occupations and Work in the Nineteenth Century Censuses', *History Workshop* 23 (1987). Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History* (New York 1988), särsk. del III. Ellen Jordan, 'The Exclusion of Women From Industry in Nineteenth-Century Britain', *Comparative Studies in Society and History* 2/1989.

¹⁴ Joy Parr, 'Disaggregating the Sexual Division of Labour: A Transatlantic Case Study', *Comparative Studies in Society and History* 3/1988.

¹⁵ Meredith Burgmann, 'Revolution and Machismo: Women in the New South Wales Builders Labourers' Federation, 1961-1975, Elisabeth Windshuttle (ed.), *Women, Class, and History. Feminist Perspectives on Australia 1788-1978* (Melbourne 1980). Joan

De förändringar kvinnans ställning genomgick i samband med industrialiseringen har blivit föremål för diskussion och vetenskaplig forskning i många former.

har samarbetat och gett ut flera uppsatssamlingar om kvinnans ställning på arbetsmarknaden, bland vilka den av Ruth Milkman redigerade antologin om arbetarrörelsen i Förenta Staterna är av speciellt intresse.¹⁶

*

Wallach Scott, 'Work Identities for Men and Women: The Politics of Work and Family in the Parisian Garment Trades in 1848', Scott, *Gender and the Politics of History* (New York 1988). Deborah Valenze, 'The Art of Women and the Business of Men: Women's Work and the Dairy Industry c. 1740–1840', *Past and Present* 130 (1991) och Judith M. Bennett, 'Misogyny, Popular Culture and Women's Work', *History Workshop* 31 (1991). Se även Bradleys arbete (not 11).

¹⁶ Windshuttle (ed.), *Women, Class and History*. Ruth Milkman (ed.), *Women, Work & Protest. A Century of U.S. Women's Labour History* (Boston 1980) och

Marxismen och förändringarna

I Finland håller marxismen på att försvinna ur den vetenskapliga diskussionen och trampas ned av andra diskurser. I Förenade Kungariket frodas en stark och mångfasetterad marxistisk historieskrivningstradition. En garanti för dess livskraft är att den bildat en lösare referensram för forskningen än i andra västeuropeiska länder. E.P. Thompson och många andra inflytelserika forskare tog avstånd från den stalinistiska marxism-leninismen redan efter händelserna i Ungern 1956. Den stalinistiska realsocialismens sammanbrott har i alla fall satt igång en molltonad uppgörelse i socialist- och feministforskarnas egen publikation *History Workshop*.¹⁷

De undersökningar och synsätt som framlagts av den marxistiska historieforskningens sfinxer E.P. Thompson, Eric Hobsbawm och Perry Anderson är föremål för en fortgående vetenskaplig diskussion.¹⁸ Helt nyligen har man gett ut en uppsatssamling som uteslutande ägnats en kritisk granskning av E.P. Thompsons produktion och verksamhet.¹⁹ Den feministiska forskningen, som ursprungligen fick många impulser av Thompsons *The Making of the English Working Class*, har börjat analysera sin lärofader i allt mer kritiska tongångar.²⁰

E.P. Thompsons namn ansluter sig också nära till den forskningsriktning som fått namnet "history from below". Ett intressant tvärsnitt av

Leonore Davidoff & Belinda Westover (ed.), *Our Work, Our Lives, Our Words. Women's History & Women's Work* (Tiptree 1986).

¹⁷ Raphael Samuel, 'The Russian Question' (ledare) *History Workshop* 29 (1990). Mark Harrison, 'Stalinist Industrialisation and the Test of War', *ibid.* Selma Leyesdorff, 'Oral History and Perestroika, Moscow, 2-5 October 1989', *ibid.* Gareth Stedman Jones, 'Faith in History', *ibid.* 30 (1990). Theodor Shanin, 'The Question of Socialism: a Development Failure or an Ethical Defeat', *ibid.* Charles S. Maier, 'The Collapse of Communism: Approaches for Future History', *ibid.* 31 (1991).

¹⁸ Se t.ex. Raphael Samuel (ed.), *People's History and Socialist Theory* (London 1981). E.J. Hobsbawm, Christopher Hill, Perry Anderson och E.P. Thompson, 'Agendas for Radical History', *Radical History Review* 36 (1986). Susan Magarey, 'The Hoary Old Chestnut, Free Will and Determinism: Culture vs. Structure, History vs. Theory in Britain', *Comparative Studies in Society and History* 3/1987. Neville Kirk, '"Traditional" working-class culture and "the rise of labour": some preliminary questions and observations', *Social History* 2/1991.

¹⁹ Harvey J. Kaye & Keith McClelland (eds.), *E.P. Thompson Critical Perspectives* (Padstow 1990).

²⁰ Joan Wallach Scott, 'Women in the Making of the English Working Class', Scott, *Gender and Politics*. Catherine Hall, 'The Tale of Samuel and Jemina: Gender and Working-class Culture in Nineteenth-century England', *E.P. Thompson Critical Perspectives*.

barfotaforskarnas tidigaste teoretiska diskussioner och forskningsresultat finns i den av Raphael Samuel redigerade antologin av uppsatser och föredrag, *People's History and Socialist Theory*. Paul Thompson, som ursprungligen förhöll sig ytterst entusiastiskt till oral history's möjligheter och ideologiska dimensioner i sin bok *The Voice of the Past*, betraktar i bokens andra upplaga fortfarande minneskunskapen som central, men ser den nu som ett för historieforskningen betydligt mer problematiskt och mångtydligt forskningsmaterial än tidigare. Ett intressant inlägg om det konfliktfyllda i att skriva folkets historia framlades 1989 av Gerald Strauss.²¹

Arbetsmarknadsrelationer

De våldsamma förändringarna i de politiska och ekonomiska förhållandena i Förenade Kungariket under 1980-talet ledde till en omfattande diskussion om thatcherismens historiska rötter och om hur djupgående förändringarna var.²² Alan Fox betonar i sin undersökning om de brittiska arbetsmarknadsrelationernas historiska utveckling ända från medeltiden till 1980-talet starkt traditionens makt och betraktar thatcherismen som en tillfällig avvikelse från den traditionella konservativa linjen.²³

De brittiska arbetskonflikterna var rätt fredliga långt efter andra världskriget. Epoken Thatcher på 1980-talet innebar ett radikalt brott i detta avseende då poliser och strejkande grep till våld på ett nästan demonstrativt sätt. Televisionens huvudnyhetssändningar och tidningarnas förstasidor dröp av blod när man rapporterade om sammandrabbningar mellan polis och strejkande. Polisens strävan att allt oftare tillgripa tvångsåtgärder ledde till en diskussion om polisens befogenheter och om ansvarsförhållandena i arbetskonflikter. Den nya vägen av strejkvåld

²¹ Paul Thompson, *The Voice of the Past. Oral History* (andra uppl., Oxford 1988). Thompson konstaterar att finländarna var vägröjare för forskning i folktradition och därmed för Oral History och att deras exempel sedan följdes av svenskarna (s. 62–63). Gerald Strauss, 'The Dilemma of Popular History', *Past and Present*, August 1991.

²² John McInnes, *Thatcherism at Work* (Milton Keynes 1987). David Metcalf, 'Water Notes Dry Up: the Impact of Donovan Reform Proposals and Thatcherism at Work on Labour Productivity in British Manufacturing Industry', *British Journal of Industrial Relations* 1/1989. John McIlroy, *The Permanent Revolution? Conservative Law and the Trade Unions* (Nottingham 1991).

²³ Alan Fox, *History and Heritage. The Social Origins of the British Industrial Relations System* (London 1986).

har skapat en vetenskaplig beställning på en historisk granskning av relationerna mellan polis och strejkande.²⁴

En allmän minskning av antalet strejker överhuvudtaget samt 1980-talets såväl våldsamma som utdragna enskilda arbetskonflikter har aktiverat en diskussion om strejkernas anknytning till den ekonomiska utvecklingens långa cykler.²⁵ Forskningen rörande arbetsmarknadsrelationerna har också i allt högre grad börjat dryfta hur arbetstagarna anpassar sig till sin undertryckta ställning och det faktum att det i själva verket förekommer överraskande få strejker.²⁶ Richard Price och Patrick Joyce förde åren 1983–1984 en kort och hetsig debatt om huruvida man borde betona motstånd eller samarbete i forskningen rörande arbetsprocessens förändringar.²⁷

Eric Taplins skildring av den fackförening som hade sitt centrum kring hamnen i Liverpool representerar traditionell historisk forskning kring hamnarbetarnas fackliga verksamhet. Vid hundraårsminnet av 1889 års Stora hamnstrejk utgav landets största fackförbund, Transport & General Workes Union, en festskrift som är en på ett intressant sätt redigerad klippsamling av originalmaterial, tidningsartiklar, memoarer och tidigare forskning.²⁸

Richard Price undersökning rörande arbetsmarknaden inom byggnadsbranchen har gett de centrala impulserna till den bästa historiska undersökningen rörande hamnsektorn. Gordon Phillips och Noel Whiteside lyckades i *Casual Work* inträngande analysera arbetsgivarernas, fackförbundens och statens utdragna strävanden att göra arbetsför-

²⁴ Roger Geary, *Policing industrial disputes 1893 to 1985* (Cambridge 1985). Jane Morgan, *Conflict and Order. The Police and Labour Disputes in England and Wales, 1900–1939* (Oxford 1987). Barbara Weinberger, *Keeping the Peace? Policing Strikes in Britain, 1906–1926* (Worcester 1991). En mera detaljerad presentation av dessa arbeten utkommer snart i *HAik*.

²⁵ Se t.ex. James E. Cronin, 'Stages, Cycles, and Insurgencies: the Economics of Unrest', Terence K. Hopkins & Immanuel Wallerstein (eds.), *Process of the World-System* (Beverly Hills 1980). Dick Geary, *European Labour Protest 1848–1939* (Bristol 1981). Ernesto Screpanti, 'Long Cycles in Strike Activity: an Empirical Investigation', *British Journal of Industrial Relations* 1/1987 och Leopold Haimson & Charles Tilly, *Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective* (Cambridge 1989).

²⁶ P. K. Edwards, *Conflict at Work. A Materialist Analysis of Workplace Relations* (Oxford 1986). Richard Hyman, *Strikes* (Hong Kong 1989), särskilt kap. 7.

²⁷ Richard Price, 'The labour process and labour history', *Social History* 1/1983. Patrick Joyce, 'Labour, capital and compromise: a response to Richard Price', *ibid.* 1/1984 och Prices svar i *ibid.* 2/1984.

²⁸ Eric Taplin, *The Docker's Union. A Study of the National Union of Dock Labourers, 1889–1922* (Avon 1986). Terry McCarthy (ed.), *The Great Dock Strike 1899* (London 1988).

Under den stora hamnstrejken 1889 var stämningen botfullt självsäker. Hundra år senare präglades såväl den fackliga verksamheten som själva Labourpartiet av osäkerhet och kraftlöshet.

hållandena i hamnarna mera regelbundna. Försöken framskred i olika takt och hade ringa framgång. Hamnarbetarnas sega motstånd mot förändringar förankras på ett trovärdigt sätt i deras livsstil.²⁹

Gruvarbetarstrejken i Storbritannien återaktualiserade Kerrs och

²⁹ Richard Price, *Masters, unions and men. Work control in building and the rise of labour 1830–1914* (Cambridge 1980). Gordon Phillips & Norman Whiteside, *Casual Labour. The Unemployment Question in the Port Transport Industry 1880–1970* (Oxford 1985).

Siegels teori om "den isolerade massan" med vilken man försökt förklara de exceptionellt talrika strejkerna bland hamnarbetare och gruvarbetare. Även om teorin kritiserats på ett skarpt och kompetent sätt, har man utgående från den försökt bygga upp en mera sofistikerad och förklaringskraftig modell för "den isolerade och organiserade massan".³⁰ Kolgruvearbetarnas strejk har numera behandlats såväl i form av oral history som i arbeten av akademiska forskare. En intressant och fruktbar synvinkel på decenniets strejknederlag öppnas av Jonathan och Ruth Winterton.³¹

En antropologisk undersökning som analyserade arbetsplatskriminalitetens betydelse för arbetsmarknadsrelationerna öppnade nya och överraskande perspektiv på arbetslivets komplicerade struktur. Gerald Mars konstaterar nästan i förbigående, att arbetsplatsbovstrecken har historiska traditioner ända från det forntida Egypten.³² Många historiska undersökningar har underlåtit att analysera hur det som hände inom denna grå sektor – skoj, bedrägeri och direkta stölder – påverkat arbetslivets officiella former och relationer.

Arbetsmarknadsforskarna har också fått inspiration från en undersökning rörande den hårdföra brittiska flottans förhållanden.³³ Forskarna har sett en speciell förtjänst i detta arbete i att det understrukit hur marinofficerarna som formellt var försedd med en överväldigande auktoritet sällan motiverade sina underlydande med bestraffningar och att manskapet förhandlingsvägen kunde påverka utformningen "arbetsbeskrivningarna" för deras uppgifter i tjänsten.

*

³⁰ Clark Kerr & Abraham Siegel, 'The Interindustry Propensity to strike – An International Comparison', Arthur Kornhauser, Robert Dubin & Arthur M. Ross (eds.), *Industrial Conflict* (New York 1954). P. K. Edwards, 'A Critique of the Kerr-Siegel Hypothesis of Strikes and the Isolated Mass: A Study of the Falsification of Sociological Knowledge', *Sociological Review* 3/1977. Roy A. Church, Quentin Outram & David N. Smith, 'The "Isolated Mass" Revisited: Strikes in British Coal Mining', *Sociological Review* 1/1991 och 'The Militancy of British Miners, 1893–1986: Interdisciplinary Problems and Perspectives', *Journal of Interdisciplinary History* 22:1 (1991).

³¹ Jonathan & Ruth Winterton, *Coal, Crisis and Conflict. The 1984–85 miners' strike in Yorkshire* (Manchester 1989).

³² Gerald Mars, *Cheats at Work. An Anthropology of Workplace Crime* (London 1984), s. 3–6.

³³ N. A. M. Rodger, *The Wooden World: an Anatomy of the Georgian Navy* (London 1988).

I ett av Thatcher dominerat Storbritannien befann sig Labour-partiet, fackföreningsrörelsen och feministerna på 1980-talet "på drift i nederlagets landskap". Det nya läget tvingade eller inspirerade forskarna till nya bedömningar och forskningen har på 1980-talet intresserat sig för nya frågor och problem. En av de väsentligaste strukturförändringarna inom forskningen är att könssystemet under 1980-talets gång konsoliderat sin ställning både som vetenskapligt begrepp och som relevant forskningsproblem.³⁴

³⁴ Se t.ex. Joan Wallach Scott, 'Agendas for Radical History (Comment)', *Radical History Review* 36 (1986).

Tysklands förening: nationen och dess symbolik

HANNES SAARINEN

När de båda tyska staterna förenades natten mellan den 2 och 3 oktober 1990 hölls den officiella huvudfesten i Berlins på 1890-talet byggda riksdagshus. Valet kunde tolkas som en anknytning till den av Bismarck förenade nationalstaten och dess huvudstad. Å andra sidan kunde man inte ha funnit en lämpligare symbol för den tyska demokratins törnbeströdda stig. År 1918 proklamerade socialdemokraten Philip Scheidemann den tyska republiken från riksdagshusets fönster. Husets brand år 1933 var en fanfar för inledningen på den nationalsocialistiska diktaturen.

Det trots allt viktigaste motivet för att samlas i den tidigare Reichstag var Berlins öde efter andra världskriget och stadens symbolfunktion: Det delade Berlin var den enda plats dit tyskarna "verkligen kommer från Tysklands båda delar och ändå är ett", som förbundsresident Richard von Weizsäcker betonat i ett annat sammanhang.¹ Strax bakom riksdagshuset löpte den mur som delat staden och indirekt Tyskland. Här stötte de två samhällssystem som delat Europa mot varandra på det allra mest iögonenfallande sättet. Å andra sidan hade just öppnandet av muren den 9 november 1989 möjliggjort Tysklands förening, ty denna händelse innebar, som man snart insåg, slutet på staten DDR.

Eftersom det noga taget inte var fråga om att två stater smälte samman, utan om att DDR anslöt sig till Förbundsrepubliken Tyskland, kunde föreningsceremonin väl ha ordnats också i Bonn. Men detta skulle för det första ha underblåst den polemik, som även i övrigt stämplade Bonn som den plats där "DDR:s Anschluss" genomfördes.² För det andra kunde Bonn inte erbjuda någon betydelseskapande symbolik med tanke på den samnationella dimensionen. Staden ägde inte ens en byggnad som visuellt skulle ha kunnat representera Förbundsrepubliken – den silo, "Langer Eugen" där riksdagsmännen höll till gjorde det åtminstone inte och förbundsdagens temporära sammanträdeslokal var stadens tidigare vattenverk. Just detta, avsaknaden av all "Pomp der Staatsmacht", har å andra sidan betraktats som något positivt. Förbunds-

¹ Richard von Weizäckers tal i Nikolaikirche i Berlin i juni 1990, *Süddeutsche Zeitung* 30.6./1.7.1990.

² Så t.ex. *Die tageszeitung* 25.3.1991.

Det kungliga slottet i Berlin från början av 1700-talet, slottsbron med statyerna är från början av följande århundrade. Till höger på bilden en del av det monument som i slutet av 1800-talet restes till Vilhelm I:s ära. Fotografiet är från år 1903.

republikens anspråkslösa regeringsstad har också betecknats som en metafor för den civila demokratin.³

I monumentalarkitekturen och stadsplanen i Berlin, den gamla rikshuvudstaden och de preussiska kungarnas residens, finns däremot fortfarande spår av de båda historiska skedenas statsrepresentativitet, även om Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), det tidigare statsbärande partiet i DDR med avsikt jämnade det krigsskadade kungliga slottet med marken. Senare fylldes DDR:s huvudstad med byggnader som avspeglade arbetarnas och böndernas makt, men också en teknologisk optimism. "Palast der Republik", den byggnadssymbol för den so-

³ Visserligen planerade man och hade delvis redan inlett helt avgörande förändringar i riktning mot en mera imponant representativitet när föreningen överraskande blev aktuell.

cialistiska staten som under Honeckers tid restes på kungliga slottets plats, hotas i sin tur numera av rivning. På en del håll har man t.o.m. på allvar talat för en rekonstruering av det tidigare barockpalatset.

I Öst-Berlin hade man på 1950-talet också avlägsnat många personmonument från preussisk och kejsartid. Nationalstatsarkitekten Bismarcks monument besparades detta öde eftersom det låg i väst. SED förstörde det mäktiga nationalmonumentet över Wilhelm I "den Store", men Fredrik den Stores, också som konstverk värdefulla ryttarstaty kunde när den värsta antipreussiska agitationen lagt sig, på 1980-talet återställas till sin plats på Unter den Linden. Detta har senare övertolkats som ett återupväckande av Preussen, även om det endast var fråga om ökad självsäkerhet på historiens område. I dessa dagar har åter det största socialistiska personmonumentet i Berlin, Lenins staty, i sin tur fått stryka på foten. Den har inte förstörts, utan endast monterats ned i sina granitbeståndsdelar och lagrats. Också i detta avseende har Bonn en totalt opatetisk historia efter 1949. Där har man rest endast ett minnesmärke över en politiker, nämligen ett brons huvud av Adenauer.

Berlin var och är redan i sig själv en symbol för Tysklands nyaste historia, om också inte alltid och enbart vad Förbundsrepublikens inrikesminister Wolfgang Schäuble betonade i förbundsdagens maratondebatt i huvudstadsfrågan i juni 1990: "en symbol för enhet och frihet, demokrati och rättsstatlighet".⁴

Willy Brandt hade något tidigare polemiskt frågat om Förbundsrepubliken överhuvudtaget hade kunnat uppstå om Väst-Berlin inte skulle ha hållit stånd under Stalins blockad åren 1948-1949.⁵ I vilket fall som helst var Väst-Berlins existens mitt i öststaten, i synnerhet sedan Förbundsrepubliken bekvämat sig att erkänna DDR:s statlighet, det enda konkreta tecknet för världen på att den tyska frågan fortfarande väntade på en lösning. I Väst-Tyskland fäste man dock allt mindre uppmärksamhet vid detta, kanske också därför att Väst-Berlins ställning i och för sig var tryggad genom fyrmaktsfördraget.⁶

Öst-Berlin, eller "Berlin Hauptstadt der DDR" som den officiella termen lydde, åtnjöt inte så stor uppskattning bland medborgarna som SED alltid lät förstå, beroende på att den centralistiska staten koncentrerade en oproportionerligt stor del av sina resurser till huvudstaden på

⁴ *Die Hauptstadtdebatte. Der Stenographische Bericht des Bundestages* herausgegeben und kommentiert von Helmut Herles (Bonn/Berlin 1991), s. 30.

⁵ Willy Brandt, 'Appell für Berlin. Über die politische und seelische Einheit des Landes', *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* 8.5.1991.

⁶ Det är också belysande, att alla de politologer och publicister i väst som förordade en fortsatt tysk tvåstatlighet som ett bättre alternativ inte fäste någon uppmärksamhet vid Väst-Berlin, staden hade blivit ett slags quantité négligeable. Se t.ex. Manfred Hättich, *Deutschland: eine zu späte Nation* (Neuwied 1990), s. 122-127.

provinsens bekostnad. I SED:s terminologi symboliserade den stad som kallades Västberlin (alltid hopskrivet) "en relik från det kalla kriget" och en förpost för västs påstådda aggressivitet. Med stolthet noterades i alla publikationer rörande DDR:s huvudstad, att det "riktiga" Berlin av Världsfredsrådet tilldelats värdighetenfredsstad. Murbyggaren SED såg inte någon motsättning i detta, tvärtom.

Berlin eller Bonn

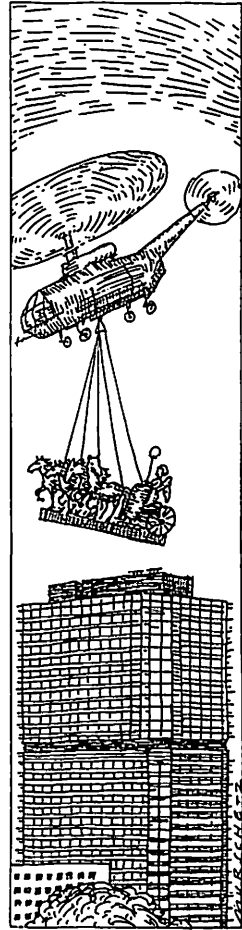
Med tanke på alla de ekonomiska och juridiska problem som föreningen förde med sig, i första hand sysselsättningsfrågan, bostadssituationen, miljöskadorna och nedmonteringen av Stasi-strukturerna, har man sett det som överraskande och direkt förkastligt, att huvudstadsfrågan, m.a.o. argumenteringen för Bonn eller Berlin, i offentligheten blåstes upp till så enorma dimensioner. Orsaken till den hetsiga debatten låg i en oklar formulering i föreningsfördraget. Där fastslogs – efter krav närmast av DDR:s sista regering⁷ – att Berlin var Tysklands huvudstad, men staden tilldelades inga reella funktioner. Speciellt Bajerns CSU genomdrev en kompromissformulering som fastslog att det samtyska parlamentet senare skulle bestämma var regeringen och parlamentet skulle verka. Inte bara Väst-Berlins överborgmästare Walter Momper och hans efterträdare Eberhard Dieppen karakteriserade föreningsfördragets bestämmelse som en "Etikettenschwindel". När debatten hettade till fick de flankstöd också av de dominerande tyska tidningarna, t.o.m. av *Süddeutsche Zeitung* i München, som polemiserade mot att man svek givna löften, löften som getts Berlin under fyrtio års tid.⁸

Det starkaste argumentet för Berlin var på sätt och vis legalistiskt: staden hade inte heller efter andra världskriget någonsin upphört att vara Tysklands huvudstad, inte år 1945 och inte efter år 1949. Det organ som använde den högsta makten i det ockuperade Tyskland, de allierades kontrollråd, hade ju placerats i den tidigare Reichshauptstadt. Sovjetunionen hade mest energiskt talat för att Berlin skulle vara tysk huvudstad också efter kriget. Trots det hade de västallierade, som helst hade hållit sig väster om Elbe,⁹ accepterat att bli ockupationsmakter i ett Stor-Berlin som utgjorde ett separat område mitt i sovjetzonen, så som de och Sovjetunionen preliminärt hade kommit överens om redan hösten 1944.

⁷ Så Lothar de Maizière i en radio-intervju 24.6.1990, FAZ 25.6.1990.

⁸ Jürgen Busches ledare 'Natürlich Berlin' och 'Was Berlin versprochen ist', *Süddeutsche Zeitung* 21.1 och 27/28.4.1991. En bok pro Bonn. Alois Rummel (red.), *Bonn. Sinnbild deutscher Demokratie* (Bonn 1990).

⁹ Se Reiner Pommer, *Von Berlin nach Berlin. Die Alliierten, die Deutschen und die Hauptstadtfrage nach 1945* (Köln/Wien 1989).

Under diskussionerna om huvudstadsfrågan framfördes också detta kompromissförslag: fyrspannet från Brandenburger Tor placeras på taket till riksdagsmännens kontorsbyggnad i Bonn.

I efterskott kan man teoretisera om hur den 1949 grundade Tyska demokratiska republiken hade besparats många politiska besvärligheter om den valt Dresden eller Leipzig som huvudstad. En sådan lösning kunde dock överhuvudtaget inte komma i fråga, eftersom man genom valet av Berlin uttryckligen ville föra fram anspråk på att representera Tyskland i dess helhet. Därför nämndes Berlin uttryckligen som DDR:s huvudstad i 1949 års grundlag,¹⁰ ett konstaterande som varken kejsartidens eller Weimar-konstitutionen betraktade som behövligt.

¹⁰ Denna konstaterande sats har kvarstått oförändrad i DDR:s samtliga grundlagar,

I det västliga tyska statsprovisoriet hade Förbundsrepublikens i Bonn sammanträdande parlament med sikte på den eftersträfvade enheten lika så år 1949 avgett en bindande avsiktsförklaring rörande Berlin: "Er [förbundsdagen] erklärt feierlich vor aller Welt, dass nach dem Willen des deutschen Volkes Gross-Berlin Bestandteil der Bundesrepublik Deutschland und ihre Hauptstadt sein soll."¹¹ De jure hörde det delade Berlins västliga sektorer visserligen inte alls till Förbundsrepubliken Tyskland (liksom enligt den västliga tolkningen inte heller Öst-Berlin till DDR). De västallierade, som behöll den högsta makten, accepterade dock att en del av Förbundsrepublikens ämbetsverk placerades i Berlin och även att förbundsrepubliken valdes i Berlin – senast år 1969, då valet accompagnerades av massiva sovjetiska protester.

Även om Bonn var ett provisorium, började staden speciellt efter muren stabilisera sig som Förbundsrepublikens regeringsstad. Någon egentlig huvudstad i ordets vidaste bemärkelse blev Bonn aldrig och Väst-Tyskland hade inget behov av en sådan: Düsseldorf, Hamburg, München, förbundsbankens säte Frankfurt och inte minst Väst-Berlin ersatte bristen, men trots allt endast delvis. Många som i likhet med Carlo Schmid anklagade Förbundsrepublikens intellektuella liv för stagnation, erinrade sig vilket oerhört innovativt teater-, musik-, film- och konstcentrum Berlin var på 1920-talet. Gottfried Benn ansåg, att "Westdeutschland geht kulturell daran zugrunde, dass es Berlin nicht mehr gibt" och Erich Kästner konstaterade elakt att Bonn symboliserade Väst-Tysklands "motoriserade Biedermeier".

God och ond historia

I huvudstadskonflikten år 1991 fick historien än en gång tjänstgöra som moraliskt slagfält. Den ena staden hade ett "gott", den andra ett "ont" förflutet. Varningarna mot Berlin påstod att historien skulle upprepa sig, om Tyskland än en gång skulle ha en "alltuppslukande" megalopolis som huvudstad. Den kände historieforskaren och publicisten Michael Stürmer drog slutsatsen, att en sådan huvudstad uttryckligen väckte fruktan.¹²

Det lilla och sympatiska Bonn vid Rhen framstod i ett förklarat ljus som en symbol för Förbundsrepubliken Tysklands framgångsrika demokrati och federalism och även som en garant för dess fortlevnad. Förenklat: det lilla Bonn stod för demokratins mänsklighet, Berlin för ond maktpolitik. På detta sätt återkom också temat provins kontra cent-

även om man senare snarast velat betona, att Berlin hör till DDR och därmed indirekt, att staden "Westberlin" är utland och fortfarande ockuperat område.

¹¹ Udo Wetzel, *Berlin und die deutsche Frage* (Köln 1985), s. 119.

¹² Michael Stürmer, 'Bonn oder Berlin', *FAZ-Magazin* 418.5.1991.

rum, ett gammalt Berlin-fientligt tema från kejsartiden, i diskussionen med positiva eller negativa övertoner. Betonandet av Bonns anspråkslöshet var så tillvida vilseledande, att två stora maktcentra, Köln och Düsseldorf, ligger i dess omedelbara närhet. Nordrhein-Westfalens premiärminister Johannes Rau tog också kraftigt ställning för att huvudstaden skulle förbli i delstaten.

Motståndarna gjorde Berlin till sinnebilden för preussisk militarism, kejsarligt övermod, Hitlers och SED:s diktatur. I detta sammanhang kan man förundra sig över varför dagens positiva bild av München inte längre påverkas av att staden, och ingalunda 1920-talets röda Berlin, var "Hauptstadt der Bewegung". Naturligtvis var Berlin av år 1991 också alltför röd och grön, dess sociala problem alltför uppenbara. Detta illustreras av ett yttrande som blev bevingat: Kreuzberg skulle inte få regera Förbundsrepubliken.

Indirekt lät man östtyskarna förstå, att det var deras fel, att DDR uppstått just i det området, alldeles som om Förbundsrepublikens födelse skulle ha skett av sig själv och av självständig fri vilja. Därmed fick Preussen och Berlin betala räkningen för vad som i själva verket borde skriva på hela Tysklands ansvarskonto.

Med Preussen i tankarna grep Fritz Fischer till pennan och skrev direkt passionerat mot Berlin. Berlin som säte för förbundsregeringen vore "ein Verrat an den Grundlagen unseres Staates, der 1949 gegründeten Bundesrepublik Deutschland". Enligt hans mening skulle man ute i världen uppfatta ett avstående från Bonn som att Förbundsrepubliken förkastade sin orientering mot Västeuropa och Amerika. Han glömde inte heller att nämna att Tysklands äldsta kulturlandskap och centrum för dess ekonomi idag låg vid Rhen, medan Brandenburg däremot var ett koloniserat land och urbilden för agrar stagnation och fattigdom. Med förbigående av alla Preussens humanistiska och toleranta traditioner samt Väst-Berlins roll åren 1949-1989 fastslog Fischer: "Es ist ausgeschlossen; dass die Traditionen dieses Rest-Preussens das politische Klima der Bundesrepublik bestimmen sollten."¹³

I verkligheten är det ingalunda fråga om att Preussen håller på att återuppstå, det finns helt enkelt inte längre. Det kom till synes då man sommaren 1991 i offentligheten väckte en enorm uppståndelse om ceremonierna kring återflyttningen av Fredrik den Stores jordiska kvarlevor till Potsdam. Efteråt märkte man att det hade varit mycket uppståndelse i onödan.

Förbundsdagens beslut den 20 juni 1990 att återinsätta Berlin som tysk huvud- och regeringsstad slog en bro mellan Öst- och Väst-Tyskland.¹⁴ Man har antagit, att avgörandet inte så mycket påverkades av

¹³ Fritz Fischer, 'Rückkehr nach Preussen?', *Die Zeit* 14/1991, s. 4.

¹⁴ Beslutet var klart, även om det tillkom med knapp majoritet (338 pro Berlin, 320 pro Bonn). Kompromissförslagen, att parlamentet skulle placeras i Berlin, regeringen i

historiska argument – de riktades ju för det mesta mot Berlin – utan framtidsperspektiven. Grälet om kostnaderna för flyttningen av huvudstaden höll på att begrava andra frågor. *Die Welt*, den enda rikstidning som utkommer i Bonn, klandrade politikerna ännu dagen för omröstningen: "Vor lauter Geschäftsmässigkeit" insåg förbundsdagen inte att det gällde en fråga av nationell rang.¹⁵

Avgörandet var en gottgörelse för den östtyska minoriteten och, har man antagit, på detta sätt psykologiskt viktigt. Östtyskarna har på alla levnadsområden ställts inför förändringar; utan undantag har de hittills blivit tvungna att anpassa sig till att alla verksamhetsmodeller, stadganden och regler kommit från väst. En förflyttning av förbundsparlamentet, regeringen och en talrik tjänstemannakår till Berlin vore – ifall den verkligen blir av – en radikal förändring som också berör det västtyska samhället. I Berlin skulle man stå ansikte mot ansikte med Tysklands alla problem. Bonn var, som *New York Times* skrev, endast "en eskapistisk lekby".

Med avgörandet anknöt man emellertid också till den nationalstat som uppstod under det förra seklet. Så uppfattades saken utanför landet. I Berlin, påminde *Le Monde*, återvänder tyskarna till sin historia, "till hela sin historia med dess stora ögonblick (grandeurs) och dess brott".¹⁶ Visserligen innebar detta åter en gång att man förkortade tyskarnas "hela" historia med minst ett halvt millenium under vilket Berlin knappast hade någon som helst betydelse för Tyskland.

Också i Tyskland har man betonat, att en "gesamtdeutsche Identität" inte kan var historielös, varken med tanke på det förflutna eller med tanke på framtiden. Därmed talar argumentet, att också föreningen behöver en symbol, för Berlin, med andra ord ville man se valet av Berlin uttryckligen som en symbolisk handling, som i framtiden kunde tolkas som föreningshistoria.¹⁷

Bonn, hade förkastats redan på förmiddagen. En folkomröstning kom heller inte i fråga. Fördelningen mellan Bonn och Berlin följde inte partigränserna, utan löpte genom CDU och SPD. Majoriteten i de två största partierna hade dock velat stanna i Bonn. Endast bland liberalerna, det östtyska PDS och Bündnis 90/Grüne röstade nästan alla representanter för Berlin.

Enligt en opinionsundersökning stödde 71% av östtyskarna i månadsskiftet april-maj Berlin som huvudstad mot endast 39% av västtyskarna. Bonn stöddes av 40% av västtyskarna och endast 13% av östtyskarna. Intressant är att 87% av östtyskarna i samma undersökning uppgav, att de kände sig som "andra klassens medborgare" i Förbundsrepubliken. *Der Spiegel* 20/1991, s. 73.

¹⁵ *Die Welt* 20.6.1991.

¹⁶ 'Retour á l'histoire', *Le Monde* 22.6.1991.

¹⁷ Så Patrick Bahners, 'Streit der Symbole. Schreibt die Geschichte den Deutschen ihre Hauptstadt vor?', *FAZ* 16.2.1990.

Vad gäller avgörandets europeiska dimension har Berlins förespråkare i många sammanhang betonat, att Tysklands traditionella förmedlarroll mellan öst och väst i Europa skulle komma bättre till sin rätt från ett centrum närmare östgränsen. I verkligheten ligger Berlin mera centralt i Europa än Bonn nära västgränsen.¹⁸

Nationen som inte skulle få finnas

Huvudstadskonflikten var inte ett uttryck för ett betonat och kontinuerligt nationalstatsmedvetande, tvärtom, om ett sådant hade funnits, hade Berlins ställning som huvudstad varit en självklarhet. Ett nationellt tänkande, nationalmedvetande och i anslutning till dessa en strävan att återställa nationalstaten har manifesterat sig mycket svagt under de senaste decennierna i båda de tyska staterna. I denna fråga har det visserligen rått en intressant asynkroni. I sina resolutioner har Förbundsrepublikens regeringar ständigt hållit fast vid uppfattningen om en enhetlig nation och vid återföreningsmålsättningen, men man kunde eller ville ändå inte göra mycket för saken. Detta har klandrats som Förbundsrepublikens "Lebenslüge". Småningom började en allt större del av Väst-Tysklands befolkning uppfatta DDR som utland.¹⁹ I DDR, där statsmakten efter 1972 så strikt och uttryckligt som möjligt framhävde att Förbundsrepubliken var ett främmande land, hade befolkningen där emot ett mycket närmare illusoriskt förhållande till det andra Tyskland – inte minst genom televisionens och radions förmedling – även om det var ouppnåeligt på grund av den stängda gränsen.

Nationalismen i Tyskland åren 1933–1945 fördes in extremum och detta fick många västtyska historiker i den yngre generationen att från 1970-talet framåt hävda, att nationalstaten hade varit en felaktig konstruktion från första början, en olycka för hela Europa. Tysklands delning och förlusten av de östliga områdena var priset för denna väg. Lärdomen var att man inte kunde återställa den nationalstat man förlorat genom ett självförvällat krig. Den diskussion som år 1984 uppstod om huruvida den tyska frågan ännu var öppen, fick sålunda Wilfried Loth att varna för "Träume vom Deutschen Reich" och för de faror som en återförening skulle innebära för balansen och freden i Europa. Sociologen Nicolaus Sombart avslöjade för sin del Bismarcks nationalstat som "det tyska folkets livslögn".²⁰ Den för sina tillspetsade

¹⁸ Bland historikerna drevs denna uppfattning bl.a. av Christian Meier, 'Die west-östliche Metropole', *Die Zeit* 33/1990, s. 37.

¹⁹ T.ex. FAZ konstaterade 3.4.1984 under rubriken "Eine Schande", att nästan hälften av skoleleverna i Väst-Tyskland föreställde sig DDR som utland.

²⁰ Wilfried Loth, 'Träume vom Deutschen Reich' och Nicolaus Sombart, 'Kein Nationalstaat', *Die Zeit* 42/1984, s. 73–78.

ställningstaganden kände socialdemokraten Peter Glotz skrev år 1988, att man måste bekämpa nationalismen, som "förödande rasat i Centraleuropa", överallt där den förekom.²¹

När DDR öppnade sina gränser hösten 1989 och när en tysk återförening först började skymta som en teoretisk möjlighet, påminde Gordon Craig, som i sin forskning spårat Tysklands Sonderweg, med allvar, att man inte fick glömma den tyska nationalstatens tunga historia och de traumata den åstadkommit utomlands. Enligt honom vore två Tyskland och ett reformerat DDR t.o.m. en bättre lösning på kort sikt.²² Och när föreningen var ett nästan säkert faktum gav historikern Immanuel Geiss i Bremen pedagogiska råd: tyskarna fick inte "ihre glückliche Vereinigung nationalstaatlich verstehen und handhaben". I utländska presskommentarer hade man, med slagord som Stortyskland och fjärde riket, framfört projiceringar om att den förkrigstida tyska nationalstaten skulle komma tillbaka. Extrem nationalism och nationalkänsla buntades på detta sätt för Tysklands del ihop utan att man granskade, om de längre ens existerade i samma mening som för ett halvt sekel sedan. Allt fortfarande ansåg man alltså att försöken att förena stat och nation (Deckungsgleichheit) eventuellt kunde leda till ett förödande makttänkande. På motsvarande sätt påminde Ulrich Greiner i *Die Zeit* om att den tyska nationen och den tyska nationalstaten aldrig varit identiska, men att strävanden att göra dem identiska hade haft förödande följder.²³ Däremot förnekade inte heller Geiss att nationen existerade, den skulle bara – vilket i själva verket alltid varit Förbundsrepublikens politiska credo – vara "demokratisch nach innen, europäisch nach aussen".²⁴

Det fanns förvisso också andra uppfattningar. Särskilt Thomas Nipperdey har alltid energiskt motsatt sig tesen, att 30.1.1933 och 8.5.1945 skulle vara en följd av den 18 januari 1871. Påståendet att det inte efter Hitler längre skulle få finnas en tysk nationalstat betecknade han som "die schlechte Theologie eines selbsterfundenen Gottesurteils". Han uttalade sig också klart för ett nationalmedvetande, vilket han betraktade som självklart och normalt. Han trodde inte att man skulle kunna övervinna nationalismen genom att krampaktigt vägra acceptera sin egen nationalitet och frågade polemiskt om "grundlagspatrioterna"

²¹ *Die Zeit* 49/1988, s. 59.

²² Intervju med Gordon A. Craig i *Der Spiegel* 46/1989, s. 183–187.

²³ Ulrich Greiner, 'Das Phantom der Nation', *Die Zeit* 12/1990, s. 67. Jfr även den debatt om nationen och tyskarnas inställning till kriget i Persiska viken, som uppstod efter Peter Glotz' artikel 'Wider den Feuilleton-Nationalismus', *Die Zeit* 17–19, 20 och 22/1991.

²⁴ Immanuel Geiss, 'Die Deutschen zwischen Teilung und Einheit. Historische Perspektiven und Probleme', *Universitas* 6/1991, s. 577, 585.

var bättre människor än "Einig-Vaterland"-patrioterna. Nipperdey ansåg att det i dagens läge är omöjligt att, som på 1700-talet, dra sig tillbaka in i en opolitisk kulturnation.²⁵

Nationell återförening?

Var det en samhörighetskänsla som nation som ledde till de båda tyska staternas förening? För att besvara frågan borde man först göra klart för sig vilken betydelse nationen ännu hade för tyskarna och för det andra om de fortfarande uppfattade sig som medlemmar av samma nation. Nationen håller otvivelaktigt på att återkomma i östra Europa, liksom även i Tyskland, men i det tyska fallet utgjorde ett nationellt tänkande eller en nationell politik ingalunda de viktigaste impulserna för föreningen. T.o.m. sådana Tysklandskännare som Fritz Stern, som inte kunde undgå att känna fruktan för att det förenade Tyskland kunde bli en maktfaktor inom den europeiska gemenskapen, ansåg trots allt att föreningen inte var ett resultat av en pånyttfödd tysk nationalism. Föreningen blev helt enkelt möjlig genom DDR- diktaturens politiska och ekonomiska sammanbrott. Det som förenade – eller för att vara exakt anslöt – DDR till Förbundsrepubliken år 1990 var alltså i första hand hoppet om personlig frihet och materiellt välstånd. En annan fråga är sedan vad som gjorde föreningen möjlig. Det var åter realismens allmänna konkurs i kombination med Gorbatjovs beredskap att acceptera en inskränkning av den sovjetiska maktsfären utanför Sovjetunionens gränser. Föreningen underlättades förvisso också av sådana faktorer som ansetts bilda grunden för ett kollektivt nationalmedvetande: en gemensam historia och kultur, ett gemensamt språk. Men just nu håller man på att upptäcka, att efter 40 år av delning har öst- och västmänniskorna trots allt, som ett resultat av olikartade uppfostrings- och samhällserfarenheter, i mycket större utsträckning än man föreställt sig, helt specifika och annorlunda mentaliteter.²⁶

²⁵ Thomas Nipperdey, 'Wir sind und dürfen eine Nation sein', *FAZ* 13.7.1990. Frågan om nationen har på senare tid gett upphov till många böcker och artiklar. Här kan man nämna följande: Wolfgang J. Mommsen, *Nation und Geschichte. Über die Deutschen und die deutsche Frage*, Serie Piper 1115 (München 1990). Manfred Hättich, *Deutschland: eine zu späte Nation* (Mainz 1990). Christian Meiers essä *Die Nation, die keine sein will* (München 1991). Werner Weidenfeld & Karl-Ludwig Korte, *Die Deutschen. Profil einer Nation* (Stuttgart 1991). Theodor Schieders undersökningar rörande temat har utkommit i ny upplaga, Theodor Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem in Europa*. Hrsg. von Otto Dann und Hans-Ulrich Wehler (Göttingen 1991).

²⁶ Jfr Rolf Reissig & Gert-Joachim Glaessner (red.), *Das Ende eines Experiments. Umbruch in der DDR und die deutsche Einheit* (Berlin 1991) samt *Der Ge-*

Valaffischer från DDR:s första (och sista) fria val våren 1990. I valen segrade det av kristdemokraterna ledda "Allianz für Deutschland" med slagordet "Aldrig mera socialism", utan "Frihet och välfärd".

Förbundskansler Helmut Kohl och en del andra politiker (såsom tidigare Willy Brandt) har, ifall de använde termen nation, alltid försökt ge den ett positivt innehåll. Som en följd av de orsaker som berörts ovan framstod den emellertid för de flesta journalister och för många historiker som uppträdde i offentligheten som en negativ fantom.

Det är känt att sedan Willy Brandt, för att kunna erkänna DDR som stat i början av 1970-talet, hade betonat att tyskarna alltfortfarande bildade en nation, svarade Erich Honecker med tesen om två separata tyska nationer – en kapitalistisk och en socialistisk. Ulbrichts definition om två suveräna tyska stater var inte längre tillräcklig. Försöken att av DDR:s invånare samtidigt skapa en socialistisk och tysk nation var inte

fühlsstau. Ein Psychogram der DDR (Berlin 1990) av den tidigare chefsläkaren Hans Joachim Maaz vid psykoteraeutiska kliniken i Halle. Enligt Maaz har det repressiva socialistiska systemet producerat auktoritetstroende, lättleda och initiativlösa människor.

särskilt övertygande, när medlemmar av samma folk – ofta samma familjer och släkter – bodde på båda sidor om gränsen. Detta faktum var det östtyska historikerna noggsamt medvetna om och betonade med desto större emfas på sitt eget område, att det ”var en för vår tid ohållbar utgångspunkt” att knyta Tysklands historia till etniska, språkliga och kulturella faktorer och likheter.²⁷

Var människornas identitet i DDR övervägande tysk eller socialistisk, orienterad mot en nationell samhörighet och ett nationellt förflutet eller parti- och statslojal, eller allt detta i olika schatteringar? Det är inte möjligt att ge ett entydigt svar på dessa frågor, inte minst därför att det i Öst-Tyskland fanns bara en enda officiös offentlighet. På 1950-talet var SED:s propaganda minst lika ”tysk-patriotisk”, om inte ännu mer patriotisk än i väst. Det var givetvis inte fråga om samma slag av patriotism. Man hävdade att väst sålt sig åt amerikanismen. De viktigaste komponenterna i statspatriotismen i DDR var däremot – utöver den tyska enheten som då ännu framhävdes i hög grad – antifascism, socialism och den sovjetiska förebilden. En ursprunglig övertygad och äkta antifascism omformades senare till en ritualiserad trosbekännelse till en östtysk nationalitet.²⁸

Det är likaså svårt att spåra identiteten hos Förbundsrepublikens invånare om man koncentrerar sin uppmärksamhet till nationella symboler. I själva verket har det tysk-nationella tänkandet varit mycket marginellt. Den ”Verfassungspatriotismus” som bl.a. Jürgen Habermas gärna framhållit som en ersättning för nationalkänsla hos Förbundsrepublikens invånare har inte heller varit någon särdeles bärande idé. Den pragmatiska inställningen hos de politiker som fötts efter Förbundsrepublikens grundande, avspeglades på ett kanske mycket illustrativt sätt i ett uttalande av en kristdemokrat under huvudstadsdebatten: ”Mein politisches Vaterland ist die Bonner Demokratie”.²⁹ Författaren Martin Walser, en av de få västtyska intellektuella som öppet vågade tala för sin tyskhets och nationens enhet utan att därför vara högerex-

²⁷ Walter Schmidt, 'Zum Begriff "deutsche Geschichte" in der Gegenwart', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1/1989.

²⁸ Detta framgår bl.a. av Rolf Badstüblers programmatiska artikel 'Zur Nationalgeschichte der DDR 1945–1949', i synnerhet den avslutande satsen: "Je weiter wir uns von den Jahren der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung und der Entstehung der DDR entfernen, desto deutlicher wird ihre grundlegende Bedeutung für das historische Selbstverständnis des Volkes der DDR, für seine nationale Identität", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 8/1989, s. 675–684. Några månader senare publicerade *Neues Deutschland* 29.12.1989 en artikel av politologerna vid det SED närstående Institut für Internationale Politik und Wirtschaft där dessa förkastade tesen om en separat DDR-nation och gick tillbaka till formuleringen i DDR:s grundlag från 1968 om en nation i två stater.

²⁹ *Die Hauptstadtdebatte*, s. 61.

trem, träffade rätt då han sade, att "Jeder sozusagen natürliche Identifikationsprozess ... wird andauernd durch den anderen Teil der Nation gestört". Han hänvisade också till ett annat dilemma: man förväntade sig tydligen, att han skulle bära sin tyskhet som ett bestående lidande.³⁰

DDR och den tyska traditionen

Talet om Tyskland som en enhetlig nation minskade i DDR på 1960-talet och upphörde som sagt helt under Honeckers tid. Men det var i alla fall uppenbart, att inte heller DDR kunde lösgöra sig från den tyska historien och den historiska identitet som anknöt sig till den. Härvid ville man dock klart framhäva att DDR var den mest progressiva och konsekventa, "av historiens lagar bestämda" slutpunkten för Tysklands historia. I ett arbete av ett östtyskt författarkollektiv sammanfattades budskapet på följande sätt: "I Tyska Demokratiska Republiken håller den tyska socialistiska nationen på att ta form och (den) för vidare den tyska historiens arv och progressiva traditioner."³¹ Även om DDR på detta sätt definierades som tysk, måste man dock förebygga konklusionen att östtyskarna fortfarande skulle ha något gemensamt med sina västtyska "bröder och systrar".³² Därför eliminerade man på 1970-talet adjektivet "deutsch" nästan överallt i det offentliga livet, utom i samband med historia och språk.

Också substantivet Deutschland var i SED:s språkbruk längre enbart en historisk term. I Förbundsrepubliken talade man däremot om Tyskland, antingen som en synonym för den egna staten eller särskilt före 1970-talet som en term som täckte också DDR, som en signal för hop-

³⁰ Martin Walser, 'Händedruck mit Gespenstern', *Stichworte zur "Geistigen Situation der Zeit"* Bd 1, Edition Suhrkamp 1000 (Frankfurt/Nördlingen 1979), s. 44, 47.

³¹ Joachim Herrmann (red.), *Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln* (Berlin, DDR 1988), s. 9. Arbetets första kapitel inleds med "Vom Ursprung der Deutschen" och avslutas med kapitlet "Der Sozialismus in der Deutschen Demokratischen Republik 1949 bis zur Gegenwart". Man ansåg att det inte ens var värt att i ett skilt kapitel behandla förbundsrepublikens historia.

³² Det vore värt en egen undersökning att granska de benämningar som användes om de båda tyska staterna på olika sidor om gränsen. I DDR fick man inte officiellt använda prefixet öst-, inte om Berlin eller om DDR, men nog prefixet väst- (Westberlin, westdeutsche Bundesrepublik), som var avsett som pejorativt (men knappast uppfattades så). I väst talade man om "Zone", ibland om Mellan-Tyskland, mera sällan om Öst-Tyskland, eftersom många med denna term fortfarande avsåg de tidigare tyska områdena öster om Oder-Neisse. Det allmännaste uttrycket om det andra Tyskland var helt enkelt "drüben" (på andra sidan). Uttrycket "unsere Brüder und Schwester" användes i början såväl i öst som i väst, senare enbart i väst – och till sist ofta ironiskt.

pet om en återförening.³³ Enligt Förbundsrepublikens tidiga självförståelse var det bara den som representerade Tyskland eftersom den var en demokratisk stat, något som DDR klandrade som Förbundsrepublikens "Alleinvertretungsanspruch".

Knappast någon europeisk stat i modern tid har så strikt betonat sitt statsnamn som DDR sedan slutet av 1950-talet.³⁴ Användningen av den substantiverade förkortningen DDR i alla sammanhang var den enda möjligheten att försöka skapa en egen socialistisk identitet och därmed betona isoleringen från det andra Tyskland. I tyskan kan man inte bilda adjektivformer av bokstavskombinationer som DDR. Det må sedan ha varit fråga om idrottsmän, författare, musiker, vetenskapskademien eller bara om en koloniträdgårdsförening, allas hemland eller verksamhetsort måste uttryckas med en tung och officiös genitivform som lyfte fram staten DDR på ett poängterat sätt. I själva verket avspeglade detta också det verkliga läget: en accepterad författare i DDR var en statsförfattare.

För att separera DDR från Väst-Tyskland jämförde östtyska historiker gärna sitt land med Österrike, ett exempel som visade hur en självständig stat, ett separat folk och en separat nation hade lösgjort sig ur den tyska historien.³⁵ Vad man då glömde var att uppkomsten av en österrikisk identitet underlättades av att Österrike hade en lång regional och till härskarhuset knuten tradition i stället för eller som tillägg till en tysk tradition. Något sådant kunde inte skapas för DDR med dess synnerligen heterogena förvaltningshistoriska bakgrund, östtyskarna för-

³³ Förbundsrepublikens press- och informationsbyrå publicerade sedan 1953 årligen en bok med aktualitetsmaterial under titeln *Deutschland heute*, senare *Tatsachen über Deutschland*. 1980-talets version bar fortfarande samma titel, men på pärmen fanns nu tillägget *Die Bundesrepublik Deutschland* och i texten hade man avlägsnat den korta överblicken 'Die sogenannte "Deutsche Demokratische Republik"'. Den motsvarande östversionen som började utkomma på 1960-talet bar enbart statsnamnet: *Die DDR stellt sich vor*.

³⁴ Den i Finland vanliga, särskilt efter erkännandet av DDR ofta använda förkortningen BRD var inte tillåten i Förbundsrepublikens officiella språkbruk. Den med DDR analoga bokstavskombinationen gav intrycket att staterna var jämbördiga och fördunklade det heltyska anspråk som ingår i den oförkortade formen Bundesrepublik Deutschland. Till de flesta språk, såsom franska, engelska eller finska, kan namnet inte översättas i denna form. Den genitivform som används i dessa språk utsäger därför inte detsamma som formen Förbundsrepubliken Tyskland.

³⁵ Jfr t.ex. den östtyske historikern Walter Schmidts uppstats 'Zum Begriff "deutsche Geschichte" in der Gegenwart', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1/1989, där han polemiserade mot den västtyske historikern Karl Dietrich Erdmann, som subsumerade både DDR och Österrike, om också och enbart som separata stater, under den tyska historien och kulturnationen.

I det centralistiska DDR uppfattade många medborgare (Öst-)Berlin som en allt uppslukande huvudstad. På bilden Bernd A. Chmuras karikatyr i den östtyska tidningen Eulenspiegel från år 1987, då stadens 750-årsjubileum firades särskilt storslaget. Berlinbjörnen äter alla bananer medan det övriga DDR får nöja sig med avfallet.

blev tyskar,³⁶ det var inte möjligt att göra dem till preussare eller sachsare (på sin höjd till socialister). Preussen fanns inte längre och av ideologiska skäl kom det inte i fråga att väcka det till liv. Preussens gamla medtävlare Sachsen täckte åter bara en knapp fjärdedel av statens areal.

Idag håller begreppet Westdeutschland och Ostdeutschland på att

³⁶ Jfr t.ex. Gerhard Riege & Hans-Jürgen Kulke, *Nationalität: deutsch, Staatsbürgerschaft DDR*, Recht in unserer Zeit Bd 19 (Berlin, DDR 1980).

befästa sig som benämningar på Förbundsrepubliken och på DDR för att beteckna det som i officiellt språkbruk betecknas som "alte und neue Bundesländer". Som befolkningsbenämningar blir termerna "Wessis" och "Ossis", som uttrycker en motsättning, allt vanligare i talspråket.

Det hör till det svåraste att utrona en identitet – för övrigt vore det vilseledande att tro att människan har bara en identitet eller att skiktningen av identiteterna skulle vara konstant. Som Günter Gaus har beklagat måste man "direkt förtvivla om försöket att utreda att delat folks andliga beskaffenhet". Däremot hade han under sin tid som Förbundsrepublikens representant i Öst-Berlin blivit övertygad om, att det kommunistiska värdesystemet inte slagit igenom i DDR:s allmänna medvetande. Även om ett DDR-nationalmedvetande inte existerade i någon större utsträckning, ansåg Gaus att det fanns ett starkt statsmedvetande.³⁷ Enligt hans mening kom detta till synes i att det också bland folket – inte bara i partipropagandans texter – fanns en viss stolthet över egna prestationer. Den här stoltheten har år 1990 kommit till uttryck i yttranden om att allt ändå inte kan ha varit dåligt i DDR och att mycket också kunde ha varit värt att bevara. Detta visar åter, att en stor del av de nuvarande östtyskarna trots allt är mera upptagna av att organisera sin vardag än av nationella ideologier. Exakt detsamma sades om västtyskarna efter kriget och enligt vissa enkäter bekymrade västtyskarna sig år 1989 mest för rädslor av olika slag, framför allt i fråga om miljöförstöring.

Man bör inte tillmäta DDR:s grundlag alltför stor normativ betydelse, men i april 1968 trädde en ny grundlag i kraft som ersatte den tidigare versionens föräldrade första artikel, som inleddes med orden "Deutschland ist eine unteilbare demokratische Republik" och avslutades med konstaterandet "es gibt nur eine deutsche Staatsangehörigkeit". Nu hade artikeln formen: "Die Deutsche Demokratische Republik ist ein sozialistischer Staat deutscher Nation". År 1974 ersattes artikeln med en sats som bättre illustrerade ett nytt historiskt utvecklingskede, SED:s partidiktatur, och som fastslog att DDR var en "av arbetarklassen och dess marxistisk-leninistiska parti ledd ... arbetarnas och böndernas socialistiska stat".³⁸ Nu nämndes inte längre något om Tyskland eller Tysklands enhet – ens i socialistisk utformning.³⁹ Däremot bevarade

³⁷ Günter Gaus, *Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung* (Hamburg/Würzburg 1983), s. 57, 75, 170.

³⁸ *Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik* (Dresden 1968), s. 9. *Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 in der Fassung des Gesetzes zur Ergänzung und Änderung der Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 7. Oktober* (Dresden 1974), s. 9.

³⁹ Inte heller i det förnyade partiprogrammet från år 1976. Det tidigare programmet från år 1963 innehöll ännu satsen: "Die sozialistische Einheitspartei hält unverrückbar an

Förbundsrepublikens grundlag i fyrtio år i preambeln en viljeyttring "till nationell och statlig enhet", vilket CDU hänvisade till då man år 1972 lät bli att rösta för ett erkännande av DDR.⁴⁰

Historien och det nya Tyskland

Som en länk till kontinuiteten från nationalstatens tider hade Förbundsrepubliken – redan på grund av västberlinarna – alltid hållit fast vid det gamla tyska medborgarskapet, som byggde på en lag från år 1913. Den garanterade också alla östtyskar samma medborgarskap – ifall de önskade.⁴¹ Detta underlättade givetvis juridiskt östtyskars överflyttning till Väst-Tyskland och detta var enligt SED orsaken till att DDR inte kunde öppna sina gränser efter erkännandet. DDR stiftade en egen medborgarskapslag mycket sent, först år 1967, även om begreppet "medborgare i DDR" användes i juridiska texter redan tio år tidigare.⁴² Erkännandet av DDR-medborgarskapet hörde in i det sista till de "tyska frågor" som tyngde relationerna mellan DDR och Förbundsrepubliken. Med hänvisning till sin grundlag gav Bonn aldrig efter på denna punkt.

Något gemensamt hade de båda tyska staterna: nationalfärgerna. Även om DDR år 1959 kompletterade sin flagga med passare, hammare och sädeskärve (varefter den i Bonn kallades Spalterflagge), för att framhäva DDR:s suveränitet som en andra tysk stat, påminde användningen av samma grundfärger som i väst fortfarande om det gemensamma ursprunget.

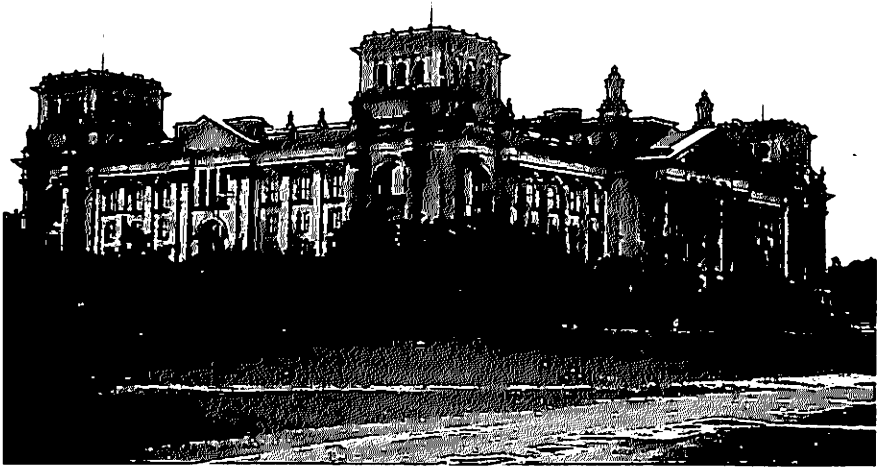
I Förbundsrepubliken Tyskland har man såväl på officiellt håll som bland medborgarna hela tiden varit mycket återhållsam med användningen av nationella symboler. Förklaringen är uppenbar för den som känner nationalsocialisternas demogogiska överdos på denna sektor. Skillnaden i förhållande till det officiella DDR har varit desto mer iögonfallande. Den socialistiska staten använde en excess av stats- och partiideologiska symboler, i synnerhet första maj och på årsdagen av sta-

ihrem Ziel der nationalen Einheit Deutschlands ... fest." Som en möjlig väg att förverkliga målsättningen visade programmet på konfederationstanken som Ulbricht ofta tog upp i sina tal. *Programm der sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* (6. uppl. 1970), s. 57–58. Man bör dock också i detta sammanhang minnas att partiets centralkommittés beslut i högre grad var ajour och avgörande för partiets linje.

⁴⁰ Om diskussionen och förslagen till en ny grundlag under föreningsåret, se Bernd Guggenberger & Tine Stein (red.), *Die Verfassungsdiskussion im Jahr der deutschen Einheit. Analysen – Hintergründe – Materialien* (München 1991).

⁴¹ Artikel 116 i Förbundsrepublikens grundlag definierar i princip som tyska medborgare alla de personer som bodde i Tyskland inom 1937 års gränser eller som härstammade från sådana personer.

⁴² *DDR-Handbuch*, red. Peter Christian Ludz (Köln 1975), s. 825.

*Den förstenade symbolen för den tyska nationalstaten och dess folkrepresentation före återföreningen 1990. Riksdagshuset som hade skadats vid branden 1933 och av artillerield 1945, restaurerades under 1960-talet av Förbundsstaten som "en sinnebild för enheten".
En enhet som knappast någon mera ansåg att skulle förverkligas.*

tens grundande. Samma attityd – skapandet av ett nytt medvetande med semiotiska medel – framkom t.ex. i namnskicket på gator och städer. Lenin-, Karl Marx- och Thälmann-gator fanns också i de minsta byar, Chemnitz döptes om till Karl-Marx-Stadt, i huvudstaden fanns en Stalinallee och i närheten av Oder reste sig en socialistisk modellstad Stalinstadt (sammanslogs 1961 med den nya Eisenhüttenstadt).

Förbundsrepublikens strävan att vara en legitim arvinge till nationalstaten från 1866–1871, till Deutsches Reich, kom till synes i dess statsymbolik. I princip gick man tillbaka till första republikens kännetecknen, men samtidigt uppstod också anknytningar till kejsartiden, och man kunde inte ens undgå anknytningar till den nationalsocialistiska perioden efter Weimar. Av dessa symboler var Förbundsrepublikens heraldiska örn, som fick en modernare stilisering, den enda maktsymbol som knöt an till en lång historisk kontinuitet, till Tysklands tusenåriga historia. Med flaggan och nationalhymnen ville man skapa en kontinuitet till 1848 års revolution – och till Weimarrepublikens grundlag från 1919. Det var dock problematiskt att behålla nationalhymnen efter 1945 eftersom nationalsocialisterna hade tagit Hoffmann von Fallerslebens fosterländska känsloutbrott "Deutschland, Deutschland über alles in

der Welt" alltför bokstavigt. Den lösning som Adenauer och Heuss enade sig om gick ut på att avlägsna den komprometterade första versen och hålla sig till den tredje och dess vädjan om "Einigkeit und Recht und Freiheit für das deutsche Vaterland". Kompromissen tillfredställde inte många och gav vid de båda tyska staternas förening upphov till en ny diskussion om huruvida man inte i alla fall borde finna en ny nationalsång för landet.

Många västtyskar har hävdad att DDR var mera tyskt än den västorienterade och amerikaniserade Förbundsrepubliken. Det stämmer knappast. Öst-Tyskland var bara i rätt många avseenden isolerat från omvärlden och hade därmed behållit många yttre strukturer, bl.a. bymiljöer, som i Väst-Tyskland hade fått stryka på foten för konsumtionssamhällets nya krav. Idag förefaller det som om tyskarna skulle stå inför en enorm uppgift då det gäller att bygga upp en ny samhörighet. Tiden får att utvisa vilken roll det historiska medvetandet kommer att spela i processen.

En intressant bild ger en opinionsundersökning bland hela den tyska befolkningen i början av våren 1991. När man av dem som svarat positivt (59% i väst, 67% i öst) på frågan om det fanns något som skilde Tysklands historia från andra länders historia, frågade vad detta var, nämnde något över hälften (52%) i väst omständigheter i samband med nationalsocialismen, i öst endast 4%. Skillnaden kan inte tolkas så att man inte i öst skulle känna till nationalsocialismens väsen, utan så att SED:s antifascistiska statsreligion helt hade befriat östtyskarna från ansvar (också ett slags livslögn, enligt vilken alla gamla och nya fascister alltid och enbart bott i Förbundsrepubliken). I väst hade man däremot, om man inte helt stängde sina öron och ögon för historiedebatten, knappast hört talas om mycket annat än om ansvaret inför historien. Västtyskarna, som har haft mycket mer att göra med utlänningar, hade dessutom märkt att just det nationalsocialistiska skedet i omvärldens ögon skilde tyskarna från deras grannar. I intervjuresultaten avspeglas å ena sidan DDR:s historikers och SED:s standarduttalande, att två världskrig tagit sin början på tysk mark, å andra sidan också de mera differentierade uppfattningarna i väst. Över hälften (55%) av östtyskarna ansåg att Tyskland upprepade gånger störtat världen i krig, medan endast en tredjedel (29%) i väst tänkte på detta sätt. Ett tredje resultat är också mycket belysande: bland östtyskarna ansåg den största gruppen (36%) att den tyska historiens särdrag var Tysklands delning, medan endast 11% höll med om detta i väst.⁴³

⁴³ Elisabeth Noelle-Neumann, 'Das Deutschenbild der Deutschen', *FAZ* 19.3.1991. Se även samma författares nyutkomna bok *Demoskopische Geschichtsstunde. Vom Wartesaal der Geschichte zur Deutschen Einheit* (Zürich 1991).

Den ädlaste av nationer

Diskussionen om österrikarens nationella identitet

MAX ENGMAN

Die edelste Nation unter allen Nationen is die Resignation.

Johann Nestroy, *Das Mädrl aus der Vorstadt*, 1845

År 1996 kommer Österrike att fira tusenårsjubileum. Utgångspunkten är en urkund daterad den 1 november 996 som idag finns i München och som första gången nämner ett område "som i folkspråket kallas Ostarrichi". Ett tusenårsjubileum visar på en lång och aktningvärd historia, men man behöver inte länge följa med österrikisk press och annan offentlighet idag för att märka att frågan om kontinuitet diskuteras och att en del av befolkningen inte känner något tvingande behov av att fira en separat österrikisk historia.

I sitt tal på nationaldagen 1991 talade förbundsresident Kurt Waldheim på ett för en finländare något överraskande sätt om patriotismens berättigande och avslutade med att be medborgarna om "Bekennntnis zu Österreich". Inför det kommande presidentvalet 1992 kritiserades en av de personer som nämndes bland de tänkbara kandidaterna för att han endast bekände sig till en österrikisk stat, men inte ville tala om en österrikisk nation. En av de uppställda kandidaterna, det frihetligas (Freiheitliche Partei Österreichs) partiets kandidat vill avfärda frågan om en österrikisk nation som en stridsfråga för historiker som inte intresserar bredare befolkningslager. Att döma av de många inlägg som sett dagens ljus under de senaste åren kan man misstänka att hon har fel. Också om frågan idag skulle vara en angelägenhet enbart för historiker har den österrikiska identiteten varit en brännande samtidsfråga under en lång tid och kan endast förstås med historiens hjälp.

Begreppet Österrike

Motsättningen mellan en tusenårig historia och konflikterna kring om det finns en österrikisk nation kan belysas genom en granskning av nyare österrikisk historieforskning och -debatt. Först är det dock skäl att granska begreppet Österrike.¹ Benämningen Ostmark, som senare an-

¹ En utmärkt och väldokumenterad översikt i Erich Zöllner, 'Perioden der öster-

vändes som stortysk term, slog aldrig igenom som namn, men den Babenbergiska dynastins områden hade en uppenbar Mark-karaktär, ett gränsområde i det tysk-romerska rikets konfrontationer med Ungern och tidvis Böhmen. De östliga Markerna, Österrike, Brandenburg och Meissen (d.v.s. Sachsen) kom att ha en betydande tillväxtpotential i tysk historia.

Under Henrik II Jasomirgott ersattes Babenbergarnas förlust av Bavern med att de fick Mark Österreich som förläning och att området upphöjdes till hertigdöme 1156. Österrike blev aldrig kungadöme eller kurfurstendöme, vilket innebar att senare habsburgska kejsare var kungar i Ungern och Böhmen, men ärkehertigar i Österrike. Världigheten erkändes på 1400-talet då Österrikes öden redan ett par sekler varit förenade med "ärkehuset", Haus Österreich, domus Austriae eller Austria, d.v.s. den habsburgska ätten. Ärkehertig förblev en benämning enbart på medlemmarna av det österrikiska härskarhuset, på andra håll, såsom i Toskana, användes benämningen storhertig.

Habsburgarna, efter Maria Theresia giftermål med Frans Stefan officiellt huset Habsburg-Lothringen, var mer eller mindre konstant tysk-romerska kejsare tills de nedlade titeln 1806 för att nöja sig med den ärftliga titeln kejsare av Österrike, som skapats två år tidigare.² För termen Österrike innebar föreningen med Habsburgarna att den kom att användas om dessas besittningar, de varierande territorier som omfattades av ärkehusets "Hausmacht". Efter westfaliska freden skedde en fortgående uppluckring av riket och en långsamt och motstridigt fortgående konsolidering av en enhetlig österrikisk statsbildning, särskilt under Josef II.

Centraliseringsprocessen upphörde genom skapandet av Österrike-Ungern. Inom Dubbelmonarkin var härskaren kejsare i Österrike och konung i Ungern. Rikets dualistiska struktur var långt förd, gemensamma angelägenheter (Kaiserlich und königlich, K.u.K.) var endast härskarens person, utrikespolitiken, krigsväsendet och finanserna i den utsträckning de gällde gemensamma angelägenheter. För dessa fanns motsvarande gemensamma ministerier. Övriga angelägenheter var separata

reichischen Geschichte und Wandlungen des Österreich-Begriffes bis zum Ende der Habsburgermonarchie', Adam Wandruszka & Peter Urbanitsch (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 III* (Wien 1980), s. 1–32 och *Der Österreichbegriff. Formen und Wandlungen in der Geschichte* (Wien 1988).

² I fråga om huset Habsburg och dess enskilda medlemmar finns det en omfattande litteratur av mycket varierande värde. Den s.k. Habsburg-nostalgin är en industri med hög produktionstakt och kort livlängd på de flesta av produkterna. Goda översikter är Adam Wandruszka, *Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie* (Wien 1978) och Brigitte Hamann (Hrsg.), *Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon* (Wien 1988).

för rikshälfterna. Den ungerska rikshalvan, "Länder der ungarischen Krone" var en starkt centraliserad enhetsstat (med betydande undertryckta minoriteter som utgjorde ungefär hälften av befolkningen), medan den "västliga" (som omfattade områden som Bukovina som låg långt öster om Budapest) uppvisade betydande regionala autonomier inom de traditionella enheterna som kungariket Böhmen. Ibland användes termen Österrike om hela riket, ibland om den västliga rikshalvan, som hade sina egna ministerier (Kaiserlich-königlich, K.K.). Dess officiella benämning lydde "die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder". Efter gränsloden Leitha, en biflod till Donau, talade man ofta om den västliga rikshalvan som Cisleithanien, men däremot mera sällan om Transleithanien. Rikets komplicerade struktur föranledde författaren Robert Musil att i den klassiska romanen *Der Mann ohne Eigenschaften* av förkortningarna skapa termen Kakaniern och förklara att en österrikare endast kunde definieras som en österrikisk-ungrare utan ungraren.

Även om tyskarna utgjorde endast 36 % av Cisleithaniens befolkning har man tenderat att se riket som tyskt, men genom den lilltyska lösningen av den tyska frågan 1866–1871 blev Österrike utestängt från Tyskland. För de tyskspråkiga österrikarna innebar detta en identitetskris som diktaren Franz Grillparzer kommenterade med de bittra orden "Ihr glaubt, ihr habt ein Reich geboren/ und habt doch nur ein Volk zerstört". De sammanhållande elementen i riket var kejsarens person, högaristokratin, den högre byråkratin, den katolska kyrkan och officerskåren.³ Inom dessa kretsar var man "svart-gul", ansåg sig vara övernational och tenderade att anse att den högsta formen av patriotism var att vara "Kaisertreu". Dynastins och de med den förenade krafternas inställning karakteriserades av namnet på det österrikiska riksarkivet "Haus-, Hof und Staatsarchiv", huset Habsburg, uppfattat som förkroppsligandet av en övernationell idé kom först, staten sist.

Inställningen till det tyska var problematisk också bland de riksbärande kretsarna. Högedeln hade ett etniskt mycket brokigt ursprung, men de högre ämbetsmännen rekryterades företrädesvis ur aristokratiska och urbant-borgerliga skikt och tenderade att vara tyskspråkiga. Tjänstemannakåren tenderade att omfatta synsätt som betonade det tyska, inte som språknationalism, utan som uttryck för en högre kultur. Tjänstemännen såg sig gärna som ett slags moderna romare i det mångnationella riket. Synsättet implicerade en tendens till germanisering på samma sätt som romarnas till latinisering.

³ Officerarna har nyligen behandlats i István Deák, *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (Oxford 1990).

Från rike till republik

Der Weg der neueren Bildung geht von Humanität durch Nationalität zur Bestialität.

Franz Grillparzer, 1849

Politiskt kom tyskheten också att associeras med liberalismen, d.v.s. med motståndet mot såväl härskarhuset som den katolska kyrkan. Rikets mångnationella karaktär i kombination med den österrikisk-ungerska dualismen ledde från mitten av 1800-talet till svåra nationalitetskonflikter, som fick Rudolf Kjellén att hävda att Österrike-Ungern var en anakronism, en tertiär djurform i den moderna faunan, i den tid som upptäckt "personlighetsprincipen" också för stater. Riket saknade "ett hägemonförande element" och var därför dömt till undergång eftersom en stormakt kunde bära ett Irland eller t.o.m. tre som Tyskland, men inte "bestå af bara Irländer".⁴

Under nationalitetskonflikterna blev den tyska liberala inriktningen allt svagare och konservativare, för att i en del fall utmynna i en "völkisch", stortysk, antislavisk, antikatolsk och antisemitisk nationalism, som hos Hitlers läromästare Georg von Schönerer eller i en politisk katolicism, den kristligsociala riktningen, som hos Wiens populära borgmästare Karl Lueger.⁵

Efter kejsardömets fall förklarade sig den nykonstituerade republiken Tyskösterrike som en beståndsdel av Republiken Tyskland. Beslutet fattades nästan enhälligt och tanken på en anslutning till Tyskland var stark, givetvis bland de tysknationella, men också bland socialdemokraterna som hoppades på en förening med ett (social)demokratiskt Tyskland.⁶ Det område som den nya republiken gjorde anspråk på omfattade förutom dagens Österrike Sydtyrolen och de tyska bosättningsområden i Böhmen, Mähren och Schlesien. Representanter för dessa områden ingick i den österrikiska fredsdelegationen i Paris. Segrarmakterna vägrade dock acceptera namnet Tyskösterrike eller en anslutning till Tyskland. Sydtyrolen gick till Italien medan Tjeckoslovakien fick Wenzelskronans länders historiska gränser och mindre justeringar på Österrikes bekostnad. Resultatet av fredskonferensen och det "Anschluss-Verbot", som

⁴ Rudolf Kjellén, *Stormakterna. Konturer kring samtidens storpolitik I* (tredje uppl. Stockholm 1914), s. 116, 126.

⁵ Om Schönerer jfr t.ex. Andrew G. Whiteside, *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism* (Berkeley 1975); titeln syftar på karaktistiken av antisemitismen som "der Sozialismus des blöden Mannes".

⁶ Jfr Ernst Panzenböck, *Ein deutscher Traum. Die Anschlussidee und Anschlusspolitik bei Karl Renner und Otto Bauer*, Ludwig Boltzmann Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung, Materialien zur Arbeiterbewegung 37 (Wien 1985).

upprepades i samband med de lån som Nationernas Förbund garanterade 1922 och 1931, blev republiken Österrike. Clemenceau tillskrivs yttrandet: "Österrike är vad som återstår!" och i den diskussion som fördes om "restens" livsduglighet var det få som trodde att republiken ekonomiskt kunde överleva eller att den nationellt var motiverad. Kravet på anslutning till Tyskland kvarstod i det socialdemokratiska partiprogrammet till Hitlers maktövertagande. Dilemmat för "staten som ingen ville ha" var att patrioterna inte var demokrater och demokraterna inte var patrioter. De kristligt-sociala var det enda parti som stod rätt främmande för Anschluss-tanken och sökte en bas för ett separat Österrike, men partiet kom samtidigt att upprätta diktaturen på 1930-talet.⁷

Republiken slets av politiska motsättningar och av motsättningar mellan det socialdemokratiska och kosmopolitiska "Röda Wien" med dess betydande judiska och tjeckiska minoriteter och de konservativa alpländerna. Motsättningarna ledde till den austrofascistiska diktaturen 1934–1938, som uppbars av det kristligt-sociala partiet i motsättning till såväl socialdemokrater som nazister. "Ständestaaten" såg sig själv som tysk, men odlade medvetet en Österrike-ideologi där man betonade den österrikiska historiens särdrag och det österrikiska som en högre och ädlare form av tyskhet, Österrike som hemort för den sanna tyskheten. Man tog bl.a. fasta på Heinrich von Srbiks "samtyiska" historieuppfattning (Gesamtdeutsch i motsats till både den lilltyska och stortyska skolans uppfattningar) och betonade särskilt Österrikes "tyska" förmedlar- och ledarroll i Centraleuropa och katolska uppgift inom "Gesamtdeutschtum".⁸ Ännu i den tilltänkta folkomröstning i mars 1938 som var avsedd att stoppa Hitlers planer löd den fosterländska frontens paroll: "Für ein freies und deutsches, unabhängiges und soziales, für ein christliches und einiges Österreich".⁹

⁷ Jfr *Saint-Germain 1919. Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien*, Wissenschaftliche Kommission zur Erforschung der Geschichte der Republik Österreich, Veröffentlichungen 11 (Wien 1989). Hellmut Andics, *Der Staat, den keiner wollte. Österreich von der Gründung der Republik bis zur Moskauer Deklaration* (Wien 1981, urspr. 1968). Se även Helmut Rumplers diskussion i 'Österreich vom "Staat wider Willen" zur österreichischen Nation (1919–1955)', Josef Becker & Andreas Hillgruber (Hrsg.), *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert* (München 1982), s. 239–267 och Kurt Skalnik, 'Auf der Suche nach der Identität', Erika Weinzierl & Kurt Skalnik (Hrsg.), *Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik* 1 (Graz 1983), s. 11–24.

⁸ Anton Staudinger, 'Austrofascistische "Österreich"-Ideologie', Emmerich Talos & Wolfgang Neugebauer (Hrsg.), *"Austrofascismus". Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938*, Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik 18 (4 uppl., Wien 1988), s. 287–316.

⁹ Zöllner, *Der Österreichbegriff*, s. 78.

Den folkomröstning som hölls 1938 ägde rum under helt andra auspicer efter Hitlers inmarsch. Även om den gav en överväldigande majoritet för anslutning till Tyskland blev det nationalsocialistiska väldet en bitter besvikelse för österrikarna, också för de utmanövrerade österrikiska nazisterna. Lagen om "Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich" från mars 1938 angav redan i namnet en tolkning av österrikisk historia och framtid som alla österrikare inte var beredda att acceptera som sådan. Österrike försvann som enhet och de tidigare förbundsländerna omformades 1938 till sju "Reichsgaue", varvid t.o.m. namnet på Niederösterreich och Oberrösterreich ändrades till Niederdonau och Oberdonau.

Under mellankrigstiden förekom på olika håll spirande ansatser till ett österrikiskt nationalmedvetande i olika läger, men detta mognade till en politisk kraft först efter Anschluss. Det kunde då bilda den andliga grundvalen för återupprättandet av Österrike som de allierade kungjorde som ett krigsmål i Moskva i november 1943. Uppfattningen om Österrike som "Hitlers första offer" gjorde det också möjligt att utveckla en uppfattning om en folkrättslig kontinuitet mellan första och andra republiken och hävda att Österrike besatts i strid med folkrätten. Man har också kunnat se det österrikiska identitetssökandet i relation till nationalsocialismen som en avledningsmanöver för en kollektiv skuld-känsla.¹⁰

Den stat som ingen ville ha dög åt Hitler, som dock avskaffade den så totalt och brutalt att den började framstå som något eftersträvänsvärt för många österrikare. Det nya Österrike kunde dock först uppstå i krigets slutskede och då i tecknet av en distansering från Tyskland. Det gällde att rädda sig från den tyska katastrofen och alla former av stor-tyskhet och lilltyskhet. Härvid blev också hävdandet av en särskild österrikisk nation, skild från den tyska, viktigt och fick en direkt antitysk tendens. Man gick målmedvetet in för att distansera sig från det tyska också i skolundervisningen – där tyskan som skolämne omdöptes till "Unterrichtssprache" – och på historiens område där man bemödade sig att betona en separat österrikisk historia genom tiderna.¹¹

¹⁰ Jfr Rumpler, s. 256–262. Adenauer påpekade att österrikarna lyckats med konststycket att göra Beethoven till wienare och Hitler till tysk.

¹¹ Jfr Fritz Fellner, 'Das Problem der österreichischen Nation nach 1945', Otto Büsch & James J. Sheehan (Hrsg.), *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart* (Berlin 1985), s. 193–220, särsk. 211–212. Albert F. Reiterer, 'Die konservative Chance. Österreichbewusstsein im bürgerlichen Lager nach 1945', *Zeitgeschichte* 14 (1987), s. 379–397.

Nationsbyggandet

Det är ett intressant faktum att de första undersökningarna rörande den österrikiska nationen skrevs av utlänningar, av två amerikaner och av österrikare i exil sedan 1930-talet.¹² Överhuvudtaget kan man på anglosaxiskt och exilösterrikiskt håll se en omvärdering av de gamla niddbilderna av Österrike från första världskrigets propaganda och mellankrigstiden, präglade av tidens politiska målsättningar.¹³ Den har bl.a. yttrat sig i R. A. Kanns böcker, Carl E. Schorskes *Fin-de-Siècle Vienna* (1980), W. M. Johnstons *The Austrian Mind* (1972) och i *Austrian History Yearbook* (1965).

Bluhm utgick från teoribildningen om nationbuilding och konstaterade att Österrike 1918 och 1945 var som ett utvecklingsland: en yttre form skapad av andra utan psykologisk substans och institutioner. Republiken skapades av yttre krafter på en inhemsk autoritär struktur. Landet kännetecknades av separatism och stora kulturskillnader. Dess huvudstad var alltför stor för dess ekonomiska bas. Den blev en enpartistat som försökte skapa en nation med autoritära medel. Bluhm slutsats av nationsbyggnadsprocessen var att Österrike lyckats skapa politisk integration utan att denna underbyggs av en österrikisk kulturell nation, vilket han tillskrev det faktum att Österrike bevisat sin ekonomiska livskraft genom en stark tillväxt som skapat välstånd.

Medan Bluhm lade huvudvikten vid nyare historia företog något senare Friedrich Heer en monumental och engagerad granskning av den österrikiska identitetens uttrycksformer och rötter genom tiderna närmast ur idéhistorisk synvinkel, medan Ernst Bruckmüller anlade socialhistoriska aspekter på den österrikiska nationens utveckling.¹⁴

Särdragen i den österrikiska historien har satt sina spår som av Ernst Hanisch provocerande och tesartat sammanfattats i en kommentar till varför österrikarna i en komparativ undersökning uppvisade en klar politisk "undersåtekultur" (mest inaktiva, konformister och passiva,

¹² William T. Bluhm, *Building an Austrian Nation. The Political Integration of a Western State* (New Haven 1973). Peter J. Katzenstein, *Disjoined Partners: Austria and Germany since 1815* (London 1976). Félix Kreissler, *La prise de conscience de la nation Autrichienne 1938-1945-1978* (Paris 1980, på tyska *Der Österreicher und seine Nation. Ein Lernprozess mit Hindernissen*, Wien 1984).

¹³ Jfr t.ex. T. G. Masaryks nyligen omtryckta *Das neue Europa. Der slawische Standpunkt* (Berlin 1991; skriven 1917, utg på tjeckiska 1920 och tyska 1922), som inte ser något positivt i det gamla Österrike.

¹⁴ Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität* (Wien 1981). Ernst Bruckmüller, *Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung, Studien zu Politik und Verwaltung 4* (Wien 1984).

minst reformister, aktivister och protesterande jämfört med bl.a. holländare och briter). Österrike uppstod som ett korstågsimperium: mot protestantismen och turkarna. Detta medförde en koalition mellan absolutism, militär, byråkrati och kyrka samt motreformationens disciplinering, som fick sin form i barockens genomhierarkisering, rangceremonier, fräsbemängda språk, sinne för teater och betonande av klientrelationer. Efter de mariatheresiansk-josefinska reformerna uppifrån följde Biedermeierns avpolitisering. Den österrikiska republiken var inte 1918 eller 1945 resultat av en folklig kamp, utan av internationella konstellationer. 1900-talets historia uppvisar enligt Hanisch bara två ögonblick då befolkningen mobiliserades djupgående och klassöverskridande: första världskrigets utbrott 1914 och Anschluss 1938 – båda gångerna i en reaktionärt-antidemokratisk riktning.¹⁵

Andra iakttagare har pekat på hur de avgörande impulserna i Österrikes historia och de som bestämt ramarna för invånarnas identitet kommit eller rentav påtvingats utifrån: 1918/1919, 1938, 1945 och 1955.¹⁶

Nationella symboler

Österrikes motstridiga moderna historia återspeglas i den stormiga historia dess nationella symboler upplevt sedan 1918.¹⁷ Republikens konstituerande nationalförsamling beslöt i april 1919 "zum immerwährenden Gedenken an die Ausrufung des Freistaates Deutschösterreich" att göra den 12 november till Staatsfeiertag i stället för de tidigare monarkistiska högtidsdagarna. Genom samma beslut gjordes första maj till festdag. När den första statsdagen skulle firas hade emellertid republiken redan bytt namn eftersom segrarmakterna förbjudit användningen av benämningen Tyskösterrike.

Det var ingen tillfällighet att man använde benämningen "Staatsfeiertag" och inte "Nationalfeiertag", eftersom en del av statens medborgare överhuvudtaget inte erkände en österrikisk nation. För en betydande del av medborgarna tedde sig åter republikens grundningsdag som en lika röd dag som arbetarnas första maj. Med den nya författningen 1934, som signalerade austrofascismens seger och arbetarrörelsens definitiva nederlag, förflyttades Staatsfeiertag till den första maj, den dag då författningen proklamerades, även om Dollfuss motiverade valet av dag med att den, förnedrad som kampdag för proletära klassintressen, nu

¹⁵ Ernst Hanisch, 'Historische Überreste in der österreichischen politischen Kultur', *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 1984, s. 15–19.

¹⁶ Rumppler, s. 266.

¹⁷ En behändig översikt i 26. Oktober. *Zur Geschichte des österreichischen Nationalfeiertages*, där Gerald Stourzh behandlar Österrikes statsfördrag och neutralitet och Gustav Spann de nationella symbolerna.

gavs ett nytt innehåll med anknytning till våren, ungdomen och till jungfru Maria.

Den nya statsdagen hann dock vara i kraft bara till 1938. Under åren 1938–1945 fanns inget Österrike och i det nationalsocialistiska Tyskland firades första maj som "Nationaler Feiertag des Deutschen Volkes". Under ockupationen 1945–1955 hade Österrike heller ingen officiell nationaldag. År 1955 firades den 25 oktober, dagen för de sista ockupationssoldaternas avtåg, i skolorna som "Unabhängigkeitstag" eller "Tag der Flagge". Följande år beslöt undervisningsministeriet dock att flytta firandet en dag, den 26 oktober, dagen för Österrikes neutralitetsförklaring. På detta sätt firades dagen huvudsakligen i skolorna fram till 1964, dock inte som fridag, utan som en dag då eleverna i skolan åhörde radiotal av förbunds-presidenten och förbundskanslern.¹⁸

Införandet av en nationaldag fick otvivelaktigt en påstöt av de neonazistiska, "völkische", pangermanska och starkt tysknationella stämningar som gjorde sig bemärkta i början av 1960-talet. Demonstrationer i Wien ledde till ett dödsoffer och i Kärnten förekom oroligheter med anledning av uppsättandet av tvåspråkiga (tysk-slovenska) ortsskyltar. Utvecklingen ledde till medvetna ansträngningar på olika håll. År 1965 grundades Österreichische Nationalinstitut med målsättningen "auf den Gebieten der Wissenschaft, Kultur, der Schule, Volksbildung und der Politik, in Wort und Schrift für die österreichische Nation einzutreten". Fyra år senare grundades föreningen "Pro Austria. Gesellschaft zur Erforschung und Förderung der österreichischen Bundesstaatsidee und des österreichischen Nationalbewusstseins". Föreningarna och olika andra organ har medvetet arbetat för att inplantera ett österrikiskt nationalmedvetande.¹⁹

Redan tidigare hade undervisningsministern Heinrich Drimmel påpekat att Österrike som enda land i Europa saknade en nationaldag. Efter längre diskussioner mellan alternativen 15.5. (under tecknandet av Österrikes statsfördrag 1955), 12.11. och 26.10., beslöt man att neutralitetsförklaringsdagen skulle bli festdag uttryckligen under benämningen "Nationalfeiertag". Mot Första republikens utropande 12.11. talade nu bl.a. för socialdemokraterna uttryckligen att den utropats som en del av Tyskland, medan FPÖ av samma skäl var införstådd med dagen. När dagen fastslogs som nationaldag i parlamentet förklarade FPÖ:s representant att man kunde acceptera en "Staatsfeiertag" som sammanförde alla medborgare, inte en s.k. nationaldag som splittrade dem: "Die freiheitliche Fraktion kann sich darüber hinaus nicht zu einem österreichi-

¹⁸ Christina Potočnik, 'Der österreichische Nationalfeiertag – nur mehr ein Tag der Fitnessmärsche', *Zeitgeschichte* 17 (1989), s. 24.

¹⁹ Potočnik, s. 20–24. Jfr även Albert Massiczek (Hrsg.), *Die österreichische Nation. Zwischen zwei Nationalismen* (Wien 1967).

schen Nationalfeiertag bekennen, der nichts anderes als ein Abkehr von der historische Wahrheit darstellt." Yttrandet och diskussionen visar hur en österrikisk nationalkänsla står i en ständig konflikt med en pangermansk ideologi. Också inför nationaldagen 1991 förekom i tidningarna klagomål över att man på sina håll medvetet använde termen "Staatsfeiertag".

Inför nationaldagen 1967 riktade en mängd kända personer på initiativ av den österrikiska motståndsrörelsen ett upprop till befolkningen som klart betonade nödvändigheten av att slå vakt kring nationen Österrike:

Ein Österreich, das nicht an sich selbst glaubt, das seine Nationalität verleugnet, wird nur allzuleicht zum Opfer einer fremden Aggression. ... Zwischen dem Bekenntnis zur österreichischen Nation und der Verteidigung der Selbständigkeit Österreichs besteht ein enger Zusammenhang: Wird die Existenz der österreichischen Nation geleugnet, dann entsteht ein geistiges Vakuum, in das fremde deutschnationale Gedankengänge eindringen. ... Die österreichische Nation ist später entstanden als die meisten anderen europäischen Nationen. Sie hat sich in einem widerspruchsvollen historischen Prozess gebildet, der noch nicht abgeschlossen ist. ... Wir richten an alle, die unser Vaterland lieben und es nie mehr an einen fremden Eroberer verlihren wollen, anlässlich des Nationalfeiertages den eindringlichen Appell: Schweigt nicht zur Lebensfrage unseres Staates: Bekennt euch zur österreichischen Nation, deren Existenz mit dem Blut unserer Märtyrer bewiesen wurde.²⁰

Yttrandet är intressant som ett vittnesbörd om både tidsandan och den grundläggande osäkerheten om den österrikiska nationen.

Också Österrikes andra symboler har genomgått motsvarande tvära kast. Mest bestående har varit flaggan. Man gick 1918 tillbaka till de röd-vit-röda färger som varit kännetecken för Österrike redan före Babenbergarna, men också förts av dem. Den nya republiken 1918 behövde ett vapen och statskansler Renner utarbetade själv ett förslag, ett svart stadstorn med korsade hammare i rött omgivna av en gyllene krans av ax. Vapnet skulle symbolisera borgare, arbetare och bönder och färgerna var medvetet de tyska svart-röd-gula. Efter protester närmast på estetiska grunder i offentligheten, beslöt sig den konstituerande nationalförsamlingen för en örn, dock inte en dubbelörn. Av det första utkastets symbolik kvarstod murkronan på örnens huvud som ett tecken på demokrati samt en hammare och skära i dess klor.

Från borgerligt håll framfördes tidigt krav på avskaffande av de "bolsjevistiska symbolerna" och Dollfuss-regimen återgick i sin riksromantik till en dubbelörn utan hammare och skära. Den bar dock ingen krona utan i stället två glrior. Den återupprättade republiken Österrike gick

²⁰ Cit. i Potočnik, s. 29–30.

1945 tillbaka till första republikens örn med hammare och skära. Som en symbol för frigörelsen bar örnen nu brutna bojor kring sina ben. Med jämna mellanrum framförs fortfarande på olika fora krav på att verktygen skall avskaffas. En skribent menade sålunda i december 1991 att det fanns en risk att Österrike snart skulle vara det enda landet i världen som hade hammare och skära i sin statsymbolik. Det vore äntligen dags att avskaffa hammare, skära, murkrona och bojor, med så mycket större skäl som de förstnämnda bara införts under tryck från yttervästern i det kritiska läget efter kejsardömets fall.²¹

Fram till 1918 var kejsardömets "nationalhymn" Haydns komposition från 1797 som uttryckte dynastisk lojalism och undersåttligt-patriotiskt sinnelag. År 1854 fick Kejsarhymnen sin slutliga utformning med J.G. Seidls ord: "Gott erhalte, Gott beschütze/unsern Kaiser, unser Land!/Mächtig durch des Glaubens Stütze/führ' Er uns mit weiser Hand!/Lasst uns Seiner Väter Krone/schirmen wider jeden Feind:/Innig bleibt mit Habsburgs Throne/Österreichs Geschick vereint." Både ord och melodi var otänkbara för den nya republiken och statskansler Renner försökte sig också som diktare 1920 med "Deutschösterreich, Du herrliches Land, wir lieben Dich" som tonsattes av Wilhelm Kienzl. Hymnen var i bruk till 1929, men accepterades aldrig av de borgerliga. Genom författningsreformen återinfördes Haydns hymn med nya ord av Ottokar Kernstock ("Sei gesegnet ohne Ende, Heimaterde wunderhold..."). För de kristligsociala innebar detta ett avståndstagande från revolutionstiden, för socialdemokraterna tedde den nygamla hymnen sig som kejsarnostalgi.²²

Läget hade emellertid ändrat sig genom att Tyskland 1922 övertagit melodin som nationalsång med von Fallerslebens ord "Deutschland, Deutschland über alles". Därmed var hymnkaoset fullständig då olika grupperingar bekände sig till olika nationalsånger, socialdemokraterna till Renners, de kristsociala till Haydns hymn med Kernstocks ord och de tysknationella till "Deutschland, Deutschland über alles" till samma melodi. Mellan de senare kunde direkta sångkamper utbryta. Den senare varianten segrade 1938–1945.

Vid återupprättandet av republiken hade man gärna återgått till

²¹ Joachim Kühnert, 'Hammer, Sichel und die verlorene Unschuld', *Die Presse* 7/8.12.1991.

²² Jfr Eckart Früh, 'Gott erhalte? Gott bewahre!' Zur Geschichte der österreichischen Hymnen und des Nationalbewusstseins zwischen 1918 und 1938', *Österreich in Geschichte und Literatur* 32 (1988), s. 280–315. Under republikens första år förekom en mängd omdikningar av kejsarhymnen, allt från Karl Kraus "Gott erhalte, Gott beschütze/vor dem Kaiser unser Land ... Nimmer sei mit Habsburgs Throne/Österreichs Geschick vereint!" till Richard Kraliks "Gott erhalte, Gott beschütz/Vor den Juden unser Land!".

Haydns hymn, men efter världskriget var det omöjligt och 1946 utlystes en tävling. Bland 1800 förslag segrade Wolfgang Amadeus Mozart (!) med ett tillägg till sin "Kleine Freimaurerkantate" (Mozarts upphovsmannaskap kan inte bevisas och melodin anses numera som en apokryf).²³ Regeringen hade 1947 att välja mellan två textförslag och efter en provsjungning av Wiener Sängerknaben inför regeringen beslöt man sig för den nuvarande nationalsången med ord av Paula Preradović ("Land der Berge, Land am Strome, Land der Äcker").

Tre stater, två nationer, ett folk?

I omkring femton år har en diskussion pågått bland fackhistoriker om Österrikes plats i tysk historia och i förlängningen därav om huruvida det finns en österrikisk nation och i så fall sedan när. Diskussionen började rätt stillsamt med Salzburg-historikern Fritz Fellners recension av Karl Dietrich Erdmanns *Die Zeit der Weltkriege* (1976), fjärde delen av *Handbuch der deutschen Geschichte*. Erdmann gick fram till 1949/1950, till den konstitutionella konsolideringen av de två tyska staterna och betecknade därvid Österrike som den tredje självständiga staten som uppstod på det tidigare rikets område; det vore enligt Erdmann förfelat att försöka utelämna Österrike ur det tyska historiska sammanhanget. Fellner erkände det berättigade i synsättet och menade att begreppet "deutsche Nation", berövat sina uniformitetsanspråk, kunde "als jene Überordnung kultureller Gemeinschaftkeit von allem jenen anerkannt werden, die sich zur Wahrung ihrer kulturellen, gesellschaft-

²³ Früh, s. 297–299.

*Kurze Einführung in die österreichische Ad-
lerkunde efter kejsardömetts dubbelörn: från
vänster Första Republikens enhövdade örn,
Ständestaatens dubbelörn och Andra Repu-
blikens enhövdade örn med brutna bojor.*

lichen und politischen Selbstverwirklichung der deutschen Einheit abgewandt haben". Hans yngre kollega Georg E. Schmid menade dock att Erdmanns begrepp var oklara, för en yngre generation var det inte klart vad uttrycket det tyska folket betydde (även om den ödesdigra roll begreppet spelat var obestridd), likaså var begreppet "geschichtliche Kulturzusammenhang" svårt att precisera.²⁴

Fellner fortsatte på den tankegång han slagit in på i ett par insiktsfulla uppsatser där han argumenterade för att österrikisk historia inte kunde lösgöras från tysk, men att den tyska historien inte kunde uppfattas som identisk med en enda tråd i den tyska historiens mångfald, uppfattad som den egentliga essensen i dess utveckling:

Deutsche Geschichte, gesehen nicht als zwangsläufige Entwicklung zur deutschen Einheit, sondern als Entfaltung der deutschen Vielfalt, die allerdings von dem Machtstreben eines dieser Teile mit offener Gewalt in kriegerischen Unternehmungen unterbrochen worden war – eine solche Betrachtung der deutschen Geschichte lässt die Geschehnisse nach 1945, die neue Teilung Deutschlands in drei Staaten, in einem ganz anderen Lichte sehen, im Lichte einer Rückkehr zu einer unterbrochenen Entwicklung, einer Rückbesinnung auf ursprünglichen Weg der deutschen Geschichte, einer Vielfalt der Realisierungen einer deutschen Nation.²⁵

²⁴ Fritz Fellner & Georg E. Schmid, 'Ende oder Epoche der deutschen Geschichte? Bemerkungen zum Abschlussband des Gebhardtschen Handbuchs', *Zeitschichte* 5 (1977/1978), s. 158–171. För en översikt över diskussionen, se Erika Weinzierl, 'Österreichische Nation und österreichische Nationalbewusstsein', *Zeitschichte* 17 (1989), s. 44–62.

²⁵ Fritz Fellner, 'Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik

Fellners ståndpunkt kunde sammanfattas som att han bejakade den österrikiska staten, men ansåg att den ingick i en tysk nation och historia som måste uppfattas som präglad av mångfald. Det var lika felaktigt att, vilket enligt honom skett i Österrike, tabuisera denna tillhörighet som att se den ur en tysk nationalstats synvinkel. Liksom James J. Sheehan menade Fellner, att om man upphörde att anse att Tyskland var detsamma som Bismarcks skapelse framträdde en mycket mer komplex och rikare tysk historia. I vissa avseenden grep Fellner tillbaka von Srbiks samtyska historiesyn. Han menade att förespråkarna för en österrikisk nation gjorde fel i att avleda det lilla Österrike från 1918 ur ett odifferentierat använt Österrike-begrepp som vid olika tider kunde betyda mycket olika saker. Den sammantagna massan av de habsburgska besittningar med deras feodalt-rättsliga organisation kunde inte sättas i samband med begreppet nation.²⁶

Erdmann återkom till frågan om den tyska historiens enhet i ett föredrag som bar den programmatiska titeln 'Drei Staaten – zwei Nationen – ein Volk? Überlegungen zu einer deutschen Geschichte seit der Teilung', som genast i inledningen uttryckte hans uppfattning:

Der Gegenstand der deutschen Geschichte nach der Teilung sind drei Staaten, nämlich die Republik Österreich, die Bundesrepublik Deutschland und die Deutsche Demokratische Republik; zwei Nationen, nämlich die österreichische und die auf dem Restbestand des ehemaligen kleindeutschen Reiches bestehende, die Bevölkerung von Bundesrepublik und DDR umgreifende Nation; und ein Volk, auf dessen Boden sich diese beiden Nationen und drei Staaten gebildet haben.²⁷

Frågetecknet avsåg att markera att det var fråga om en hypotes. Erdmann räknade inte in Schweiz, där det enligt honom inom en mångspråkig befolkning utvecklat ett "gesamtschweizerisches staatliches Nationalbewusstsein". På ett något märkligt sätt framhävda han också det tyska uppdelade bosättningsområdet som unikt efter andra världskriget genom att det omgavs av slutna nationalstater (det ter sig märkligt att beteckna Belgien, Tjeckoslovakien och Jugoslavien som sådana). Som en utgångspunkt konstaterade Erdmann, att den av Bismarck skapade

als Spiegel der Nationalpolitischen Diskussion', Heinrich Lutz & Helmut Rumpler, *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9 (Wien 1982), s. 58. Även Fellner, 'Das Problem der österreichischen Nation', s. 216–217.

²⁶ Fellner, 'Das Problem der österreichischen Nation'. James J. Sheehan, 'What Is German History? Reflections on the Role of Nation in German History and Historiography', *Journal of Modern History* 53 (1981), s. 1–23.

²⁷ *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 36 (1985), s. 671.

lilltyska nationalstaten var en relativt kortvarig företeelse som bestod i knappt en människoålder. Den bildade sålunda ingalunda ett normalläge mot vilket alla andra tider skulle bedömas.

Erdmann använde Renner och hans inställning 1919, 1938 och 1945 som tecken på hur grundligt Österrike efter andra världskriget lösgjorde sig, rent av tog avstånd från Tyskland och därefter blev en stat "aus eigenem Willen". Däremot avfärdade han opinionsundersökningarnas resultat om en österrikisk nation. De angav att det fanns en österrikisk statsnation – däremot tillhörde österrikarna en tysk kulturnation. Som ett exempel anförde han att den 1985 nyutnämnde chefen för Burgtheater i Wien, som kom från Förbundsrepubliken, meddelat att teatern skulle bli en tysk nationalscen. Ironiskt nog kritiserar idag samme teaterchef i Wien för att ha gett teatern en alltför (förbundsrepubliks)tyisk inriktning.

I avslutningen hade Erdmann avlägsnat frågetecknet och pläderade för att en jämförande Tysklandsforskning som drog in Österrike och frigjorde sig från den lilltyska insnävningen skulle ge en bättre bild av den moderna tyska historiens mångfald och rikedom än en ren koncentration på förhållandet mellan Förbundsrepubliken och DDR. Österrikarna bildade visserligen en statsnation, men var i övrigt ett uttryck för det kulturella bandet mellan de tre tyska staterna. Genom den vändning mot historien som Erdmann ansåg sig kunna iakttaga höll detta på att få stor betydelse.

Erdmanns uppsats gav upphov till kritiska ställningstaganden i Österrike, bl.a. av Wien-professorn Gerald Stourzh i ett föredrag 1985 i Wien där Erdmann var närvarande.²⁸ Stourzh betonade för Österrikes historia före 1938 österrikiska särdrag och särskilt den befriande känslan 1945: "vi är åter österrikare". Han bestred kategoriskt Erdmanns tes att Österrike skulle vara en del av ett tredelat Tyskland. Detta förutsatte att man tog år 1938 som "normalåret" i tysk historia och det då upprättade stortyska riket som ramen för tysk historia. Återupprättande av Österrike 1945 var något grundläggande annorlunda än den process som ledde fram till grundandet av Förbundsrepubliken och DDR. Stourzh bestred inte beröringspunkterna mellan tysk och österrikisk historia även om han pekade på Österrikes kontakter med Schweiz i modernaste tid. Han menade att de tysk-österrikiska kontakterna borde studeras, men den ena sidan borde inte subsumeras under den andra.

Erdmann återkom 1987 till frågan om Österrikes plats i tysk historia i en uppsats där han först gick igenom det nära sambandet mellan Österrike och Tyskland genom tiderna. Han uttryckte skepsis inför tanken på en österrikisk nation: "Der Entstehung von Nationen lagen in

²⁸ Ingår delvis i en av uppsatserna i Stourzh, *Vom Reich zur Republik. Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert* (Wien 1990).

Europa positive Erinnerungen an grosse heroische Geschehnisse zugrunde wie Selbstbefreiung von fremder Herrschaft, gewonnene Kriege und Siegreiche Revolutionen sowie Perspektiven für eine die Phantasie des Volkes mitreissende Zukunftsaufgabe."²⁹ Något sådant kunde inte komma i fråga för ett brottstycke av ett rike som gick under till följd av sin nationella överspändhet. Stourzhs parallell till "the English-speaking world" avfärdade Erdmann som vilseledande. Han vände sig mot den utbredda "Berührungsangst" för allt tyskt som österrikiska historiker enligt honom gav prov på och anklagade dem för att inte i den österrikiska "nationens" historisk-politiska självmedvetande integrera det faktum, att nationalsocialismen haft sina förelöpare i Österrike och att Österrike varit delaktigt i det nationalsocialistiska Tysklands mörkaste aspekter.

Diskussionen har gått vidare, bl.a. genom att Erdmanns två uppsatser utgavs i bokform i serien Manesse-bücherie (27, Zürich 1989) och flera av Stourzhs inlägg i volymen *Vom Reich zur Republik* (Wien 1990). I sin välargumenterade och -dokumenterade bok behandlade Stourzh bl.a. de historiska grunderna för Andra Republiken, varvid han framhävde den kontinuitet som fanns mellan Första och Andra Republiken i fråga om förbundsländerna, författningen, förvaltningen och partierna. Vidare gjorde han en jämförelse med Schweiz och diskuterade hur österrikarna efter att två gånger tvingats företa övergången från rike till republik funnit sig tillrätta med att vara småstatsmänniskor.³⁰ Han avfärdade också hävdandet av att Österrike tillhörde en tysk kulturnation med att visa på begreppets oklarhet och påpekade att Österrike genom sin historia tillhörde andra kulturområden som inte sammanhänge med språk.

*

²⁹ Karl Dietrich Erdmann, 'Die Spur Österreichs in der deutschen Geschichte', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1987, s. 615.

³⁰ Detta förnekades av Första Republikens ledande kristligt-sociala statsman Ignaz Seipel, som menade att "die Österreicher sind ihrer ganzen Geschichte und Art nach Grossstaatsmenschen", cit. i Stourzh, *Vom Reich zur Republik*, s. 83. Liknande tankar uttrycktes, visserligen från andra utgångspunkter, av den socialdemokratiska ledaren Otto Bauer.

Dubbelmonarkins arv

Ich will zugleich damit sagen, dass nur diesem verrückten Europa der Nationalstaaten und der Nationalismen das Selbstverständliche sonderbar erscheint. Freilich sind es die Slowenen, die polnischen und ruthenischen Galizianer, die Kaftanjuden aus Boryslaw, die Pferdehändler aus der Bacska, die Moslems aus Sarajewo, die Maronibrater aus Mostar, die 'Gott erhalte' singen. Aber die deutschen Studenten aus Brünn und Eger, die Zahnärzte, Apotheker, Friseurgehilfen, Kunst-Photographen aus Linz, Graz, Knittelfeld, die Kröpfe aus den Alpentälern, sie alle singen die 'Wacht am Rhein'. Österreich wird an dieser Nibelungentreue zugrunde gehn, meine Herren! Das Wesen Österreichs ist nich Zentrum, sondern Peripheri. Österreich ist nich in den Alpen zu finden, Gemen gibt es dort und Edelweiss und Enzian, aber kaum eine Ahnung von einem Doppeladler. Die österreichische Substanz wird genährt und immer wieder aufgefüllt von den Kronländern.

Joseph Roth, *Die Kapuzinergruft*

Mycket av motsättningarna kring existensen av en österrikisk nation koncentrerar sig på den modernaste historien eftersom de flesta historiker medger att utvecklingen efter 1938 eller 1945 varit avgörande. Bland åtminstone en del av de österrikiska historikerna finns det samtidigt uppenbart en inriktning på att anlägga bredare perspektiv på österrikisk historia i allmänhet. Detta kommer t.ex. till synes i att man på allvar och kritiskt forskat i Kärnten-frågan. Sextioårsdagen av folkomröstningen i Sydkärnten 1920 gav upphov till en ström av böcker med delvis rätt självkritiskt innehåll. Likaså har man i högre grad forskat i landets minoriteter.³¹

Ett uttryck för en vilja att på nytt ta itu med och anknyta till Dubbelmonarkins historia är Österrikiska vetenskapsakademins stora projekt att ge ut en handbok i Österrike-Ungerns historia. Första volymen utkom 1973 och arbetet pågår fortfarande. Ytterligare ett uttryck är det 1979 inrättade Anton Gindely-priset för Donaumonarkins historia. Vem var Anton Gindely och varför har ett pris uppkallats efter honom? Denne på sin tid kände Prag-historiker, som bl.a. var kronprins Rudolfs informator, hade, som han själv konstaterade en magyarsk fader, en

³¹ En sammanfattning med omfattande dokumentation är Arnold Suppan, *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*, Österreich Archiv (Wien 1983).

böhmisk (tjeckisk) moder och en tysk utbildning. Han blev ett offer för nationalitetskonflikten i Böhmen och måste försättas i pension då universitetet i Prag delades på språklig grund 1882 eftersom ingendera sidan ville erkänna honom som en av de sina. Själv skrev han bittert, att snart närmade sig den tid då den som ville andas, måste uppge om man ville andas tysk eller böhmisk luft.³²

Denne från båda sidor kritiserade historiker har fått ge sitt namn åt ett pris som av mottagarna kräver att de använt källor och litteratur på minst två av Donaumonarkins språk, d.v.s. utöver tyska, t.ex. polska, tjeckiska eller jiddish. Priset grundades tio år före Centraleuropas "annus mirabilis" 1989 och dess uttryckliga målsättning var att erkänna och fästa uppmärksamhet vid Donaumonarkins mångspråkighet och multinationalitet. Priset är inte knutet till medborgarskap och sedan 1988 kan det också ges för arbeten skrivna på andra språk än tyska. Vid prisutdelningen, som äger rum på Österrikes nationaldag, hålls ett vetenskapligt föredrag. Prismottagarna och föredragshållarna under ett decennium visar en imponerande ämnesmässig och nationell spännvidd, som redan långt före 1989 beaktade regionens bästa historiker – inte nödvändigtvis de som var högst uppsatta och mest uppskattade i eget land. År 1985 hölls föredraget av tjecken Jiří Kořalka, som tilldelades publiceringsförbud i sitt hemland efter 1968; man kan se det som programmatiskt att han talade om 'Palacky und Österreich als Vielvölkerstaat'.³³

Bland föredragen finns sådana som närapå kan betraktas som programmatiska för en bredare förståelse av monarkin i dess helhet och – utan nostalgi – erkännande av dess starka sidor. Sålunda talade Gerald Stourzh över 'Die Idee der Nationalen Gleichberechtigung im alten Österreich', Werner Ogris över 'Rechtseinheit und Staatsidee in der Donaumonarchie', medan Wolfgang Häusler talade om Wienjudarnas unika tysk-österrikiska kulturmedvetande och kulturinsatser. Polacken Stanisław Stomma talade åter om den "österrikiska" orienteringen bland polackerna under första världskriget och påpekade att ukrainarnas nationalmedvetande utvecklade sig i Ostgalizien och att Galizien under andra hälften av 1800-talet var en asyl för polskt kulturliv och politik.³⁴

³² För Gindely och prisets historia se Gerald Stourzh, 'Der Anton Gindely-Preis für Geschichte der Donaumonarchie (mit einer Übersicht über die Verleihung des Anton Gindely-Preises 1979–1990)' och Brigitte Hamann, 'Anton Gindely – ein altösterreichisches Schicksal', båda i Erhard Busek & Gerald Stourzh (Hrsg.), *Nationale Vielfalt und Gemeinsames Erbe in Mitteleuropa* (Wien 1990), som innehåller största delen av de föredrag som hållits vid prisutdelningarna.

³³ Tryckt i *Nationale Vielfalt und Gemeinsames Erbe in Mitteleuropa*, s. 81–92, med dokumentation i *Österreichische Osthefte* 1986, s. 22–37.

³⁴ Samtliga i *Nationale Vielfalt und gemeinsames Erbe in Mitteleuropa*. Överhuvud-

År 1991 gick priset till Vasilij Melik (Ljubljana) för en undersökning om valen i Slovenien 1867–1918. Vid prisutdelningen pekade vicekanslern och vetenskapsministern Erhard Busek på att Monarkin utvecklade minoritetsskyddsmekanismer som kanske inte alltid fungerade, men som kunde ha något att ge nutiden. Stanislaus Hafners föredrag vid prisutdelningen behandlade Bartolomäus/Jernej Kopitar, en av det moderna slovenska skriftspråkets skapare som ur ett austroslaviskt perspektiv vände sig mot panslavismen. Föredragshållarens betonande av Monarkin som "multietnische Kommunikationsraum" vann uppenbart genklang bland åhörarna.

Identitet och historia

Es gibt keine geschichtliches Gebilde in Europa, dessen Existenz so sehr mit den Identitätsproblemen seiner Mitglieder verbunden ist wie Österreich.

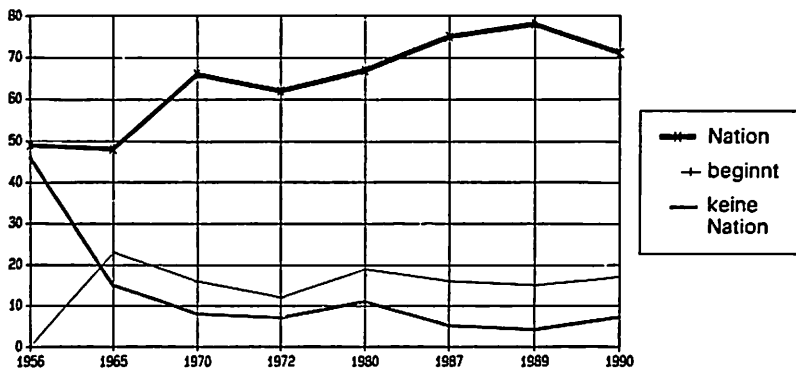
Friedrich Heer, *Der Kampf um die österreichische Identität*, 1981.

Man kan naturligtvis spekulera i hur unikt det österrikiska dilemmat i fråga om identifikation med Tyskland eller Dubbelmonarkin och dess allmänneuropeiska insats är. Ifall segrarmakterna 1918 beslutit sig för att göra det gamla Preussen, området mellan Memel och Weichsel, till en självständig stat och pålägga detta ett strikt Anschluss-förbud, skulle denna statsbildning högst sannolikt haft likartade identitetsproblem: en problematisk inställning till "det tyska" och till en historia som samtidigt var tysk och europeisk.³⁵

Diskussionen om nationen Österrike har en fortgående aktualitet och flammor upp inom landet med jämna mellanrum. År 1985 utkom en tysknationell skrift som angrep förträngningen av Österrikes förhållande till Tyskland och vad man betecknade som kriminaliseringen av det tysknationella lägret. Utgivaren meddelade att författarna inte avsåg att ifrågasätta republikens historiska logik och suveränitet, men att det gäll-

taget betonas både på österrikiskt och ungerskt håll ett behov av att i högre grad beakta Donaumonarkins dubbla struktur, t.ex. Peter Hanak, 'Die Parallellaktion von 1898', *Österreichische Osthefte* 27 (1985), s. 366–380 och Gerald Stourzh, 'Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewusstsein 1867–1918', Helmut Rumpler (Hg.), *Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/1871 bis 1914. Historikergespräch Österreich-Bundesrepublik Deutschland* (Wien-München 1991), s. 53–68.

³⁵ Jfr Georg Kotowski, 'Deutschland und Österreich seit 1945', Otto Büsch & James J. Sheehan (Hrsg.) *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart* (Berlin 1985), s. 224.

Österrikarnas nationalmedvetande i % enligt opinionsundersökningar 1956–1990. De tillfrågade har fått välja mellan alternativen "Österrike är en nation" (överst), "Österrike håller på att bli en nation" (i mitten) och "Österrike är ingen nation" (underst). Undersökningarna uppvisar ett klart stigande nationalmedvetande, även om forskarna har olika åsikt om hur resultaten skall tolkas. (Ur Anton Pelinka, Zur Österreichischen Identität, 1990).

de att rädda Österrikes tyska identitet ur den ruinhög som de föregående decenniernas självbedrägeri, opportunism och manipulation efterlämnat. Boken betecknade sig som ett publicistiskt anslag mot Andra Republikens livslögn. Detta skedde bl.a. genom att betona de nära banden till de båda andra tyska staterna, Anschluss som ett uttryck för en nationell självbestämmanderätt, som tyvärr inte på samma entydiga sätt kunnat uttalas efter andra världskriget; vidare framställdes den österrikiska nationen som en kommunistisk uppfinning.³⁶ År 1988, vid 70-årsjubileet av Första Republikens grundande, väckte de frihetligas ordförande Jörg Haider stor uppståndelse genom sitt yttrande i TV: "Die österreichische Nation ist eine ideologische Missgeburt".³⁷ Han var då Landeshauptmann i Kärnten, men tvingades senare avgå sedan han offentligt hävdade att sysselsättningspolitiken var väl skött i Tredje riket.

Det är inte svårt att peka på flera faktorer som bidragit till att diskussionen om en österrikisk nation aktualiserats under de senaste åren. För det första har den nationella enigheten och uppslutningen kring Österrike från ockupationstiden 1938–1945–1955 förflyktigats. Även om opinionsundersökningarna visar en ökande uppslutning kring uppfattningen att österrikarna bildar en nation anser en del iakttagare, att uppfattningen är grund och inte förankrad i en djupare egen historiesyn.³⁸ Slit-

³⁶ Andreas Mölzer (Hrsg.), *Österreich und die deutsche Nation* (Graz 1985).

³⁷ Jfr Weinzierl, s. 48–49.

³⁸ T.ex. Rumpler, s. 266.

ningarna kring Kurt Waldheims presidentkandidatur och dennes uttalande att han bara hade gjort sin plikt, väckte ohjälpligt frågan "plikt mot vad" och därmed hela diskussionen om Anschluss och Österrikes andel i andra världskriget.³⁹ Tysklands enande har ställt frågan om sammanhanget med det tyska i en nya dager⁴⁰ och den europeiska integrationen och Österrikes ansökan om medlemskap i EG medför att neutraliteten, en av grundpelarna i den österrikiska nationella identiteten, förlorat det mesta av sin betydelse. Integrationsutvecklingen och Tysklands enande har likaså återaktualiserat Första republikens ödesfrågor om landets livsduglighet i kulturellt och ekonomiskt avseende. Å andra sidan har diskussionen om Centraleuropa aktualiserat "Donau-konfederationsdimensionen" i österrikisk historia vilket betonat andra bindningar än de tyska och den västeuropeiska integrationen.

De ståndpunkter som ovan relaterats förklarar också varför den enkla formeln "en österrikisk stat med tysk befolkning" förutsätter en personlighetsklyvning som de flesta österrikare inte finner det lätt att ålägga sig själva. Flera av debattörerna har dock önskat att man kunde komma ifrån att diskutera frågan om en österrikisk nation i nationalismens egna termer: "Es wäre zu fragen, ob es wirklich notwendig ist, Irrwege, Fehler und Gewaltakte einer dem nationalen Gedanken allzusehr huldigenden Vergangenheit primär mit Kategorien eben dieser Epoche zu bekämpfen".⁴¹ Fellner menade att protagonisterna för ett österrikiskt nationalmedvetande i sin negation av det tyska i Österrike fallit in i samma tankekategorier som präglat den tyska nationalismens ideologi.⁴² Med dessa kategorier måste en österrikisk nation framstå som resignation, med andra åter som uttryck för den rikedom som en lång historia i centrum av Europa lämnat efter sig. I dagens läge förefaller det senare synsättet som fruktbarast för både Österrike och Europa.

För en utomstående betraktare förefaller det som om man på tyska borde proskribera användningen av ordet *Volk* i någon annan betydelse än *demos*, och alldeles särskilt i betydelsen *ethnos*. Om nationer och nationella identiteter kunde man kanske minnas Günther Nennings påpekade att nationer är som ryska dockor, de kan ingå i varandra.⁴³

³⁹ Jfr Anton Pelinka, *Zur österreichischen Identität: zwischen deutscher Vereinigung und Mitteleuropa* (Wien 1990), s. 44–48.

⁴⁰ Jfr Oliver Rathkolb, Georg Schmid & Gernot Heiss (Hrsg.), *Österreich und Deutschlands Größe. Ein schlampiges Verhältnis* (Salzburg 1990).

⁴¹ Zöllner, *Der Österreichbegriff*, s. 95–96.

⁴² Fellner, 'Historiographie', s. 56–57., 59.

⁴³ Günther Nennung, *Die Nation kommt wieder. Würde, Schrecken und Geltung eines europäischen Begriffes* (Zürich 1990). Enligt Nennung är det klart att österrikarna är tyskar, men inte att tyskarna är österrikare, vilket de dock för sin egen skulle borde bli; då skulle de kunna förstå att europeisk gemenskap består av enbart olikheter.

GRANSKNINGAR

Historien fortsätter

Georges Duby, L'Histoire continue. Editions Odile Jacob. 197 s. Paris 1991.

Den positivistiska tron på historiens och annan kunskaps objektivitet och ofelbarhet har småningom överallt börjat vika för en mera nyanserad uppfattning om hur forskaren och forskningen, "formen och innehållet", förhåller sig till varandra. Själva idén om att kunskapen har sin sociala och mänskliga förankring är ju knappast ny. Mannheim kom med sina viktiga idéer om kunskapssociologi redan på 1930-talet; dessa väckte någon om även ringa genklang också bland finländska historiker på 1950-talet. Sextiotalets kvantitativa idéer och analytiska filosofi förskjöt det subjektiva i bakgrunden i synnerhet inom den amerikansksvenska världen. Samtidigt tog ett intresse för historiografi vid – till en början kanske mest för att "avslöja"! – för att åter ställa frågor om forskarnas och forskningens samhällsengagemang. Då man ställde dessa frågor hade man dock oftast äldre generationer i åtanke, medan en analys av den egna tiden och de frågande subjekten själva glömdes bort eller hänvisades till framtiden.

Av många orsaker är det förstäeligt, att enkannerligen franska historiker nyligen (åter)aktualiserat självanalysen. För en tid sedan utkom ett samlverk där flera historiker skrev om sig själv, och utifrån denna början har Georges Duby skrivit en relativt kortfattad men givande bok om sin utveckling som historiker och historieuppfattning, *L'Histoire continue*.

Georges Duby är känd för sina kortare, idérika böcker, som delvis strukturerats som samlingar av något fristående kapitel eller artiklar, och han är i synnerhet mästertlig i användningen av metoden att "fokusera" tids- och epokförändringar till viktiga år eller händelser, såsom i böckerna *L'An mil* (1967) och *Le Dimanche de Bouvines* (1973). En annan viktig sida av Dubys verksamhet är att han stått i ledningen för en serie samlverk genom vilka Frankrike än en gång framhävt sin roll som det ledande landet inom historieskrivningen: *Histoire de la France rurale* (4 delar), *Histoire de la France urbaine* (5 delar), *Histoire de France* (två olika upplagor av det stora verket), *Histoire de la vie pri-*

vée (5 delar), och andra. Duby är även formellt den mest synliga franska historikern i och med att han sitter under Kupolen.

Några av Dubys kortare arbeten har översatts till svenska, ingenting till finska; en stor del av hans produktion föreligger på tyska och engelska.

*

Duby börjar sin bok hösten 1942, då han var nybliven *agregé* och undervisade i historia och geografi vid ett landsortslyceum. Han ville inte stanna där utan skriva en doktorsavhandling (enligt de mycket höga gamla franska kraven). Han säger ingenting om sin bakgrund före detta datum. Hans avsikt är att tala om historikerns yrke, *métier*, och inte bara om sig själv, utan om oss, *nous les historiens*. Därför är hans "ego-historia" inte bara hans egen, utan ett försök att beskriva ett halvsekel *de l'école historique française*. Denna senare benämning är redan en programförklaring: skillnaderna i den franska traditionen skall inte över-skattas. Undertecknad minns, att Duby i Finland ville ta avstånd från att betecknas som "annalist" — han hade vid sin föreläsning i Åbo sett en affisch med denna beteckning och var ännu i Helsingfors skakad över detta. Han ville inte tillhöra någon separatgrupp. Historieskrivningen hör ihop, föregångarna är viktiga, de samtida likaså, och historien går vidare — bokens titel — avser både tiden och skrivandet.

Duby valde att skriva om medeltidens socialhistoria, men han understryker från första början, att socialhistoria skall bedrivas med sympatis gåva, imaginationsstyrka och spänst i skrivandet, för att forntidens människor skall stiga fram ur de korta notiser som vi möter. Denna inställning lärde han av sina företrädare, men någon "handledning" fick han inte. Han gick upp till sin *patron* två eller tre gånger om året. Mötena tog en timme i anspråk bland professorns bokhögar, han talade om sina erfarenheter från första världskriget och önskade den yngre kollegan välgång i forskningen. Det övriga lärde sig Duby genom att läsa sin patronus böcker. När han själv, Duby, i sin tur blev *patron*, ville han inte styra sina adepter mera än sin egen lärare. "Jag tycker att det inte är nödvändigt".

I den nyutkomna årsboken från Kungl. Vetenskapssamfundet i Upsala ägnas — för att göra en exkurs — också intresse åt frågan om "handledningen". Professor T. Frängsmyr berättar om den legendariske professorns i idé- och lärdomshistoria Johan Nordströms råd till den unga doktoranden: "Börja från början", och det mera konkreta rådet som docenten Sten Lindroth (sedermera En af De Aderton, jfr Duby) gav åt den något förbryllade unga forskaren: "Ta Europa först och Sverige sedan". Avhandlingarna, konstaterar Frängsmyr, var tidigare, före "handledningen", klart bättre. Undertecknad vågar för sin del också tro,

att de etablerade forskarna genom sina skrifter kan ge de bästa råden, det övriga kan i hög grad begränsa sig till uppmuntran och välvilligt intresse, samt välvillig men krävande kritik av framlagda kapitel eller artiklar. Men man bör avstå från en alltför noggrann metodundervisning och metodiska krav: de yngre må bana sin egen väg genom att bekanta sig med många framstående forskares olika sätt och vägar...

Georges Duby går till väga genom att beskriva sin egen medeltidsforskning, sin inställning till källskrifterna, behandlingen av kunskapsrönen, läsandet av texter, uppställningen, konstruerandet. Det är fråga om den bästa och mest engagerande men samtidigt anspråkslöst hållna metodundervisning; han säger aldrig att det eller det skulle vara förbjudet eller tillåtet i historien (som vi så ofta fått höra från höger och vänster). På ett annat sätt talar Duby med en viss stolthetens anspråkslöshet om allt vad resorna – i Mahgreb först, sedan i Mellanöstern, i Indien, Kina, sedan Polen och Tyskland och så vidare – lärt honom som forskare, enkannerligen medeltidsforskare. Lyckade associationer och inlevelse hos den som från förut kan mycket och strävar till att förstå!

Duby ägnar några sidor åt äran och utmärkelserna, åt televisionen och historikern, åt det franska universitetets förfall, och till sist om hur den innovativa anda som fanns inom *Annales*-gruppen och under dess tid har dött ut. I allt detta verkar han övertygande, dels något sorgmodig, ärlig – läsvärd.

*

En utlänning har ändå vissa svårigheter att förstå Dubys till synes enkla språk och stil. Detta beror på att det för en utomstående är krävande att uppfatta komplexiteten hos den franska intellektuella världen, "feodala" strukturer om vilka även Duby talar. En mycket avslöjande bok i detta avseende är Hervé Coutau-Begaries imponerande historiografiska arbete om "Annales-gruppen", *Le phénomène 'Nouvelle Histoire'* (1982) vars grepp är kritiskt och på sina ställen rentav offensivt. Bakgrunden till kritiken är uppenbart politisk: "annalisterna" var kommunister. Coutau-Begarie analyserar deras forskning på ett mycket initierat och intressant sätt. Det som gör boken särdeles viktig också med tanke på andra länder och perioder, är analysen av den undersökta historikerskolans strategi fram till den hegemoni som de uppnått. Boken behandlar ingående även Georges Dubys ideologiska och strategiska väg, inte minst genom att han redan 1982 karakteriserades som den första av kardinalerna i kyrkan *La Nouvelle Histoire*, – då levde ännu Braudel som "påve" och Duby hade inte intagit sin plats i Franska Akademien. (Coutau-Begarie illustrerar den intellektuellt-organisatoriska hierarkin genom en skojig liknelse med Kyrkan, börjande från helgonen

Herodotos, Marx, Pirenne, Berr och Jules Michelet och ner genom kardinalerna, ärkebiskoparna, biskoparna till kanikerna och prästerskapet).

Duby har, påpekas det, nog understrukt hur viktigt det är med kritiken, *observe l'observateur lui-même*, och skriva "historikernas historia, sociologernas sociologi" (Coutau-Begarie s. 26). Han har, inte bara i Finland, tagit avstånd från gruppbildningen – det avgörande är kvaliteten (51) – pekat på sin egen och sin generations härstamning från i synnerhet geografin och Vidal de la Blache (69) och varnat särskilt för *kvantitativismens* anspråksfulla men falska illusion av vetenskaplighet. Mycket intressant är analysen av Dubys förhållande till marxismen. I sin egen bok talar Duby inte om sin inställning till materialismen och kommunismen varken som forskare eller medborgare, vilket bland andra E. Leroy Ladurie gjorde i sina memoarer nyligen. Duby verkar inte ha tillhört vänsterns organisationer, och hans forskning är fri från marxistisk determinism och andra typiska förklaringar. Men i intervjuer har Duby talat om Althussers och Balibars betydelse för honom och han har inte sagt ifrån när marxisterna räknat honom i sin krets. Coutau-Begarie kommer fram till slutsatsen, att man kan räkna Duby till marxismen endast om man tömmer begreppet på allt innehåll (239–240). Men, förklarar han, man måste beakta Paris intellektuella miljö och dess krav; det räckte dock med en viss *apparence*. Historien och historikerna lever inte och kan inte leva i ett tomrum, och framför allt kan de inte betyda något i den intellektuella världen utan kontakter till publiken genom de oerhört viktiga förgreningarna till media- och förlagsvärlden och sist och slut till politiken mera allmänt.

Georges Duby har således levat med sin tid – och därför lämnar även boken om honom själv en hel del öppet. Han har ännu inte avslöjat mycket om sig själv, och trots att han genom sina böcker, intervjuer, offentliga föreläsningar och föredrag, televisionsframträdanden o.s.v. är känd över hela världen, förblir han åtminstone genom boken *L'Histoire continue*, samtidigt gåtfull.

Matti Klinge

Hurtiga tolkningar av estnisk historia

Mart Laar, Lauri Vahtre & Heiki Valk, *Kodu lugu* [Egen historia] I–II. Red. Sulev Vahtre. Loomingu raamatukogu 40/41 och 42/43. 110 & 109 s. Tallinn 1989.

De nyaste vändningarna i Estland, den nya nationella väckelsen fr.o.m. 1987, för att inte tala om självständigheten sensommaren och hösten 1991, har ännu inte hunnit producera monografier eller översiktsverk. Publikationsverksamhetens tyngpunkt har legat på föredrag, konferenser, korta uppsatser och källpublikationer. Målsättningen har varit att snabbt producera sådan grundinformation som inte kunde publiceras under tidigare år. Tiden är ännu inte mogen för nya tolkningar och linjedragningar.

Det finns emellertid ett undantag, *Kodu lugu* i två häften från år 1989, av de unga historikerna Mart Laar, Lauri Vahtre och Heiki Valk. Av författarna är närmast Mart Laar känd också i Finland för sin medborgaraktivitet och sin politiska verksamhet. Förklaringen till att de unga männen så snabbt kunde framträda med boken var att de redan som studenter vid universitetet i Dorpat 1982-1983 för skrivbordslådan hade sammanfattat sin egen syn på Estlands historia fram till år 1944.

Synen avvek från den kanoniserade sovjetuppfattningen och hade inga möjligheter att komma ut i offentligheten. Tvärtom konstaterar författarna, att det ideologiska trycket under dessa år växte till verklig repression och att manuskriptet måste läggas åt sidan i väntan på bättre tider. Dessa kom med den nya nationella väckelsen och hösten 1989 började författarna skriva om sin text. Samarbetspartner och "redaktör" blev Sulev Vahtre, som utnämns till innehavare av den nygrundade (sic!) lärostolen i Estlands historia vid universitetet i Dorpat.

Kodu lugu har disponerats enligt vilken roll esterna själva spelat i landets historia. Huvudkapiteln behandlar sålunda den forntida frihetens tid, århundradena under främmande styre, republiken Estland och sovjetrepubliken Estland. Utgångspunkten är triumfatoriskt nationell och författarna drar sig inte för egna tolkningar. Det var helt motiverat i den situation som rådde vid publiceringen. Då fanns en mycket ensidig och snedvriden sovjetisk tolkning; å andra sidan försöker t.ex. estamerikannen Toivo Rauns Estlands historia vara en så opartisk handbok att den knappast ger läsaren några förklarande element.

Laars, Vahtres och Valks omvärdering avspeglar folkliga estniska historieuppfattningar. Den karakteriseras av att det estniska folket inte har upphört att tänka som det gjorde redan för femtio år sedan. Däremellan

ligger ett främmande sovjetstyre, men detta har inte förändrat esterna på något avgörande sätt. Tankegången är densamma som då landet blev självständigt efter första världskriget. Då menade man att 700 år av livegenskap inte hade utplånat folkets hågkomst av den forna självständigheten.

I fråga om förhistorien kommer arbetet inte med några viktigare nya synpunkter. Det är också fråga om en tidsperiod som inom ämnet arkeologi har kunnat utforskas friare än senare perioder. I Henriks av Lettland efterföljd framhävs den urgamla motsättningen mellan ester och letter. Det har kanske sitt intresse att konstatera att författarna känner Matti Klinges *Östersjövällden* och framlägger den i Finland vanliga tolkningen om en lång kulturförbindelse mellan västra Estland och sydvästra Finland.

Den första starka tolkningen gäller sålunda den s.k. goda svenska tiden. Författarnas behandling av den är direkt idealiserande. Karl XI framställs som den första och nästan enda utländska härskare av vilken esterna kunde vänta något gott. Den stora reduktionen var ett initiativ som var nära att bli epokgörande i estnisk historia. Författarna hävdar att det t.o.m. var nära att livegenskapen skulle ha upphävts och att det inte var Sveriges fel, att utvecklingen inte fick fortsätta. Den goda svenska tiden innebar också en kontroll av den balttyska rättsutövningen, en höjning av folkbildningen, estniskans upphöjande till skriftspråk, en översättning av Bibeln samt grundandet av Dorpats universitet 1632.

En lätt överbetoning av den goda svenska tiden är på sin plats, eftersom den sovjetestniska forskningen emellanåt försökte avvisa denna uppfattning som slagit djupa rötter i folksjälen. I stället lanserade man uppfattningen, att Estlands förening med Ryssland 1710 var en av de mest progressiva vändningarna i Estlands historia. I *Kodu lugu* förkastas detta totalt. Laar, Vahtre och Valk konstaterar att det ryska väldet innebar den dystraste perioden av estnisk livegenskap och tyskt övervälde.

Den estniska nationella väckelsen efter mitten av 1800-talet har förvisso också undersökts inom sovjetestnisk forskning. Man har lyft fram sådana historiska förutsättningar som emancipationen av de livegna, industrialiseringen och kulturpersonligheters verksamhet. Däremot har man förtigit att förryskningen gjorde slut också på en lovande början på den estniska folkdelens andliga utveckling. Medlen för den estniska nationella rörelsens mest centrala initiativ, den s.k. Alexandersskolan, en estnisk skola på mellannivå, användes för grundandet av en rysk stadsskola. Den nyaste forskningen vill klart lyfta fram missförhållanden av detta slag.

Omvärderingen av Estlands historia framträder klart också ifråga om självständighetstiden. Frihetskriget är åter ett frihetskriog och ur den heroiserande behandlingen av kriget växer en idealisering av republiken överhuvudtaget. Den innebar en förgången guldålder, Estlands "egen

tid" före det främmande sovjetstyret. Som republikens främsta prestation ser författarna att den höjde den estniska kulturen till en europeisk nivå. Dess flaggskepp var det nationella universitetet i Dorpat. Estland blev det land där man publicerade och läste mest böcker i hela Europa. Den kulturautonomi som republiken tillerkände sina minoriteter är fortfarande en förebild för hela världen.

Till idealiseringen av den egna staten ansluter sig även en beundran av dess ledande politiker, fr.a. den mångårige riksäldesten, Estlands första och under denna period sista president Konstantin Päts. Författarna kritiserar nog Päts auktoritära styre på 1930-talet och inser dess olyckliga följder när prövningarna utifrån aktualiserades under andra världskriget. Päts var dock ingen despot och bilden modifieras ytterligare av att han själv började mildra sin undantagstillståndsförvaltning 1938.

En delfråga från tiden mellan världskrigen gäller bedömningen av det kommunistiska kuppörsöket 1924. Inom den sovjetestniska forskningen har detta för det mesta framställts som ett internt företag av de estniska kommunisterna. Författarna till *Kodu lugu* konstaterar att det var fråga om en främmande makts angrepp på en annan suverän stat.

Laar, Vahre och Valk tar även deciderat ställning till Estlands anslutning till Sovjetunionen sommaren 1940. I den sovjetestniska forskningen har detta skede framställts som en socialistisk revolution av de estniska kommunisterna som ledde till att landet i enlighet med massornas vilja anslöt sig till Sovjetunionen. Man har naturligtvis vetat att det var fråga om en handgriplig maskinering från sovjetisk sida och det var fråga om en konsekvent eskalering ända från Ribbentrop-Molotov-pakten i augusti 1939.

En specialfråga i anslutning till Estlands inkorporering i Sovjetunionen gäller deportationerna, som inleddes redan i juni 1940, i det då ännu formellt självständiga Estland. Efter arresteringar och deportationer under ett helt år genomfördes den första massdeportationen 14.6.1941 då över 10 000 ester förflyttades till det inre av Ryssland. Den följdes av en tvångsmobilisering av över 30 000 unga män till Röda armén, d.v.s. i praktiken till det inre av Ryssland. Nästan alla blev på den vägen.

Den sista stora deportationen genomfördes i samband med tvångskollektiviseringen i mars 1949. Författarna utgår från siffran c:a 20 000 deporterade, som förekommit i den tidigare forskningen, men antar att siffran är kännbart högre. Trots det tar de inte ställning till uppskattningar i utländsk och exilestnisk litteratur som uppskattat antalet till 40 000 eller rent av 60 000.

Allt som allt är arbetet ojämnt och man kan utan svårighet finna fel eller punkter som kan diskuteras. Därför har boken också kritiserats i hemlandet. Å andra sidan är det fråga om den första djärva tolkande översikten över Estlands historia och det finns ett behov av en sådan just nu.

Kalervo Hovi

Seglare i skymningen

Yrjö Kaukiainen: *Sailing into Twilight. Finnish Shipping in an Age of Transport Revolution 1860–1914*. Studia Historica 39. 429 s. Helsingfors 1991.

Om man frånser den rent agrara produktionen, har Finlands näringsliv ju sedan urminnes tider vilat på ett underlag av skogsprodukter. De har varit av skiftande slag, och bildar tillsammans en kedja som sträcker sig genom seklerna med handsågat timmer och tjära i ena ändan och trämassa och papper i den andra. Sjöfart och skeppsbyggeri kan strängt taget räknas med i denna kedja, som representerar vårt lands olika försök att utvinna något matnyttigt ur de stora skogarna. Sjöfarten har visserligen inte på länge använt inhemsk råvara för sina fartyg, men sjöfartstraditionen i vårt land har ursprungligen med skogarna att göra.

En av våra kända sjöhistoriker, Yrjö Kaukiainen, har nyligen publicerat ett arbete, som ur sjöfartssynpunkt lägger perioden 1860–1914 under lupp. I det framläggs och analyseras ett förlopp vars skildrande inte bara förutsatt att flitens lampa länge och intensivt har brunnit och belyst vad som avhandlas på över trehundra textsidor, åttio tabeller och nästan hundra bilagesidor. Resultatet är också högintrösant.

Kaukiainens föregångare, de som tidigare skrivit om någon aspekt av Finlands sjöfartshistoria, kan nästan räknas på ena handens fingrar; många av dem är också utpräglad lokalt inriktade och behandlar endast särskilda kustavsnitt. Följande urval är inte fullständigt eller avsett som en komplett förteckning. De äldsta bland de sjöhistoriska arbetena från självständighetstiden är *Åbo Sjöfarts Historia I–III* (1930) av C-E Olin, A. Engström, E. Lundberg och O. Nikula samt *Pohjanmaa ja meri* (1931, diss.) av Elmo Kaila. Den ovan nämnda Oscar Nikulas penna var det också som åstadkom *Malmska handelshuset i Jakobstad* (1948), ett arbete som på sin tid väckte mycket uppmärksamhet som en ovanligt välgjord lokalhistorisk studie som också förmådde belysa mycket av internationellt intresse. Samma år (1948) utkom Georg Kåhres *Under Gustaf Erikssons flagga* och nio år senare Aulis J. Alanens *Der Aussenhandel und die Schifffahrt Finnlands im 18. Jahrhundert* (Suom. Tiedeseuran toim. B:103). Detta arbete behandlar hela Finlands handel och sjöfart under 1700-talet och ger en allmän bild av de då aktuella sammanhangen.

Härefter utkom Jorma Pohjanpalos dissertation *Suomen kaup-pamerenkulku ja erityisesti linjalukenteen osuus siinä* (Borgå 1949). Den nu föreliggande bokens författare har tidigare bidragit med ett stort antal förtjänstfulla monografier och andra alster. Hans doktorsavhandling

Suomen talonpoikaispurjehdus 1800-luvun alkupuoliskolla (1810–1853) utkom i Lovisa 1970 (Hist.tutkimuksia LXXIX). Av hans övriga arbeten skall här endast nämnas *Koiviston merenkulun historia* (Lahti 1975) och kapitlet 'Merenkulku' i *Suomen Taloushistoria I*.

*

Det är givet, att man kan avgränsa en studie som denna på ett otal olika sätt; och jag vill framhålla att man har skäl att vara tacksam också för de fonder av vetande som tillförts forskningen genom den angreppsvinkel, som nu föreligger. Författarens ambition, nämligen att skriva en bok vars resultat kan användas som en del av en framtida internationell totalbild av världens sjöfartshistoria är lovvärd; men jag tror knappast att han lyckats mindre bra om följande synpunkt beaktats: den aktuella undersökningsperioden infaller helt inom Finlands autonomitid, och undertecknad kan inte låta bli att anse det som en brist, att den roll, som storfurstendömet handelsflotta spelade inom det ryska imperiet förbises. Att försöka evaluera denna roll hade knappast korrumpert den bild som nu framställs. Material för en dylik delstudie hade inte sänkts.¹

Världshandelsflottan ökade fyrfaldigt under perioden 1850–1914. Trots denna kraftiga ökning kan man säga att världens sjötransporter inte ökade i samma grad som världshandeln generellt sett; för vårt lands del invercade Krimkriget på så sätt, att handelsflottan minskade med hälften (speciellt tack vare den engelsk-franska flottexpeditionen till våra vatten) för att ungefär vid början av Kaukiainens undersökningsperiod åter ha vuxit så att den var 50% större än före kriget. Denna snabba återhämtning hade delvis att göra med ett återuppbyggnadsprogram med subsidier från ryska staten.

Ett karakteristiskt grepp, som Kaukiainen ofta använder, då han mäter olika variablers inverkan på punkter som ligger på det problemfält han undersöker, är att han ställer faktorerna i relation till varandra: skeppens dagskostnader ses i förhållande till dräktigheten, framförda lastmängder i ton per sjömil. Intressant är en uppgift, som kan nämnas i detta sammanhang, enligt vilken situationen 1870 var den att Sverige per 1000 invånare hade en handelsflotta på 83 registerton, medan Finlands motsvarande siffra var 150. Absolut sett var grannlandets flotta givetvis betydligt större än Finlands.

¹ Ätminstone för åren 1873, 1878, 1881 och 1886 finns den ryska skeppskalendern *Spisokh sudov rossiskago flota, voennaja i torgovaja* som innehåller uppgifter om både den ryska och den finska handelsflottan. För åren 1906–08 finns dessutom skeppskalendern *Russkij torgovij flot, spisokh sudov*.

Det var vanligt att man vid internationella jämförelser under det senaste århundradets andra hälft använde koefficienten 3 som multiplikator för att göra en viss segeltonnagemängd jämförbar med motsvarande ångtonnagesiffra. Riktigt är, att ångtonnagets större effektivitet motive- rade en jämförelse av denna typ; men sant är också, att det täta nät av kolningsstationer som den ännu outvecklade ångfartygstrafiken fordra- de, samtidigt gjorde det möjligt för segelfartyg att konkurrera fram- gångsrikt, i synnerhet på de långa oceanträderna där inga kolningsstatio- ner fanns. Då kolningsstationerna med tiden blev tätare och ångmaski- nerna mer avancerade drevs segelfartygen gradvis allt längre ut på världshaven. Finland, som saknade kapital för att i större utsträckning delta i den maskindrivna fjärrtrafiken på oceanerna, började i allt högre grad koncentrera sina inköp av internationellt andrahandstonnage på segelfartyg, först amerikanska och kanadensiska av trä och senare brit- tiska, tyska och franska av järn och stål.

Kaukiainen indelar fartygen i Finlands handelsflotta i sex grupper enligt operationsområde: inhemsk kustfart och östersjöfart; nordsjöfart; europeisk sjöfart; atlantisk och oceansjöfart. De flesta fjärrhandelsfartyg var inbegripna i vad som kallas cross-trade: trafik mellan olika utländska hamnar med endast sällsynta besök i hemlandet. Detta gav dessutom ett tillfälle att idka sjöfart året runt utan att behöva bekymra sig om is- bildning och andra klimatbetingade besvärligheter.

*

Beträffande källorna för studien visar det sig att författaren haft ett enormt arbete med att räkna om vissa grupper av data, som är behäftade med systematiska fel. Ett exempel på detta är att också prämar o.dyl. under perioden måste räknas in bland segelfartygen, antingen de hade segel för framdrift eller inte. Denna underliga bestämmelse, om vars ursprung det inte är gott att uttala sig, upphävdes först 1918. Övergången från läster till registerton år 1877 innebär en annan svårighet. I över- lägset förakt för realiteter stipulerade beslutsfattarna i senaten att en läst framdeles skulle vara = 1.85 registerton, trots att en läst var ett uttryck för en viss lastförmåga och registertonnet mätte en viss volym.

En av författarens huvudkällor, som innehåller ett stort antal intresanta och värdefulla uppgifter om Finlands handelsflotta utgörs av sjö- assurancesföreningarnas arkiv (1863–1913 och 1863–1907) i Åbo Akade- mis sjöhistoriska samlingar. Dessa utgör ett par av den sjöhistoriska forskningens guldgruvor, med informationer om seglingspositioner, las- ter, anrop m.m. erhållna från både inhemska hamnar samt från agenter vid utländska sådana. I en skicklig forskares händer får ett sådant arkiv ett förunderligt liv.

Frågan om förskjutningar i strukturen av det varubestand som världs-

ekonomin förutsatte att skulle fraktas mellan olika punkter på jordklotet var (och är fortsättningsvis) av stor betydelse, liksom ändringar i själva transportvägarna. Man blir dock en aning förvånad över att författaren avfärdar öppnandet av Suez-kanalen år 1869 med bara ett par rader, trots den enorma betydelse denna transporttekniska reform hade på sin tid, med en grundlig ommöblering av praktiskt taget världens alla fjärrtransportleder. Inte minst för Finland hade kanalens öppnade rätt så djupgående konsekvenser i och med att Svarta havets ryska hamnar, som i fyrtio års tid erbjudit goda frakter föll bort ur segelfartygsredarnas kalkyler; marknaderna där övertogs av ångfartygstonnage.

I sin analys av sjöfartens inkomster och lönsamhet har författaren sannolikt haft god hjälp av L. Isserlis' studie över trampfrakterna mellan 1869 och 1935, som utkom i London på 1930-talet. Bruttofrakterna och deras fluktuationer har kunnat beräknas.

Ett källmaterial, som troligen hade varit värdefullt, om man haft tillgång till det, skulle ha utgjorts av de ryska konsulernas rapporter från världens sjöstäder. Det var nämligen så att finska skeppare enligt lag var tvungna att avge vissa rapporter till den lokala ryska konsulin vid besök i utländsk hamn, att avstämpla sin loggbok och att vid köp och försäljning av fartyg informera honom. Detta gällde inte bara finska fartyg, utan givetvis också alla andra som seglade under rysk flagg. Rapporterna sändes sedan vidare till finansministeriet i St. Petersburg.² På dettas avdelning för handel och manufaktur, eller rättare sagt på dess arkiv ligger de antagligen fortsättningsvis, kanske utom räckhåll för västerländsk forskning. Veterligen finns på Handels- och Sjöfartsmuseet på Kronborgs slott utanför Helsingör i Danmark fragment av ett dylikt konsulararkiv, som består av ett antal liggare av olika slag.

*

Den rent empiriska delen av Kaukiainens studie är indelad i tre huvuddelar. Den första behandlar produktionsfaktorerna (utvecklingen av tonnaget, dess värde, kapitalkostnaderna, arbetskraftskostnaderna etc. medan den andra behandlar produktionen (nämligen av transporttjänster: den egentliga användningen av fartygsbeståndet på olika trader och utförda transporter.) Den tredje avdelningen behandlar det ekonomiska resultatet, variationerna i inkomst, kostnadsstruktur m.m. hithörande. Personligen hade jag gärna sett, att befintligt socialhistoriskt material hade utnyttjats mer än vad som är fallet. Den socialhistoriska aspekten har nu helt förbisetts, eventuellt med avsikt. Detta är en rent ekonomisk-historisk studie, vilket författaren också poängterar. Det finns gi-

² Se *Ministerstvo finansov: Sbornik svedenij pa departamentu torgovli i manufaktur: Konsulskij donezenija S. Petersburg* b.g.

vetvis synpunkter, som kan anföras till stöd för en attityd av detta renläriga slag. Onekligen utsätter sig den som försöker balansera på gränsen mellan två vetenskaper för vissa risker.

Men den historiska verkligheten har också andra dimensioner än den rent ekonomiska; en skildring av ett samhällshistoriskt förlopp saknar något, om inte människan, arbetande, kännande och tänkande får vara med. Det är ändå hon och hennes behov som skapat den ekonomiska scenen, det är hon som står bakom kulisserna och styr det hela. Ett mera socialhistoriskt grepp hade enligt min uppfattning gett boken mera kött på benen än vad den nu har. Vi har här haft att göra med en rutinerad fackmans klanderfria arbete; vant och säkert, med stor precision och elegans har han använt den statistiska analysens verktyg. Ändå verkar den bild han mejslat fram ställvis smått anemisk. Man frågar sig, om detta arbete med sitt laborerande med abstrakta begrepp och skarpsinniga kalkyler, som säkerligen leder till ökat djup i analysen, faktiskt också för oss närmare den historiska verkligheten? Men avvägningsfrågor av denna typ är svåra, kanske helt omöjliga att avgöra.

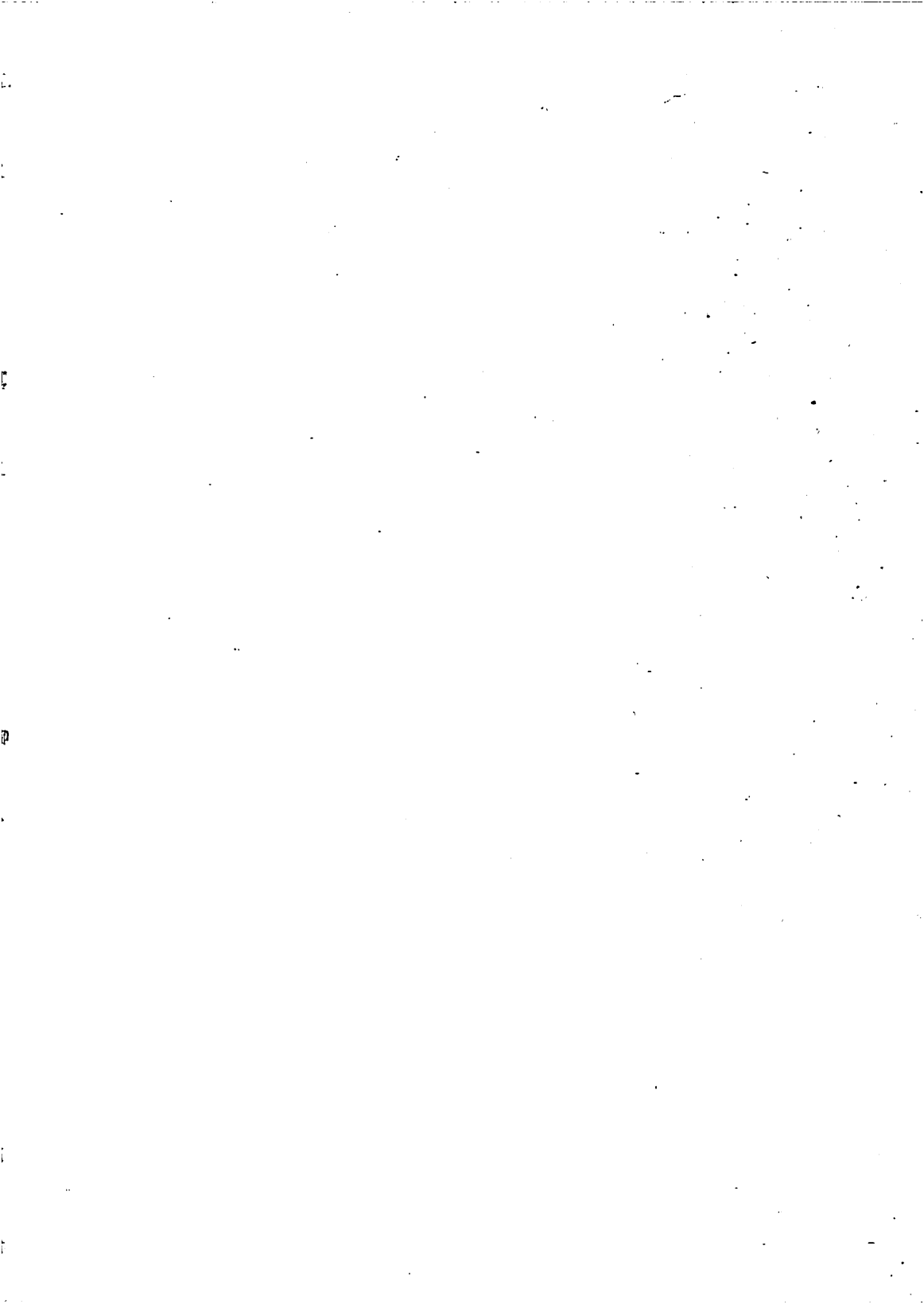
Boken om skeppen som seglade mot skymningen, den skymning som utvecklingen har i beredskap för varje form av föråldrad teknologi, utgör (alla invändningar till trots) en fascinerande läsning. Jag tror Clio nickar helt förnöjt åt dess författare.

Christian Ahlström

Medarbetare i detta nummer:

Christian Ahlström, pol.kand., Helsingfors; *Tapio Bergholm*, fil.lic., Helsingfors; *Christer Bruun*, fil.dr, Helsingfors; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Tom Gullberg*, fil.kand., Åbo Akademi; *Kalervo Hovi*, fil.dr, professor, Åbo universitet; *Matti Klinge*, fil.dr, professor, Helsingfors universitet; *Marianne Liljeström*, fil.lic., assistent, Åbo Akademi; *Sture Lindholm*, kand.hum., Åbo Akademi; *Hannes Saarinen*, fil.dr, t.f. biträdande professor, Helsingfors universitet; *Holger Weiss*, fil.kand., Helsingfors; *Kaj Öhrnberg*, fil.lic., Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: översikter av Tapio Bergholm och Hannes Saarinen samt recension av Kalervo Hovi (övers. Max Engman).

**PUBLIKATIONER UTGIVNA AV
FINSKA HISTORISKA SAMFUNDET**

Antero Heikkinen

Terveyden ja ilon tähden

Herrasväki liikkeellä Suomessa
1700- ja 1800-luvuilla

Pekka Ahtiainen

Kulttuuri, yhteisö, yksilö

Gunnar Suolahti
historiantutkijana

Jukka Tervonen

J. R. Danielson-Kalmari
Historiantutkija ja -opettaja

Antero Heikkinen

TERVEYDEN JA ILON TÄHDEN

Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja
1800-luvulla.

Pris i bokhandeln c:a 125,-

Pekka Ahtiainen

KULTTUURI, YHTEISÖ, YKSILÖ.

Gunnar Suolahti historiantutkijana.

Pris i bokhandeln c:a 125,-

Jukka Tervonen

J.R. DANIELSON-KALMARI

Historiantutkija ja -opettaja

Pris i bokhandeln c:a 125,-

Försäljning:

TIEDEKIRJA, Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors, tel. (90) 635 177

AKADEMISKA BOKHANDELN

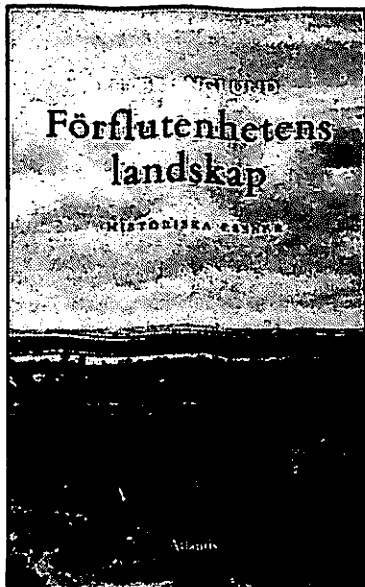
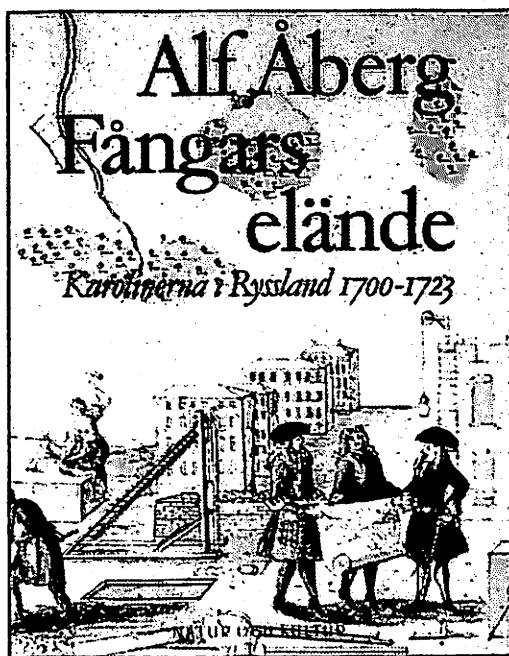
SUOMALAINEN KIRJAKAUPPA

Historiens nya vindar

Alf Åberg
FÅNGARS ELÄNDE
Karolinerna i Ryssland
1700-1723

Äventyrslystna karoliner utförde bragder i kulturens tjänst. Vi möter dem som skeppsbyggare på Kamtjatka, som kartritare i Sibirien, som följeslagare åt kinesiska sändebud som boktryckare i kalmuckernas land. De hjälpte tsar Peter att civilisera Sibirien, och med sina kartor visade de frihetstidens svenskar vägen till österlandet. Deras historia är värd att studera!
Natur och kultur

296,-

Peter Englund
FÖRFLUTENHETENS LANDSKAP
Historiska essäer som handlar om slag och revolter, om forna och sentida fältherrar, om besök på slagfälten i Poltava och Verdun och om Karl XII:s och andras bråda död. Den andra sortens historia skildras i essän om några kungliga barns barndom, om introduktionen av minutvisaren, om synen på naturen, om matens, fattigdomens, ensamhetens och skräckens historia - eller sexualitetens, bland annat i form av en inblick i tre älskares hemliga dagböcker från tre århundraden.
Atlantis/Schildts

179,-

AKADEMISKA BOKHANDELN

Centralgatan 1, 00100 Helsingfors, tel. 90-121 41. Öppet må-fre 9-20, 9-18.

Innehåll

Vad är allmänt i den allmänna historien?.....	485
Kaj Öhrnberg: "Långt skild från Europas flärd, fåfänga och öfverförfinade bildning". G. A. Wallin, Orienten och Europa.....	494
Tom Gullberg: Åland och Vorarlberg. Nationell självbestämmanderätt efter första världskriget....	508
Översikter och meddelanden:	
Christer Bruun: Romarriket — en av de stora gåtorna.....	550
Holger Weiss: Varför svälter Sahel? Modern forskning kring Västafrika.....	578
Sture Lindholm: Lawrence av Arabien — en västerländsk hjältebild.....	600
Marianne Liljeström: Sovjetologisk kvinnoforskning. En granskning av 1970- och 1980-talslitteratur.....	621
Tapio Bergholm: "Fienden har inte upphört att vara segerrik".....	643
Hannes Saarinen: Tysklands förening; nationen och dess symbolik.....	653
Max Engman: Den ädlaste av nationer. Diskussionen om österrikarens nationella identitet.....	673
Granskningar:	
Georges Duby: L'Histoire continue. Av Matti Klinge.....	694
Mart Laar, Lauri Vahtre & Heikki Valk: Kodu lugu. Av Kalervo Hovi.....	698
Yrjö Kaukiainen: Sailing into Twilight. Finnish Shipping in an Age of Transport Revolution 1860–1914. Av Christian Ahlström.....	701

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 5 vån. 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1991: Mk 100,— Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,— Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.